

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

NAHL SURESİNİN KONULU TEFSİR ÇALIŞMASI

Mustafa GÖKSU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Yusuf IŞICIK

KONYA - 2017

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa GÖKSU
	Numarası	148106011050
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Tefsir Bilim Dalı
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Yusuf IŞICIK
	Tezin Adı	Nahl Süresinin Konulu Tefsir Çalışması

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Nahl Süresinin Konulu Tefsir Çalışması başlıklı bu çalışma 27/07/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Yusuf IŞICIK	
2	Prof. Dr.	M. Sait. ŞİMŞEK	
3	Doç. Dr.	Harun ÖGMÜŞ	
4	Yrd. Doç. Dr.	Hakan UĞUR	
5	Yrd. Doç. Dr.	Muhammed ERSÖZ	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa GÖKSU		
	Numarası	148106011050		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/ Tefsir Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Nahl Süresinin Konulu Tefsir Çalışması			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mustafa GOKSU

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa GÖKSU		
	Numarası	165106011050		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Tefsir Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Yusuf İŞİCİK		
Tezin Adı	Nahl Sûresinin Konulu Tefsir Çalışması			

İslâm dininin temel kaynağı Kur'ân-ı Kerîm'dir. Kur'ân Allah Teâla tarafından gönderilmiş son ve evrensel ilâhî kelimedir. İnsan akıllı bir varlık olarak yaratılmış, bunun neticesinde kendisine irâde özgürlüğü verilmiş, seçme hürriyetinin getirisi olara da sorumlu kılınmıştır. Bu sorumlulukların başında başta kendini ve evreni yaratan yaratıcısını bilmek, O'na olan kulluk vazifesini yerine getirmek gelmektedir. Bunun için yürüyen Kur'ân olan Hz. Peygamber(s.a.v)'i örnek almalı, onun gösterdiği çizgide yürüyerek Kur'ân'ı anlamaya, yaşamaya, anlatmaya gayret etmemiz gerekmektedir.

Kur'ân'ı anlama ilmi olan tefsir çeşitlerinden birisi de "konulu tefsir"dir. Konulu Tefsir, bir ya da daha fazla sûre çerçevesinde Kur'ân'ın amaçları doğrultusunda konuları araştıran bir ilimdir. Bu tanım doğrultusunda Nahl sûresini incelemeye çalıştık. Nahl sûresi; uluhiyyet, vahiy, öldükten sonra dirilme, Allah'a hesap verme gibi temel konuları içermekte; ardından göklerde ve yerde Allah'ın mutlak kudretinin delilleri ve Allah'ın nimetleri ile bunları bilip takdir etmenin, şükretmenin sonuçlarını haber vermekte, bununla beraber uyarılarda bulunmakta; Adâlet, ihsan, yemin, verilen sözleri yerine getirme, helal ve haramlar, tövbe etmek gibi ahlâki bir takım konulara da değinmekte; Hz. Peygamber(s.a.v)'e ve ashabına, onların cihetinde biz Müslüman kullarına Allah'ın yoluna davet etme usulü olarak sabırlı olmamız konu edinilmektedir. Sûre genelindeki bütün konuları dikkate aldığımız zaman karşımıza sûrenin ana fikirleri olarak tevâhidin ispatı, şirkin reddi ile Allah'a karşı gelmenin O'nu reddetmenin sonuçları ve buna yönelik uyarılar çıkmaktadır.

İki Bölümde oluşan çalışmamızın ilk bölümünde tefsir ve çeşitlerinden, Konulu Tefsir ve bölümlerinden, öneminden, amaçlarından ve gerekliliğinden bahsettik. İkinci bölümde sûreye giriş yaparak sûreyi tanıtır, Kur'ân bütünlüğü içerisinde konularına değinip gerekli açıklamaları kaynaklarımızı da dikkate alarak yapmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Allah, Peygamber, Kur'ân, Sûre, Tefsir, Tevhid, Ahlak, Ahiret, Nimet.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Mustafa GÖKSU		
	Student Number	148106011050		
	Department	Basic Islamic Sciences / Tafsir		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Yusuf IŞICIK		
Title of the Thesis/Dissertation	TAFSEER STUDY OF NAHL SURA			

The source of Islamic religion is the Qur'an. The Qur'an is the last and universal form of the Qur'an sent by Allaah. Human beings have been created as intelligent beings, and as a result, freedom has been given to them, and it has also been made responsible for the freedom of choice. The first of these responsibilities is to know and worship the Creator who created human beings and the universe. For this, the human beings are supposed to take the prophet (peace upon him) as an example as well as trying to understand, live and narrate the Qur'an.

One of the types of commentary in order to understand the Qur'an is Thematic commentary . Explanatory Theme is examination of one or more verses according to the purpose of the Qur'an. In accordance with this definition, we tried to study Nahl Sura. Nahl focuses on residence, divinity, revelation, resurrection after death, accountability to God; the proofs of Allah's absolute power in the heavens and on earth, , and knowing the blessings of Him and appreciating them and thereby giving some warnings. Moreover ; It refers to moral issues such as honor, bestowal, oath, keeping promises, halal and haram, repentance; The verse also recommend the prophet , his companion and muslims to be patient in the path of Allah. When we covering all topics of the Verse into consideration we can see the proof monotheism and rejection of polytheism, warns us against the results of the rejection of God in the Verse.

Our study consists of two parts, and in the first part , We focused on commentary and its sections, their importance, their purpose and necessity. In the second part, we introduced the The Verse and tried to make the necessary explanations by considering the sources in the Qur'anic as a whole.

Key words: Allah, Prophet, Qur'an, Verse, Commentary , Tawhid (monotheism) , Morality, Hereafter, Blessing.

ÖNSÖZ

İnsan diğer mahlûkattan akli ile ayrılır. Akıl insana iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan, hakkı batıldan ayırma imkânı sunar. Bu akılla gelen irade ve seçim özgürlüğü demektir. Bununla beraber insan başıboş bırakılmamış tercihinin sorumluluğunu taşımakla da görevlendirilmiştir. Yani insan, attığı adımın, tercih ettiği yolun hesabını verme gibi bir durumla karşı karşıyadır. Allah Teâla insana neyin eğri neyin doğru olduğunu göstermek için üç nimet bahşetmiştir. Bunlar: akıl, beş duyu organı ve vahiydir. Bunlardan ilk ikisi, ilk insan Hz. Âdem'den itibaren her insana verilmiş bir özellik iken, vahiy dediğimiz ilahi buyruklar ise temelinde tevhid inancı olmakla beraber dönem dönem gerektiği haliyle insanlara peygamberler aracılığı ile bildirilmiştir.

Son peygamber Hz. Muhammed(s.a.v)'e gönderilen vahiy ise Kur'ân-ı Kerim'dir. Kur'ân, insan için gönderilmiş son ilahi buyrukları içeren evrensel kurtuluş beyannamesidir. Kur'ân insanlar için dünya ve ahiret saadetini temin etmede rehberlik eden kutsal kitaptır. Dolayısıyla onun anlaşılması ve hayata tatbik edilmesi son derece kaçınılmaz bir durumdur. Bunun için özel bir ilim dalı vardır ki bu ilim Tefsir ilmidir. Tefsir, başta Kur'ân'ın kendisi olmak üzere Hz. Peygamber(s.a.v)'in gösterdiği ve açıkladığı şekilde âyetleri anlama ve yaşama üzerine yapılan ilmi faaliyetlerin genel adıdır. Tefsir çeşitlerinden birisi de 'Konulu Tefsir' yöntemi ile yapılan çalışmalardır. Konulu Tefsir; bir ya da daha fazla sûre çerçevesinde Kur'ân'ın amaçları doğrultusunda konuları araştıran bir ilimdir. Bizde bu tefsir yöntemi ile Nahl sûresinin konularını incelemeye çalıştık.

Sûremiz bize uluhiyyet, vahiy, öldükten sonra dirilme, Allah'a hesap verme gibi temel konular hakkında bilgi verdikten sonra göklerde ve yerde Allah'ın mutlak kudretinin delilleri ve Allah'ın nimetleri ile bunları bilip takdir etmenin, şükretmenin sonuçlarını haber vermekte, bunun sonucunda uyarılarda bulunmakta; Adâlet, ihsan, yemin, verilen sözleri tutma, helal ve haramlar, tövbe etmek gibi ahlâki konulara da değinmekte; Hz. Peygamber'e, ashabına ve biz Müslümanlara Allah'ın yoluna davet usulünü öğreterek sabırlı olmamızı istemektedir. Sûrenin bütün konularını dikkate aldığımız zaman karşımıza sûrenin ana fikirleri olarak tevhîdin ispatı, şirkin reddi ile Allah'a karşı gelmenin O'nu reddetmenin sonuçları ve buna yönelik uyarılar çıkmaktadır.

İki bölümden oluşan tezimizin giriş bölümünde araştırmamızın önemi, amacı, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde tefsir ilmi ve çeşitleri hakkında bilgi verildikten sonra konulu tefsir ve bölümleri hakkında bilgi verilmiş, akabinde sûre hakkında

genel bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde sûrenin konuları detaylı bir şekilde Kur'ân bütünlüğü dikkate alınarak incelenmiştir.

Tezimizin şekillenmesinde tavsiye ve görüşlerini aldığım, kıymetli fikirlerinden istifade ettiğim tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Hakan Uğur hocama ve diğerlerine teşekkürü bir borç bilirim. Dünyaya ve bugünlere gelme vesilem olan, dualarıyla manevi destek bulduğum biricik annem Ümmü Göksu'ya, tezle ilgili prosedür işlerinin halledilmesinde emeği geçen kardeşim Muhammed Ali Göksu'ya, çalışmam boyunca her türlü desteğini esirgemeyen değerli eşim Nazife Göksu'ya ayrıca şükranlarımı arz ederim.

Mustafa GÖKSU

2017-KONYA

İçindekiler

ÖNSÖZ.....	ii
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
A. Çalışmanın Konusu ve Önemi.....	1
B. Çalışmanın Amacı	2
C. Çalışmada Takip Edilen Yöntem.....	3
D. Konu Hakkında Daha Önce Yapılan Çalışmalar.....	3
I. BÖLÜM.....	5
TEFSİR ve KONULU TEFSİR'İN TANIMI, TARİHÇESİ, KISIMLARI ve NAHL SÛRESİNE GENEL BİR BAKIŞ	5
A. TEFSİR VE KONULU TEFSİR'İN TANIMI.....	5
1. Tefsirin Tanımı ve Çeşitleri	5
2. Konulu Tefsirin Târifi	9
B. KONULU TEFSİRİN TARİHÇESİ.....	11
1. Hz. Peygamber Dönemi	11
2. Sahâbe ve Tâbiûn Dönemi	13
3. Tedvîn Sonrası ve İhtisaslaşma	15
C. KONULU TEFSİRİN KISIMLARI	17
1. Günümüze Kadar Yapılagelen Tasnifler.....	17
2) Kur'ân Eksenli Konulu Tefsir	18
a. Mevzu/Konu Tefsiri:	18
b. Kavram Tefsiri:	19
3. Sûre Eksenli Konulu Tefsir	20
a. Sûrenin Tek Bir Konusunun Tefsiri	20
b. Çok Konulu Sûre Tefsiri	20
c. Sûre Eksenli Konulu Tefsir Çalışmalarında Araştırma Yöntemi	21
i. Sûreye Giriş.....	21

ii. Sûrenin Temel Hedefini ve Eksenini Belirlemek	22
iii. Sûreyi Bölümlere Ayırarak İşlemek	22
iv. Pasajlardaki Konular Arası Bağlantıyı Kurmak.....	23
4. Âyet Eksenli Konulu Tefsir.....	23
5. Konulu Tefsirin Önemi	24
D. NAHL SÛRESİNE GENEL BİR BAKIŞ	25
1. Sûrenin Nüzûlü.....	25
a. İndiği Yer ve Zamanı.....	25
b. Sebeb-i Nüzûlü	26
2. Sûrenin İsmi ve Âyet Sayısı	31
3. Sûrenin Kendinden Önceki ve Sonraki Sûrelerle Münâsebeti	32
a. Önceki Sûre ile İlgili Münâsebeti.....	32
b. Sonraki Sûreyle Münâsebeti.....	33
II. BÖLÜM.....	34
SÛRENİN KONULU TEFSİRİ	34
A. ALLAH'IN BİRLİK ve KUDRETİNİN DELİLLERİ.....	34
1. İhtirâ/ Yaratma	47
2. İhyâ/Diriltme	54
3. Hikmet.....	58
4. Nizâm	71
B. TEVHİD	73
1. Tanımı	73
2. Çeşitleri	73
C. NÜBÜVVET	73
1. Nübüvvetin Gerekliliği.....	74
2. Nübüvvetin Temel Özellikleri.....	76
a. Vahiy	76

b. Tebliğ	77
c. Mûcize	83
3. Hz. Muhammed(s.a.v) ve Toplumsal Yapı	86
a. Hz. Muhammed(s.a.v)'in Gayr-i Müslim Gruplarla İlişkisi	86
b. Hz. Muhammed'(s.a.v)in Davet Metodu	88
D. ÂHİRET	90
1. Genel Olarak Âhîret Hayatı.....	90
a. Küçük Kıyâmet.....	91
b. Büyük Kıyamet	95
2. Dirilme/Ba's	100
3. Yargılama	104
4. Ceza ve Mükâfât.....	107
a. Cennet.....	107
b. Cehennem.....	111
5. Âhîret İncancının Dünya Hayatına Yansımaları	117
a. Toplu Yaşama Zorunluluğu ve Kurallar.....	119
b. Cezalar(Hadler)	119
E. AHLÂK	122
1. İnsanın Allah'a Karşı Ahlâkî Görevleri	122
a. Takvâ	123
b. Şükür	125
c. Sabır ve Tevekkül.....	126
2. İnsanın Çevresine Karşı Ahlâkî Görevleri	132
a. Doğruluk-Dürüstlük	134
b. Adâletli Olmak	140
c. İslâm'a Davet	148
SONUÇ	151

KAYNAKÇA..... 156

KISALTMALAR

age.: Adı geçen eser

ans.: Ansiklopedi

bkz: Bakınız

c.: Cilt

DİA.: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

DİV.: Türkiye Diyanet Vakfı

dp.: Dipnot

GA.: İslâm'da İnanç, İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi

m.: Miladi

md.: Maddesi

MEB.: Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı

nşr.: Neşreden

.: Ölüm Tarihi

s.: Sahife

ter.: Tercüme Eden

ts.: Tarihsiz

vd.: Ve diğerkleri

yay.: Yayınları

GİRİŞ

A. Çalışmanın Konusu ve Önemi

İnanma duygusu insanın fitratında olan bir durumdur. İnsanı diğer mahlûkattan ayıran en önemli unsur akıldır. İnsan, akılı sayesinde iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırt edebilir. Akıl sayesinde kişi irade sahibi olur. İradesi neticesinde ise özgür bir şekilde istediği bir duruma karar verebilir. Verdiği karar sonrasında doğan sonuçtan ise mesuldür. Bu da insanın sorumluluk sahibi bir varlık olduğunu gösterir.

Allah Teâla, insanoğluna verdiği akılı kullanması için onu mükemmel bir evren içerisinde yaratmış ve yaşamını sayısız nimet ve güzelliklerin bulunduğu, kendi varlığına delilleri olan bir dünyada sürdürme imkânı tanımıştır. Allah Teâla bu evrende her şeyi bir ölçüye göre yaratmıştır. Çevremize baktığımız zaman bunu çok rahatlıkla görebiliriz. Deniz ve göllerdeki tuz oranının, içerisindeki canlıların yaşamasına imkân tanıyacak bir oranda olması, gezegen ve yıldızların büyüklükleri, aralarındaki uzaklıkları, dünyanın etrafını sarıp çeşitli etkenlerden koruyan bir atmosfer tabakasının olması, güneş ve ayın belli bir hesaba göre hareket etmesi, gece ve gündüzün birbirini şaşırmaksızın takip etmesi kendiliğinden olan şeyler olmadığı gibi bunu yaratan ilahi bir gücün olduğunu biz insanlara haykırmaktadır.

Allah Teâla, insanoğlunun hizmetine evreni ve içindekileri sunmuş, bununla beraber kendi dillerinden anlayacakları, doğru yolu gösterip örnek alacakları peygamberler göndermiştir. Peygamberden sonra yoldan çıkmasınlar diye de dönemin şartlarına uygun ilahî mesajlar indirmiştir. Bu durum ilk insan Hz. Âdem'den bu tarafa hep böyle olagelmiştir. İnsanoğlu nereden ve niçin geldiği âciz bir varlık olması hasebiyle unutan bir varlıktır. Gerçi fitri olarak böyle bir durum söz konusu olduğundan nisyân sıfatı ile Rasûlullah bir hale bürünmüştür. Dolayısıyla nefis ve şeytan başlıca düşmanı olmakla beraber, heva ve hevesleriyle imtihan olması da onu sürekli bir hatırlatıcı tarafından uyarılmaya sevk etmiştir. İşte bundan 1400 yıl önce insanlar yine doğru yoldan sapmış, inanç noktasında sıkıntılı bir duruma düşmüş ve birbirine hükmetme adına birbirleri hiçe sayar bir duruma gelmişlerdi. Allah Teâla bu duruma dur demesi için Rasûlullah'i görevlendirmişti. Rasûlullah kendisine 23 senede gelmesi tamamlanan ilahi mesajlar doğrultusunda içinde bulunduğu dönemi ve kıyamete kadar gelip geçecek olan insanları bu mesajlarla kurtuluşa davet etmiş, şuanda ediyor ve kıyamete kadar da davet etmeyi sürdürecektir.

Rasûlullah(s.a.v)'a gelen ilahi mesajların bütününe isim olan Kur'ân-ı Kerim; geldiği toplumun Arap olması hasebiyle Arapça dilinde indirilmiştir. Rasûlullah'ın yürüyen bir Kur'ân olması hasebiyle de o dönemde anlaşılıp uygulama noktasında sıkıntı çekilmemiştir. Rasûlullah döneminden sonra ise insanlar, yaşadıkları ortam ve bilgi seviyelerine göre Kur'ân-ı Kerime yaklaşmışlar ve çeşitli yorumlamalara gitmişlerdir.

Günümüz insanının değişen şartlarla beraber birçok problemi olmaktadır. Bu sorunlar hem bireysel hem de toplumsal bazda kendini göstermektedir. Bu sorunların çözüm kaynağı Kur'ân-ı Kerim'dir. Çünkü bizleri yoktan vareden varlığından haberdar eden Allah Teâla, bizi bizden daha iyi bilmekte ve âdeta dünya ve bizlerin bir kullanım klavuzu olarak görebileceğimiz bu evrensel mesajı anlamamızı istemektedir. Günümüzde teknolojinin de gelişmesiyle Kur'ân-ı Kerim'deki bilgiler daha iyi anlaşılır ve yorumlanır hale gelmiştir. Bilgiye ulaşma yolları daha kolay hale gelirken, bilgi kirliliğinden kurtulmanın yolu yine Kur'ân-ı Kerim'le mümkündür. Kur'ân-ı Kerimi daha iyi ve kısa sürede anlayıp hayata aktarmak içinde çalışmalar hızlanmıştır. Tefsir metodu ve metodoloji ile ilgili çalışmalar devam etmektedir. Bu çalışmalardan biri de konulu tefsir metodudur. Biz de bu metodu göz önüne alarak Nahl sûresini Kur'ân'ın temel konu başlıkları altında incelemeye çalıştık.

B. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmamız öncelikle yukarıda değinmeye çalıştığımız konu ve önemine binâen Kur'ân-ı Kerim'in 1400 yıl geçmesine rağmen yol gösterme ve kurtuluşa erdirme misyonunu koruduğunu ve bizim ona olan ihtiyacımızın ne derece mühim olduğunu, bunun için onu tanıtâbilme, Nahl sûresi üzerinden parçadan bütüne gitme prensibiyle anlama ve anlatma yolunu, sûrenin konularına değinerek, oradan da Kur'ân'ın bütünlüğü içerisinde tevhîd, nübüvvet, ahiret ve ahlâk genel ve bunların altında değindiğimiz özel başlıklarla sunmayı amaçladık.

Bunu yaparken zaman yetersizliğinden şikâyet edenlerin ve ciltler dolusu kitap okuması yapamayacak olanların olması hasebiyle günümüz tefsir yönelimlerinden olan konulu tefsire başvurarak bu tefsir çeşitinin tanımını, tarihini, usullerini ve bu yöntemin diğer yöntemlerden ayrılan yönünü, faydasını, zararını elimizden geldiğince sunmayı amaç edindik.

C. Çalışmada Takip Edilen Yöntem

Çalışmamızda öncelikli ve ana mevzumuz Kur'ân-ı Kerim ve onu anlamak olduğu için bu işle hemhâl olan tefsir ilminden bahsedilerek, bu ilmin bir metodu olarak kabul görmüş "konulu tefsir" hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra Nahl sûresinin, nüzûlü, sûrenin ismi ve âyet sayısı, kendinden önce ve sonraki sûrelerle olan münâsebeti hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra Nahl sûresinin ana konuları üzerinden ikinci bölümü oluşturduk. Ana başlıkların altında ilgili alt başlıklar oluşturduk. Sûre-konulu tefsir yöntemi ve araştırma esaslarıyla konulara yöneldik.

Konu hakkında genel bilgiler verdikten sonra, ilgili âyeti diğer âyetlerle tefsir ettik. Bu âyetlerin sebab-i nüzûlü olanlarını verdik. Konu ile ilgili Rasûlullah'ün rivâyetlerini aldık. Daha sonra Taberî(v. 310/923), Zemahşerî(v. 538/1144), Râzî(v. 606/1210), Kurtubî(v. 671/1273), İbn Kesîr(v. 774/1373), Âlûsî(v. 1270/1854), Elmalılı(v. 1942), Seyyid Kutup(v. 1966), İbn Âşûr(v. 1973), Mevdudî(v. 1979) gibi birçok âlimin eserlerinden faydalanarak konularla ilgili açıklamalarına yer verdik. Âyetlerde geçen kelimelerin manalarını belirtmek için Lisan'ul-Arab, Mu'cemü'l-Vasît, Kâmûsü'l-Muhît, el-Müfredât gibi sözlüklerden istifade ettik. Konularla ilgili yazılmış olan diğer eserlere, tezlere, makalelere başvurarak malumat sahibi olduk.

D. Konu Hakkında Daha Önce Yapılan Çalışmalar

Konulu tefsir çalışmalarının yoğunlaşmaya başladığı çağımızda daha çok Kur'ân-ı Kerîmdeki herhangi bir konu ile ilgili âyetlerin tefsiri şeklinde çalışmaların yapıldığını görüyoruz. Mesela "Kur'ân'da Şüphe Olgusu": 2016, Kerim Yılmaz(Yüksek Lisans); "Kur'ân'da Mağfiret": 2016, Abdullah Özüçalışır(Doktora); "Kur'ân'da Tağut Kavramı": 2016, Şeyhmus Nebati(Yüksek Lisans); "Kur'ân'da Psikolojik Sağlık": 2016, Nihal Şener Güney(Yüksek Lisans); "Kur'ân'da Namaz ve Çeşitleri": 2016, Umran Kılıçer(Yüksek Lisans); "Kur'ân'da Hazf": 2014, Kutbettin Ekinci(Doktora); "Kur'ân'da Zenginlik ve Fakirlik": 2008, Mustafa Şen(Doktora); "Kur'ân'da Zaman Kavramı": 2001, Ali Rıza Gül(Doktora)gibi daha bir çok konu ve kavram çalışması bu yöntemle ele alınmış ve incelenmiştir. Bu durumda müsteşriklerin ortaya attıkları iddialara cevap verme düşüncesi de etkili olmuştur. Kur'ân'daki kıssalar, tekrarlar, itikadi prensipler, hukuki esaslar, hükümler vs. ile ilgili müsteşriklerin ortaya attıkları şüphelere cevap vermek maksadıyla İslâm âlimleri, değişik konularla alakalı âyetlerin tamamını bir araya getirip inceleyerek müstakil eserler yazmışlardır. Daha sonra ise toplumun

ihtiyaçları ve insanların bu tür çalışmalara rağbet etmesi neticesinde bu sahaya yönelik akâdemik çalışmalar da artmış ve birçok eser kaleme alınmıştır.¹

Nahl sûresi hakkında daha önce yapılmış lisansüstü çalışmalar içerisinde tespit edebildiklerimiz şunlardır: "Nahl Sûresi 90. Âyetin Tefsiri": 2004, Tuncay Erbaş(Yüksek Lisans); "Ahmed-i Dai Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leys-i Semerkandi Hicr, Nahl, İsrâ Sûreleri (189b-233a) Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım": 2008, Ömer Daşdelen(Yüksek Lisans). Bu çalışmaların ilkinde sûrenin tek âyeti alınarak Kur'ân bütünlüğü içerisinde tefsiri yapılmıştır. Bu şekilde bir inceleme de konulu tefsir örneği sayılır. Bu âyette geçen kavramlar bazında birer konu ele alınarak üzerinde durulmuştur. Diğer çalışma ise Türk dil özellikleri bakımından incelenmek üzere tercümesi yapılan bir çalışmadır. Burda da görüldüğü gibi sûremizin içerik ve özelliklerinin müstakil olarak ortaya konması gerektiği ve konuları bakımından dikkat çekilmesi gereken kısımların bir arada verilmesi bu çalışmaya bizi sevk etmiştir.

¹ Hicazi, *et-Tefsiru'l-Mevdüyyeti fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 1970, Kahire; Güngör, Mevlüt, *Kur'ân Araştırmaları-I*, Kur'ân Kitaplığı Yay. 1995, İstanbul.

I. BÖLÜM

TEFSİR ve KONULU TEFSİR'İN TANIMI, TARİHÇESİ, KISIMLARI ve NAHL SÛRESİNE GENEL BİR BAKIŞ

A. TEFSİR VE KONULU TEFSİR'İN TANIMI

1. Tefsirin Tanımı ve Çeşitleri

Konulu tefsire giriş yapmadan önce genel olarak tefsir ve çeşitlerinden kısaca bahsetmek istiyorum. Tefsir kelimesi (سفر) kökünden gelip bu kelimedeki harflerin yerinin değiştirilmesiyle (فسر) kelimesi türetilmiş, sonrada mastar yapılarak bu ismi almıştır. F-s-r sözlükte "bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak ve kapalı bir şeyi açmak" gibi manalara geldiği görülür.² (سفر) masdarı ise, "aydınlatmak, ortaya çıkarmak, üzerindeki örtüyü kaldırmak" gibi manalara gelmektedir.³ Emin el-Huli bu iki kelime arasında anlam bakımından şu ince farkların olduğunu söylemektedir: 'Fesera ve Sefera' fiillerinin her ikisi de lügatte "açmak" anlamında birleşirler. Fakat bunlardan "Sefera'nın; 'Görünen ve maddi olan bir şeyi açmak' manasını ifade ettiğini, 'Fesera'nın ise, 'Gizli ve manevi olan bir şeyi açmak' anlamına geldiğini görürüz. 'Fesera'nın "Tefîl' vezninden mastarı olan "Tefsir" ise, manayı açmak ve açıklamak anlamına gelir."⁴ demektedir.

er-Râğıb el-İsfehânî(v. 502)'ye ait olan el-Müfredât isimli meşhur kitapta ise bu son durum şu şekilde açıklanmaktadır: Zerkeşi(v. 794)'nin el-Burhân'ında naklettiğine göre, bu iki kelimenin lafızlarının birbirine yakınlığı gibi, manalarının da birbirine yakın olduğunu, ancak "Fesera" kelimesinin ise, "perdeyi, örtüyü aralamak ve kaldırmak" anlamına geldiğini, bu durumun ise, sadece âlemde var olan şeylere mahsus olduğunu söylemektedir.⁵ "Tefsir" kelimesinin kavram olarak ifade ettiği anlama bakacak olursak İbn Manzûr(v. 1311) tefsiri, "müskil olan lafızdan kastedilen manayı keşfetmektir." şeklinde tanımlarken Menahilu'l-irfan isimli kitapta şu şekilde tanımlanmaktadır: "Allah Teâla'nın murâdına delaleti bakımından beşer gücünün yettiği ölçüde Kur'ân'ın manasını araştıran bir ilimdir."⁶ Tefsir, Kur'ân lafızlarının okunuşlarını, lafızlarının delaletlerini, müfret ve terkip halinde o lafızların taşıdıkları hükümleri, terkip halinde kendilerine yüklenen manaları ve bunların tamamlayıcısı durumunda olan

² İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Celâleddin b. Mükrim el-İfrikî el-Mısırî, *Lisanu'l-Arab*, ts., VI, s. 158.

³ İbn Manzûr, *age.*, IV, 369; Zerkeşi, *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'ân*, Mısır 1972, II, 147.

⁴ Huli, Emin, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, Ankara 1995, s. 13.

⁵ Zerkeşi, *age.*, II, 148; Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, Beyrut ts., s. 412.

⁶ Zürkânî, *Menâhîlu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır ts., I, 471.

diğer ilimleri araştıran bir ilimdir.⁷ Tefsir, nüzûlü, senedi, edâsı, lafızları; lafız ve hükümleri ile alakalı manaları yönünden kendisinde yüce kitabın hallerinden bahsedilen bir ilimdir.⁸

Bütün bu tanımlardan yola çıkarak tefsir tanımını şu şekilde yapmamız mümkündür: Allah'ın âyetlerindeki murâdı, Arap dilinin özelliklerini dikkate alarak, dönemin bilimsel ve teknolojik imkânlarından yararlanmak sûretiyle anlamaya çalışmak, anladığımız manaları da yaşantımıza aktarabilme yöntemleri geliştirmeye sevk eden ilim dalıdır.

Tefsir kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımını Furkan sûresindeki şu âyettedir: *وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا* *Onlar ne zaman bir talep ileri sürseler biz sana mutlaka kesin gerçeği ve en güzel açıklamayı bildiririz.*⁹ Müfessirler, bu âyeti "tefsir" teriminin lügat manasını ele alarak açıklamışlar ve şu anlamları yüklemişlerdir: Tefsir, ayrıntılı olarak açıklamak, beyan etmek ve sözün kapalılığını giderip doğru biçimde yorumlamak, demektir.¹⁰ Bu âyetin bir önceki ve sonraki âyetle bağlantısına baktığımızda tefsir kavramını anlamamızda yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Bir önceki âyet olan Furkan 25/32'de Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: *"İnkâr edenler, Kur'ân ona bir defada topluca niçin indirilmedi? dediler. Biz onu kalbine ilmek ilmek yerleştirmek için bu şekilde parça parça indirdik ve onu tane tane, açık açık okuduk."* Burada Allah Teâla, o şüpheye düşenlere karşılık en güzel şekilde yorumlama getirerek vevap vermiştir. Bu yüzden tane tane, açık açık okuduk-açıkladık buyrulmaktadır. Katâde'ye göre de "tertil", açıklamak anlamındadır. Kıraatte de tertil, ağır ağır ve anlaşılır bir şekilde okumak demektir.¹¹

Furkan 25/33'de ise Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: *"Onların sana getirdikleri hiçbir mesele yoktur ki onun karşılığında sana hak olanı ve yorum olarak da tefsirin en güzelini getirmiş olmayalım."* Bu âyette de görüldüğü gibi konu devam etmekte, Kur'ân'ın parça parça indirilmesindeki sebebe dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla tefsir kavramı, burada olduğu gibi kullanıldığı âyet bağlamında ele alındığında Kur'ân hakkında ortaya konulan şüphelendirici soru ve delillere karşı, bir cevap niteliğinde açıklama ortaya koyma demektir. Buradan da anlaşıldığı üzere tefsir, Kur'ân'ın daha iyi anlaşılır kılınması için anlam ve hedefe yönelik bir çalışmadır. Asr-ı Saadet'ten Tâbiun dönemine kadarki zamanda çoğunlukla âyetler hakkında

⁷ Ebu Hayyan, Ebu 'Abdullah Muhammed, *el-Bahru'l-Muhit*, Riyad, I, 13.

⁸ Zürkânî, *age.*, II, 5.

⁹ Furkan, 25/33.

¹⁰ Taberî, *Camii'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'ân*, Beyrut, 1992, IX, 338; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, İstanbul, 1984, VI, 188; Zemaşşerî, *el-Keşşaf*, Beyrut, ts. III, 96-97; Kurtubî, *el-Cami'u li Ahkami'l-Kur'ân*, Beyrut, ts. VII, 20-21; Şevkani, *Fethu'l-Kadir*, Beyrut, ts. IV, s. 86.

¹¹ Taberî, *age.*, IX, 387; İbn Kesîr, *age.*, VI, 117; Şevkani, *age.*, IV, s. 86.

da icmali bilgiler verilerek, âyetin anlam ve hedefi ortaya konmaya çalışılmıştır. Daha sonraları ise, her âyet ve her kelime için ayrı ayrı tefsirler yapılmaya başlanmıştır.¹²

Tâbiun döneminden itibaren günümüze kadar devam eden gelen klasik tefsir çalışmalarının içeriği ile, tefsir kavramının içeriği birebir örtüşmektedir. Çünkü klasik tefsir çalışmaları, çoğunlukla Kur'ân kelimeleri üzerinde yapılan yani Kur'ân âyetlerini cümle ve kelimelere bölerek baştan sona onlara bir açıklama getirmek sûretiyle yapılan çalışmalardır. Bu tür metin çözümlemeli çalışmalarda ibarelere, cümlelere getirilen manaların, Kur'âni öğretinin değersel bütünündeki yerini belirleme gibi öncelikli bir sorunu olmamıştır.¹³ Şimdi tefsir çeşitlerine göz atalım ve tarihi seyri içerisinde ne tür çalışmalar yapılmış görelim.

Kur'ân-ı Kerîm, İslâm dininin temel kaynağı, müslümanların rehberidir. Müslümanlar, inanç ve davranışlarını Kur'ân ve Rasûlullah'in sünnet-i seniyyesini baz alarak sergilerler. Bunun için Kur'ân'ı anlama ve Rasûlullah'den gelen sahih rivâyetlere ulaşma ameliyesi Kur'ân'ın nüzûl süreciyle başlamıştır. Müslüman âlimler yaşadıkları dönemin şartları ve ulaşılan bilgi düzeyine göre Kur'ân'ı anlama çaba ve gayreti içerisinde olmuşlardır. Kimisi dil bakımından edebi üslup ve özelliklerini dikkate alırken, kimisi de lafızlardan yola çıkarak iraba ve buradan manasına, kimisi kıssalara, kimisi direk hükümlerine yönelerek tefsir etme yoluna gitmişlerdir. Bu tür eğilimler baştan beri olsa da VIII. asra gelinceye kadar tefsir çeşitlerinden söz edilmemiştir. Bu asırda ilk olarak İbn Teymiyye (v. 728/1327) bu hususta şu cümleleri sarfetmiştir: En güzel tefsir Kur'ân'ın Kur'ân'la, sünnetle, sahabe ve tâbiun sözleriyle yapılan tefsirdir. Mücerred re'yile yapılan tefsirler ise haram sayılmaktadır.¹⁴ Daha sonra Zerkeşi(v. 794/1391) ve Suyûti (v. 911/1505) konuya biraz daha farklı bir açıdan yaklaşarak tefsiri, sünnet, sahabe sözleri, Arapça, rey tefsiri diye dört ayrı kaynağa gönderide bulunmuştur.¹⁵

Yeni bir bakış açısı ise ez-Zürkânî (v. 1367/1948) tarafından şu şekilde ortaya konmuştur. Zürkânî tefsîr çalışmalarını ikiye ayırmıştır:

1- et-Tefsir bi'l-me'sûr(rivâyet): Buna me'sûr veya nakli tefsirde denilir. Selefden nakledilmiş eserlere dayanan tefsirdir. Diğer bir deyimle, rivâyet tefsiri, bazı âyetleri beyan ve tafsil etmek için, bizzat yine Kur'ân'daki başka âyetlerle, Hz. Peygamberin, sahabenin sözleriyle

¹² Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara, 1988, I, 168.

¹³ Paçacı, Mehmet, Anlama(Fıkıh) Usulüne dair, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 8, s. 2, Bahar Dönemi, 1995, s. 85-86.

¹⁴ İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*, Mısır, ts. 84-96.

¹⁵ Zerkeşi, *age.*, II, 157-161; es-Suyuti, *İtkan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut ts., II, 178-179.

açıklanışı şekline denir. Zehebî, Zerkânî'den farklı olarak bu tanıma tâbiun tefsirini de rivâyet tefsirinin kaynaklarına dâhil etmiştir. Rivâyet tefsirlerine örnek olarak şu eserleri verebiliriz: 1-Muhammed b. Cerir et-Taberî, Cami'u'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'ân. 2-Ebu'l-Leys es-Semerkandi, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim. 3-Ebu İshak es-Sa'lebi, el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsiri'l-Kur'ân. 4-Ebû Muhammed el-Huseyn el-Bagavî, Maâlimu't-Tenzil. 5-İbn Atiyye el-Endelûsî, el-Muharreru'l-Veciz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz. 6-İbn Kesîr, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm. 7-Abdurrahmân es-Saâlibî, el-Cevahiru'l-Hisan fi Tefsiri'l-Kur'ân. 8-Celâleddin es-Suyutî, ed-Dürrü'l-Mensur fi Tefsiri'l-Me'sûr. 9-Muhammed Cemaleddin el-Kasîmi, Tefsiru'l-Kasîmi, Mehasinu't-Te'vil.

2-et-Tefsir bi'd-diraye(dirâyet): "Rivâyetlere yer verilmekle birlikte daha çok dil, edebiyat ve devrin kültür anlayışı çerçevesinde yapılan bir tefsir" olup, 're'y' ve 'aklî' tefsir diye de anılır. Bu metodun ortaya çıkmasında zamanın ilerlemesiyle beraber Kur'ân'ın muhataplarına döneme uygun cevaplar verme eğiliminden kaynaklanmıştır. Çünkü Kur'ân'ın indiği dönemle sonraki dönemler ve günümüz hakkında en basitinden yaşayış olarak çok fark var. Dolayısıyla insanların sıkıntı ve dertleri çeşitlenmekle beraber bunların doğurduğu problemlere de Kur'ân'dan çözüm arayışı ister istemez Kur'ân'ı anlama da yeni tefsirleri gerekli kılmıştır. Kur'ân'ın nüzûlü sırasında yaşanan problemleri Rasûlullah çözüme kavuşturmuştur. Onu aşan meselelerde vahiy imdadına yetişmiştir. Rasûlullah'dan sonraki dönemlerde İslâm topraklarının genişlemesiyle yeni hadiselerin, felsefi ve mezhepsel yorumların ortaya çıkması, teknolojinin genişlemesi, bu arada vahyin iniş zamanı ile olan aranının açılması bu durumu kaçınılmaz hale getirmiştir.¹⁶

Dirâyet tefsirlerinde öne çıkan husus; müfessirin ele aldığı meselelerde kendi düşüncesine de yer vermesidir. Yani müfessir rivâyetleri kullanır, bunların üstünden kendisi fikir yürütür. Bu fikir yürütme olayı da rivâyet kaynaklarında istediği bilgiye ulaşamadığı zaman veya ulaştığı bilgilerde ihtilaf söz konusu olduğu zaman tercihini belirtme veya çözüm odaklı olarak başvurabileceği bir yoldur. Bu yola başvurabilmesi için de müfessirin, dil başta olmak üzere Kur'ân ve sahih sünnete uygun yorumlama kabiliyetinin olması gerekir. Dirâyet tefsirlerine örnek olarak şu eserleri verebiliriz: 1-Fahreddin er-Râzî, Mefâtihu'l-Gayb. 2-el-Beydavi, Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil. 3-en-Nesefî, Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil. 4-el-Hazin, Lübabu't-Te'vil fi Maâni't-Tenzil. 5-Ebu Hayyan, el-Bahru'l-Muhit. 6-el-

¹⁶ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara 2010, s. 230; Demirci Muhsin, *Konulu Tefsire Giriş*, İstanbul 2013, s. 43.

Mahalli ve's-Suyûti, Tefsiru Celaleyn. 7-el-Hatib eş-Şirbini, es-Siracu'l-Münir. 8-Ebu's-Suud, İrşadu'l-Aklî's-Selim ila Mezaye'l-Kitâbi'l-Kerim. 9-el-Âlûsî, Ruhul-Maani fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim. 10-Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili.

Şimdi de konulu tefsir hakkında bilgi verelim.

2. Konulu Tefsirin Târifi

Türkçede "konulu" diye isimlendirdiğimiz ibare Arapça da mevdûi tefsir şeklinde ifade edilmektedir: (موضوعي) "mevdûi" kelimesinin aslı "vad"dır. "Konu" kelimesi, isim olup "Üzerinde durulan, konuşulan, yazılan fikir veya mesele, mevzu, esas mevzû, saded" anlamlarına gelmektedir.¹⁷ Arapçası olan ve lügatte "rafe'a" kelimesinin zıddı olarak geçen "Vad" kelimesi ise birçok manayı içermektedir: 1) "Aşağı indirmek ve düşürmek, sabitleştirmek, bir yerden ayrılmamak." anlamlarında kullanılır.¹⁸ 2) "atmak, fırlatmak ve doğum yapmak" anlamında kullanılır.¹⁹ Kelimenin bu anlamının en açık şekilde şu âyette kullanıldığını görürüz: "Onu doğurunca, 'Rabbim! Ben onu kız olarak doğurdum' dedi."²⁰ 3) "bitiştirmek, yapıştırmak, yapmak ve bina etmek" anlamlarına da gelmektedir.²¹ Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: "Şüphesiz ki âlemlere bereket ve hidâyet kaynağı olarak insanlar için yapılan ilk ev, Mekke'deki(Ka'be)'dir."²² 4) "Yaratmak ve icad etmek" anlamlarında kullanılmaktadır.²³ Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: "Allah, yeri canlılar için yaratmıştır."²⁴ 5) "el-Vad" kelimesi, Fi ve Min harf-i cerr'leriyle birlikte kullanıldığında ve "Vazî'un" şeklinde sıfat-ı müşebbehe kipi ile geldiğinde ise, çoğunlukla kötü bir mana ifade etmekte olup "değerini düşürmek, iflas etmek, düşüklük ve alçaklık..." gibi anlamlar ihtiva eder.²⁵

Bu bilgilerle "el-Vad" kelimesinin lügat manası itibarı ile bıraktı, terk etti, doğurdu, uydurdu, iftira etti, aşağı indirdi, iflas etti, değerini düşürdü ve bir şeyi herhangi bir yere ko-

¹⁷ Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, İstanbul, 1994, s. 672; Püsküllüoğlu, Ali, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995, s. 990.

¹⁸ Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *Besair*, Mısır 1986, "VZA" mad. V, 231; Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtadâ el-Hüseyin, *Tâcu'l-Arûs*, Mısır 1306, "VZA" mad, V, 543; İsfehânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin Rağîb, *age*, Beyrut 1993, "VZA" mad, s.874.

¹⁹ İsfehânî, *age*, s. 874; İbn Manzur, Ebû'l-Fadl Celâleddin b. Mükrim el-İfrikî el-Mısırî, *Lisan*, VIII, 399-400; Fîrûzâbâdî, *Besair*, V, 231; Zebîdî, *age*, V, 544.

²⁰ Ali-İmran, 3/36.

²¹ Fîrûzâbâdî, *Besair*, V, 231.

²² Ali-İmran, 3/96.

²³ İbn Manzur, *Lisan*, VIII, 396-401; Zebîdî, *age*, V, s. 543-545; Fîrûzâbâdî, *Besair*, V, 231, 232; Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihah*, Riyad 1982, III, s. 1300; İsfehani, *Müfredât*, s. 874.

²⁴ Rahman, 55/10.

²⁵ Fîrûzâbâdî, *Besair*, V, s. 232, 233; İsfehânî, *Müfredât*, s. 874.

yup yerleştirdi gibi manaları ihtiva ettiği görölür.²⁶ Şimdi de ıstılahi manasına bakalım. Tefsir ilminde Şu Şekilde bir tanım yapılabilir: Kur'ân-ı Kerım'deki üslup ve yerleri farklı olan ve aynı mana yahut aynı gayeyi gözetmeleri sebebiyle birleştirici bir yönü bulunan konudur.²⁷ "Mevzu" kelimesinin tefsir yöntemlerinden birinin adı olarak kullanılmasında "el-Vaz" kelimesinin bir yerde sabit kalıp oradan hiç ayrılmamak anlamında kullanılmasındandır.²⁸ Aynı anlam, konulu tefsirde mevcut olup çalışmasında Konulu Tefsir metodunu uygulayan bir müfessir de üzerinde çalıştığı konunun tefsirini sonuçlandırmadan araştırmaya başladığı konuyu bırakmaz.²⁹ Şimdi yapılagelen "konulu tefsir" tanımlarını görelim:

Konulu Tefsir: belirli bir konuya ait farklı sûrelerde zikredilen âyetleri toplayıp nuzül sırasına göre düzenleyerek, atıfta buldukları ortam içerisinde değerlendirme yaptıktan sonra konuyu açıklığa kavuşturmaaktır.³⁰ Konulu Tefsir: manalarını beyan etmek, asıllarını ortaya çıkarmak ve birleştirici bir bağla birbirleri arasındaki bağı kurmak için özel Şartlarla ve hususi bir Şekilde değişik âyetleri bir araya toplamak ve üzerlerinde derinlemesine düşünmek sûretiyle mana ve gaye bakımından bir olan Kur'ân'ı araştıran bir ilimdir.³¹ Konulu Tefsir; araştırmayı, sadece bir konuya yönelterek o konu ile ilgili âyetleri derinlemesine araştırmaktır.³² Konulu Tefsir; herhangi bir konuyu, Kur'ân'ın bütünlüğu içerisinde ele alıp ister aynı, isterse değişik sûrelerde olsun, konuyu uzaktan ve yakından ilgilendiren Mekkî ve Medenî tüm âyetleri toplayarak mümkün olduğu merteye nüzül sırasını göz önünde bulundurmak koşuluyla ve Kur'ân'ın genel üslubu çerçevesinde çeşitli mukayeseler yapmak sûretiyle istenilene ortaya çıkarmaktır.³³ Konulu Tefsir; bir ya da daha fazla sûre çerçevesinde Kur'ân'ın amaçları doğrultusunda konuları araştıran bir ilimdir.³⁴ Konulu Tefsir; araştırmacının, mu'cez olarak zikredilen âyetler hakkında geniş, mücmel olarak zikredilen âyetler hakkında mufassal ve

²⁶ İbn Manzur, *age.*, VIII, s. 396-401; Zebîdî, *age.*, V, s. 543-545; Fîrûzâbâdî, *age.*, V, s. 231-232; Cevherî, *es-Sihah*, III, 1300; İsfehani, *age.*, 874.

²⁷ Sa'id, Fethullah, *el-Medhal ila't-tefsiri'l-mevdû'i*, Kahire 1991, s. 20.

²⁸ Cevherî, *age.*, III, s. 1300; İbn Manzur, *age.*, VIII, s. 396-401; Zebîdî, *age.*, V, 543-545; Fîrûzâbâdî, *age.*, V, 231, 232; el-İsfehânî, *age.*, s. 874.

²⁹ Müslim, Mustafa, *Mebahis fi't-tefsiri'l-mevdû'i*, Şam, 1989, 27; Sa'id, Fethullah, *age.*, s. 22,23.

³⁰ Hicazi, Muhammed, *et-Tefsiru'l-Mevduiyye fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Kahire, ts. s. 402-403.

³¹ Sa'id, Fethullah, *age.*, s. 20.

³² Kavik, Hikmet, "Sâd Sûresinin Konulu Tefsir Çalışması." (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi 2011) s. 3.

³³ Dumlu, Ömer, *Konulu Tefsir ve Düşündürdikleri*,(Tefsirin Dünü Ve Bugünü Sempozyumu), Samsun 1992, s. 160.

³⁴ Müslim, Mustafa, *Mebahis*, s. 16.

müşkil olarak zikredilen âyetler hakkında izah edici nitelikte gelen âyetlerden istifade etmesi için Kur'ân'da bir konu hakkında geçen veya değinilen âyetleri cem etmektedir.³⁵

Tanımlara baktığımız zaman âyet-i kerimelerin değinip işlediği konularla insanın tecrübe ettikleri biraraya getirilmek istenmiş, bu durumda bütüncül bir bakış açısı sağlanmaya çalışılmıştır. Bunun için araştırmacı bu yöntemi kullanmak sûretiyle incelediği insani tecrübeler, Kur'ânî bakış açısını getirmeye çalışmaktadır.³⁶ Böylece bir konu hakkında bütüncül ve kapsamlı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Bu bakış açısının oluşması için metnin cüz'i hükümlerle tanımladığı külli hükümleri kavrayarak Kur'ân'ı bir bütünlük içerisinde algılamak gerekir. Kur'ân'daki genel ilkelere ulaşmanın yolu, tikel hükümlerin bütüncül bir yöntemle araştırılıp incelenmesinden geçmektedir. Bundan dolayı eş-Şatîbî(v. 792) tümevarım metodunu önermiş, hemde bu metodu geliştirip uygulama alanına koymuştur.³⁷ Bununla beraber rastgele ve sınırsız yorumları ve bunların sebep olacağı fikri karmaşıklığı ortadan kaldırmak için doğru anlama ve yorumlamaya sevk edecek usûl ve yöntemler üzerinde düşünmek gerekiyor.³⁸ Dini olsun veya olmasın, herhangi bir yazılı veya sözlü metni anlamının ve yorumlamasının nasıl ve ne şekilde gerçekleşeceği ile ilgili yeni metodolojilerin geliştirildiği görülmektedir. İlahi kaynaklı olan Kur'ân'ı anlamaya ve yorumlamaya çalışan bir kimsenin, anlama ve yorumlamasının ilkelerini ve metodolojisini iyi bilmesi gerekmektedir. Yoksa sınırsız yorumların önü alınmayacağı gibi, yapılan yorumların da ne derece doğru veya yanlış olduğunun garantisi de elde edilememiş olur. Sonuçta da her önüne gelen bu mutlak hakikat içeren Kur'ân'ı kendi görüşünü onaylatmak için amacı dışında kullanılabilir hale gelir. Böylece Kur'ân, artık söylemekte olduğunu söylememeye, bir anlamda başka şeyler söylemeye başlar.³⁹

B. KONULU TEFSİRİN TARİHÇESİ

1. Hz. Peygamber Dönemi

Şu bir gerçektir ki Kur'ân nazil olmaya başladığı andan itibaren Hz. Peygamber tarafından tebliğ edilmiş ve gerekli yerleri yine Efendimizce(s.a.v)açıklanmıştır. Hz. Peygamber Kur'ân'ı baştan sona âyet âyet tefsir etmemiştir. Rasûlullah(s.a.v) onu insanlara tebliğ ederken kapalı gördüğü veya kendisine soru sorulması üzerine açıklama cihetine giderdi. Böyle durumlarda da Rasûlullah cevap veremeyecek bir durumda olursa vahyin gelmesini beklerdi.

³⁵ Bkz.: Güven, Şahin, Konulu Tefsir Metodu, İstanbul 2001, s. 49 dipnot.

³⁶ es-Sadr, Muhammed Bakır, *Kur'ân Okulu*, Ankara 1995, s. 16.

³⁷ Şatîbî, İbrâhîm b. Mûsâ Ebû İshâk, *el-Muvafakât fi 'Usûli's-Şerîa, Lübnan ts.*, I, s. 39.

³⁸ Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara 2014, s. 9.

³⁹ Cündioğlu, Dücâne, *Kur'ân'ı Anlamanın Anlamı*, İstanbul 1995, s. 17.

Nitekim bununla ilgili olarak Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: "...sonra şüphelen olmasın ki onu açıklamak da bize aittir."⁴⁰ Bu durumda bize Kur'ân'ın açıklanmasında öncelikle yine ona başvurmamız gerektiğini öğretmektedir. Rasûlullah'de nitekim böyle yapmıştır. Mesela "الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ" *"İnanıp da îmanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır."*⁴¹ âyeti nazil olduğu zaman sahabe bunu anlamada zorluk çekerek Rasûlullah'a gitmişler ve :Ya Rasûlallah hangimiz kendine zulmetmez ki? diye sormaları üzerine Rasûlullah: "Lokmân oğluna öğüt verirken ona şöyle dedi: *"Sevgili oğlum! Allah'a ortak koşma; çünkü O'na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir zulümdür."*⁴² âyetiyle zulümden maksadın şirk olduğunu söylemiştir.⁴³

En'âm sûresinde yer alan diğer bir âyette: *"Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez."*⁴⁴ âyetteki gaybın anahtarını Lokman sûresinin son âyetiyle açıklığa kavuşturmuştur: *"Kıyamet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah'ın katındadır; O, yağmuru yağdırmakta; rahimlerdekini bilmektedir. Hiç kimse yarın ne elde edeceğini bilemez; hiç kimse nerede öleceğini bilemez; ama Allah her şeyi bilir, her şeyden haberdardır."*⁴⁵ Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsirine yönelik Abdullah b. Ömer'den nakledilen şu örnektir: *"De ki: Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir."*⁴⁶ âyeti nazil olunca sahabeden birisi ayağa kalkarak: "Şirk de mi? diye sorulduğunda bu durum Rasûlullah(s.a.v)'in hoşuna gitmemiş şu âyet-i kerime ile cevap vermiştir: *"Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur."*^{47, 48}

Rivâyetlerde gördüğümüz konu ile alakalı bir başka örnek de şöyledir: "Bir defasında Hz. Aişe(r.a) *"And olsun ki, sizi ilk defa yarattığımız gibi ahirette de yapayalnız, teker teker huzurumuza geleceksiniz..."*⁴⁹ âyetini okudu ve ardından da: Eyvah ne kötü bir şey! Erkeklerle kadınlar diriltilip bir araya toplanacaklar. Dolayısıyla birbirlerinin edep yerlerini görecekler"

⁴⁰ Kıyâme, 75/19.

⁴¹ En'am, 6/82.

⁴² Lokman, 31/13.

⁴³ Buhari, Enbiya, 41; Tefsir, 31.

⁴⁴ En'am, 6/59.

⁴⁵ Lokman, 31/34.

⁴⁶ Zümer, 39/53.

⁴⁷ Nisa, 4/48.

⁴⁸ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, İstanbul, 1984, II, s. 313.

⁴⁹ En'am, 6/94.

dedi. Bunun üzerine Allah Rasûlü: *"O gün, herkesin kendine yeter derdi vardır."*⁵⁰ âyetini okudu.⁵¹

Konumuzla alakalı bir diğer örnek de Maide Sûresi'nin ilk âyetinde geçen: *"...Size haram oldukları okunmuş olanların dışında kalan dört ayaklı hayvanlar, sizin için helal kılındı."* ibarede yer alan "okunmuş" olanların neler olduğundan bahsedilmemektedir. Bu âyet, ya hemen kendisinden sonraki âyetlere veya En'âm sûresinin şu âyetiyle bağdaştırılmadıkça anlaşılmaz: De ki: *"Bana vahyedilende, murdar et (meyte) veya akıtılmış kan yahut domuz eti -ki pisliğin kendisidir- ya da günah işlenerek Allah'tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka, yiyecek kimse için yasaklanmış bir şey bulamıyorum."*⁵² İlgili âyetin devamında da bu konu ile ilgili bilgiler verilmektedir: *"Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla -henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında- yırtıcıların yediği hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı. Çünkü bunlar doğru yoldan sapmaktır."*⁵³

Bu örneklerde gördüğümüz gibi Rasûlullah Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmiştir. Rasûlullah hadislerinde bizim bugün ismini konulu tefsir olarak koyduğumuz bu yöntemi kullanmış, bu ismin temelini, alt yapısı o zamanlardan oluşturmuştur. Bunu Rasûlullah'ı takip eden dönemlerde de rahatlıkla görmemiz mümkündür. Çünkü bu yöntem örneklerde de gördüğümüz gibi Kur'ân'ı doğru anlamının bizzat kendisi tarafından örneği ve Rasûlullah'ın sıklıkla başvurduğu bir uygulamasıdır. Dolayısıyla kavram olarak ilk defa Abdullah Draz ve Mahmud Şeltut⁵⁴ tarafından kullanılsa da yöntem olarak Rasûlullah ilk uygulamalı örneklerini sergilemiştir.

2. Sahâbe ve Tâbiûn Dönemi

Bu durum yani Efendimiz(s.a.v)'in yöntemi sahabe tarafından da devam ettirilmiştir. Çünkü her konuda Rasûlullah'a tâbi olmayı bir düstur haline getiren bu insanların başka bir yönteme başvurmaları düşünülemezdi. Nitekim Abdullah b. Abbâs'ın Fatıha sûresinde geçen *"O din gününün sahibidir."*⁵⁵ âyetine açıklık getirirken *"Din günü mahlûkatın hesaba çekildiği gündür yani kıyamet günüdür. O gün Allah, onların emellerinin karşılığını -affettiği müs-*

⁵⁰ Abese, 80/37.

⁵¹ Taberî, *Camii'l-beyan*, XI, s. 544; İbn Kesîr, *age.*, VII, s. 218.

⁵² En'am, 6/145.

⁵³ Maide, 5/3.

⁵⁴ Güven, Şahin, *age.*, s. 90.

⁵⁵ Fatıha, 1/4.

tesna- amelleri iyi ise iyilikle, kötü ise kötülükle verecektir. Çünkü emir o gün O'nundur. Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: "...İyi bilin ki, yaratma ve emir O'nundur..."⁵⁶ meâlini verdiğimiz ve yorumunu dahil ettiği bu yaklaşımı⁵⁷, bu durumun en bariz örneğini teşkil etmektedir.

Yine Hz. Ali'nin "Yükseltilmiş tavana andolsun!"⁵⁸ âyetini "Biz, gökyüzünü korunmuş bir tavan yaptık..."⁵⁹ âyetini baz alarak tavanı "semâ" olarak açıklamıştır.⁶⁰ Hz. Ömer'in evlendikten 6 ay sonra doğum yapan bir kadına zina cezası uygulamak istediğinde Hz. Ali'nin kendisine: "Biz İnsana, ana-babasına iyilik etmesini tavsiye ettik. Annesi onu zahmetle taşıdı. Taşınması ile süttten kesilmesi 30 ay sürer."⁶¹ "Emzirmeyi tamamlamak isteyen baba için, anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler..."⁶² âyetlerini okumuş ve 6 ay üzerine doğum yapmanın zina cezası için gerekçi sayılamayacağını göstermiştir. Bunu şu şekilde açıklayabiliriz: 30 ay olarak ifade edilen çocuğun anne karnında taşınması ve süttten kesilmesi, diğer âyette de 2 tam yıl emzirilmesine dikkat çekilmesiyle 30 aydan kalan zaman 6 aydır. Bu da zina şüphesini ortadan kaldırmaya yarayacak sürenin olması demektir. Dolayısıyla şüphe haddi ortadan kaldırıdır. Çünkü Rasûlullah böyle buyurmaktadır: "Hadleri şüphelerle bertaraf ediniz."⁶³ buyurmuştur.

Bu örneklerde bize sahabenin Rasûlullah'ın izinden giderek Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etme yoluna gittiklerini göstermekte, Kur'ân'ı doğru anlamının ona bütüncül bir bakış açısıyla mümkün olabileceğini yöntem olarak yinelemiş olmaktadır. Dolayısıyla sahabe döneminde de konulu tefsir yönteminin bu şekilde kullanıldığını söylememiz mümkündür. Sahabelerden sonraki dönem olan ve Tâbiun isminin verildiği bu zamanda da aynı sahabe zamanında olduğu gibi bir âyeti tefsir ederlerken anlam bakımından onu destekleyen diğer âyet ve âyet gruplarını kullanmışlardır. Örneğin önde gelen müfessirlerden Mücahid, "Şüphesiz biz insanı karışık bir nutfeden yarattık."⁶⁴ âyetinde geçen "katışık nutfe" tâbirini açıklarken, "Allah çocuğu

⁵⁶ A'raf, 7/54.

⁵⁷ Taberî, age, I, s. 52.

⁵⁸ Tur, 52/5.

⁵⁹ Enbiya, 21/32.

⁶⁰ Taberî, age., XXI, s. 567.

⁶¹ Ahkaf, 46/15.

⁶² Bakara, 2/233.

⁶³ Şevkani, *Neylü'l-evtâr*, Kahire ts. VII, s. 103.

⁶⁴ İnsan, 76/2.

sperm ve onun döllediği yumurtadan yaratmıştır”, der ve buna şu âyet-i kerimeyi delil getirir: *"Ey insanlar! Kuşkusuz biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık..."*⁶⁵⁻⁶⁶

Konu ile ilgili diğer bir örneğimiz şöyledir: Hasan el-Basri *"Allah insana kötülük ve iyiliklerini ilham etti."*⁶⁷ âyetinde zikredilen insan ruhuna yönelik kötülük ve iyilik ilhamını, kötülüklerle iyiliklerin fark edilmesi yeteneği olarak yorumlamakta, bunu şu âyet-i kerime ile delillendirmektedir: *"Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kirletip kötülüklerle boğan ise hüsrana uğramıştır."*^{68,69}

3. Tedvîn Sonrası ve İhtisaslaşma

Bundan sonraki dönemlerde ise bu iş daha çok fakihler tarafından ele alınan konular etrafında şekillenmiş ve fihri bir hüküme varmak için fakihler ilgili âyetleri, hadisleri, sahabe söz ve uygulamalarını ele alarak bir sonuca gitmişlerdir. Onların bu çalışması da bütüncül yaklaşımları münâsebetiyle konulu tefsir metoduna örnek gösterilecek eserler olmuşlardır. Bu eserlerden İmam Şafi'nin eserlerinden derlenen, Tahavî'nin, Cessâs'ın, İbnü'l-A'rabî'nin yazdıkları Ahkamu'l-Kur'ân hem fıkıh alanında hem de konulu tefsir alanında öne çıkan eserlerdir.

Çağımıza geldiğimiz zaman ise insanoğlu adeta bir bilgi patlaması içerisinde yaşamaktadır. Bunun için kişi geçmişten elde ettiği bilgilere günümüz bilim ve teknolojik gelişmelerini de eklemeli ve verimli sonuçlar alabilmesi için sınıflandırmaya gitmelidir. Bilimsel çalışmalarda sınıflandırma en önemli işlerin başında gelir. Verileri özelliklerine göre sınıflandırma hem zaman, enerji ve emek tasarrufunu sağlar, hem de bundan daha önemli olarak anlamayı kolaylaştırır. Herhangi bir olayın veya konunun ait olduğu sınıfı belirlemek, o olayın veya konunun özelliklerini anlayabilmeyi, sonuçlarını tayin edebilmeyi ve doğuracağı olası tehlikelere karşı alınacak önlemleri saptayabilmeyi kolaylaştıracaktır.⁷⁰ Bununla beraber daha önce de değindiğimiz gibi konu genel hatlarıyla bilinecek sonra da en ince teferruatına kadar tüm birimlerine inilerek teker teker inceleme yapılacak bunu yaparken de tümevarım metodu ile belirli sonuçlara ulaşılabacaktır.

⁶⁵ Hucurat, 49/13.

⁶⁶ Taberî, *age.*, XXVI, s. 138.

⁶⁷ Şems, 91/8.

⁶⁸ Şems, 91/9-10.

⁶⁹ Schwarz, Michael, Hasan Basri'nin Kader Risalesi Üzerine Bir İnceleme, (trc. Muhit Mert), *Gazi Ü. Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, Sayı 3, 127.

⁷⁰ Saim Kaptan, *age*, s. 10.

Günümüzde müslümanların ve müslüman olmayanların Kur'ân'dan herhangi bir konuyu araştırmak istediklerinde Kur'ân'ın malum olan üslubunu yani kronolojik olmayan düzenini görürler. Sûrelerde bile konusal bir bütünlükten söz edilemez.⁷¹ Kur'ân kompozisyonunun bu özelliğine karşı yapılması gereken öncelikle kendi içinde gerçek bir bütünlük teşkil eden kesitleri belirlemek ve her bir mesajı bu bağlam içerisinde değerlendirmek gerekir.⁷² Her bir konu kendi bağlamında değerlendirilmeli, bunu yaparken de Kur'ân'ın temel hedeflerini göz önünde bulundurma zorunluluğu vardır. Konu ile ilgili daha önce yapılan çalışmaları da unutmamak gerekir. Bununla beraber geçmişte müracaat edilen çalışmalar aynıyla tekrar edilmemelidir. Bu kısır bir döngü halini alır ki monotonluk yeni çözümler getirmez. Zira yaklaşık 13 asır boyunca bu alana yön veren düşünce ve çalışma yöntemi genelde parçaçı tefsir olmuştur. Bunun içindir ki, her müfessir Kur'ân'ın baştan sona sûre sûre ve âyet âyet ele alarak tefsirini yapmışlardır. Bu da doğal olarak bir sonra yazılan, bir önceki tefsirin hemen hemen tekrarından ibaret kalmasına ve bunun sonucu olarak Kur'ânî düşünce yapısının monoton bir seyir takip etmesine neden olmuştur.⁷³ Bu yüzden de konulu tefsir, herhangi bir konu hakkında derli toplu bilgi edinmek isteyen ve Kur'ân'ın o konu ile ilgili her ne demişe bunu tesbit edip öğrenmek isteyen kişiler için ihtiyaç duyulan bir çalışmadır.

Oryantalistler ve onlardan etkilenen kimi müslüman araştırmacıların, İslâm'ın belirli konuları hakkındaki şüphelerine cevap verebilmek için Kur'ân ve sünnetin, dolayısıyla İslâm'ın o konu hakkındaki genel mülâhazalarını bir araya getirerek sonuçta o konuya "İslâmî/Kur'ânî bir bakış açısı" kazandırmayı hedefleyen ilim adamları ve araştırmacıların yaptıkları çalışmalarda takip ettikleri yöntemlerden en ağır basanı yine "Konulu Tefsir Metoduna"na ait çalışmalardır. Kur'ân'ın inanç esaslarına, insanın yaratılışına, kadınla ilgili hususlara, tıpla ilgili mevzulara ve bunun gibi daha birçok konuda Kur'ân'ın bakış açısını ortaya koymak için bu metoda ihtiyaç duyulmuş ne neticede bu tür eserler İslâm kültür havzasına kazandırılmıştır.⁷⁴ Bunlar yeterli ve istenen düzeyde değildir. Çünkü siyasetten hukuka, ekonomiden eğitime sosyal ve bireysel konularda diğer alanları da baz almak sûretiyle yeni ve genel ilkelere ihtiyaç devam etmektedir. Bunun için müslüman aydınlar, dünyayı olduğu gibi algılayarak

⁷¹ Paret, Rudi, *Kur'ân Üzerine Makaleler*, (ter. Ömer Özsoy), Ankara 1995, s. 13.

⁷² Paret, Rudi, *age.*, s. 14-15.

⁷³ Bakır, Muhammed, *Kur'ân Okulu*, (ter. Mehmet Yolcu), Ankara 1995, s. 20-21.

⁷⁴ Bkz: Güven, Şahin, *age.*, s. 105.

gerçek dünyanın taleplerini tesbit etmek sûretiyle bu talepleri yerine getirme gayreti içerisinde olmalıdırlar.⁷⁵

C. KONULU TEFSİRİN KISIMLARI

1. Günümüze Kadar Yapılagelen Tasnifler

Konulu Tefsir hakkında kaleme alınan eserlere baktığımızda farklı farklı kısımlara ayrıldığını görmekteyiz. Bazıları konulu tefsiri iki kısma ayırırken kimisi de üç kısımda incelemiştir. Kısımlara ayırmadan tek bir bölümden oluştuğunu söyleyenler de vardır. Şimdi kısaca bu tasniflere göz atalım:

Seyyid Mürsi'nin Tasnifi: Konulu tefsiri iki kısımda incelemiştir:

a) Külli veya Mutlak Konulu Tefsir: Burada yöntem bir konu belirleyerek, bu konu hakkında âyetleri bir araya getirerek araştırmayı sadece bu konuya hasretmektir.

b) Cüz'i veya Mukayyed Konulu Tefsir: Bu kısımda da belirli bir sûrenin konularıyla ilgili çalışma yapılır. Bu kısımda kendi arasında iki bölümde incelenir: 1) Bir sûrenin tümünü içeren konulu tefsir. 2)Belirlenen bir sûrenin belirli bir konusunu inceleyen tefsirdir.

Bütüncül veya Müstakil Konulu Tefsir ile Kısmi veya sınırlı Konulu Tefsir arasındaki fark isminden de anlaşılacağı üzere birinde Kur'ân'ın tamamı baz alınarak hangi konu incelenecekse onu araştırıp inceleme yapılırken; diğerinde ise bir tek sûrenin konuları veya bir tek konusu ele alınıp incelenir.⁷⁶

Mustafa Müslim'in Tasnifi: Müellif Konulu Tefsir'i üç kısma ayırır: a) Birinci Tür Konulu Tefsir: Kur'ân'da geçen kelimelerden birisinin konu edinilip bu kelimenin geçtiği âyetler baz alınarak tefsirlerine bakılır. Kur'ân'ın o kelimeyi kullanımı vasıtasıyla ilgili kelimenin anlamlarına ulaşmaya çalışılır.

b)İkinci Tür Konulu Tefsir: Kur'ân'dan değişik üslup ve sebeplerle değinilen bir konu seçilir. Sonra bu konu sûrelerde araştırılır. Bu en yaygın olan konulu tefsir çeşididir.

⁷⁵ Serdar, Ziyaüddin, *Reformist Fikirler ve Müslüman Aydınlar: Gerçek Dünyanın Talepleri*, İstanbul 1994, s. 225.

⁷⁶ Kavak, Hikmet, "Sâd Sûresinin Konulu Tefsir Çalışması." (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi 2011) s. 3.

c)Üçüncü Tür Konulu Tefsir: Bu tür konulu tefsirde bir tek sûredeki temel hedef araştırılır ve bu hedef konulu tefsirin eksenini teşkil eder.⁷⁷ Müslim'in bu taksimatını kullanan bir başka kişi de Fahd İbn Abdirrahman İbn süleyman er-Ravvami'dir.⁷⁸ Bu sınıflandırmalardan da anlaşıldığı üzere Konulu Tefsir genel olarak iki kısımda incelenebilir: 1) Kur'ân Eksenli Kavram ve Konulu Tefsir Çalışmaları 2) Sûre Eksenli Kavram ve Konulu Tefsir Çalışmaları

2) Kur'ân Eksenli Konulu Tefsir

Kur'ân eksenli konulu tefsiri de iki başlık halinde sunacağız:

a. Mevzu/Konu Tefsiri:

Herhangi bir meseleyi Kur'ân'ın bütünlüğü içerisinde ele alıp, belli bir plan ve ölçü dâhilinde incelemekten ibarettir. Bu metod konulu tefsir çeşitlerinin en meşhur olanıdır. Konulu tefsir dendiği zaman ilk hatıra gelen de bu yöntemdir.⁷⁹ Bu tefsir çeşidinde önce Kur'ân'ın önce değişik üsluplarla değindiği, analiz ettiğii tartıştığı ve yorumladığı bir konu belirlenir. Ardından konuyla direkt ve dolaylı olarak ilgili olan bütün âyetler bir araya getirilir, sonra konunun içerdiği unsurlar âyetler ışığında belirlenir ve bu unsurlar arasında bütünlük sağlanarak konunun asli ve tali başlıkları tespit edilir. Bununla beraber ele alınan konulardaki düşünce ve görüşler diğer âyetlerle, varsa konu ile ilgili hadislerle delillendirilir.⁸⁰ Sonra da konuyla ilgili yaşanan hayatın problem ve sorunları tesbit edilerek aralarında ilişki kurularak Kur'ân'a başvurmak sûretiyle çözmeye çalışır.

Günümüzde kâinatla ilgili çeşitli konular, insanın yaratılışı, psikolojik ve biyolojik yapısıyla ilgili konuların yanı sıra, ailevi ve toplumsal ilişkiler, devletlerarası münâsebetler, ekonomik ve siyasi meseleler, savaş ve barış kuralları, Allah'a davet ve geçmiş toplumların yaşantılarından alınacak dersler vb. konularda çok çeşitli çalışmalar yapılmaktadır.⁸¹ Burada olduğu gibi karşılaşılan problem ve sıkıntıların, sorunların çözümünü Kur'ân'a arz ederek aramalı ve Kur'ânî çıkarımlarda bulunulmalıdır. Bu tür konulu tefsir çalışmalarına şu örnekleri verebiliriz:

⁷⁷ Müslim, Mustafa, *Mebahis*, s. 23, 29.

⁷⁸ Bkz: Ravami, *Buhus fi Usuli't-Tefsir ve Menahicihi*, Suudi Arabistan 1993, s. 63-66.

⁷⁹ Müslim, Mustafa, *age.*, s. 52.

⁸⁰ Ayrıntı için bkz: Said, Fethullah, *Medhal*, s. 56-74; Müslim, Mustafa, *age.*, s. 52-53; Değamin, Ziyad Halil Muhammed, *Menhecıyetü'l-bahs fi't-tefsiri'l-mevdui*, Amman 1995, s. 35-50, Dumlu, Ömer, *Konulu Tefsir ve Düşündürdükleri*, s. 73; Demirci, Muhsin, *Konulu Tefsire Giriş*, İstanbul 2013, s. 101.

⁸¹ Müslim, Mustafa, *age.*, s. 53.

Kur'ân-ı Kerîm'de Âdâb-ı Muaşeret, Görgü Kuralları, M. Zeki Duman, İstanbul 1986. Kur'ân-ı Kerîm'de Fen Bilimleri, Celal Kırca, İstanbul 1984. el-İnsan fi'l-Kur'ân, Ahmed İbrahim Mihna, Kahire 1982. el-Kasasu'l-Kur'âni, Abdulkerim el-Hatib, Mısır 1989. et-Terbiye fi'l-Kur'âni'l-Kerim, AbdulhÂlim b. İbrahim Abdullatif, Medine İslâm Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Medine 1412h.

b. Kavram Tefsiri:

Istılah sözcüğü ile ifade edilen terim, sözlükte bir şeyin zihindeki soyut ve genel tasavvuru anlamına gelmektedir.⁸² Genel tanımı da: Bir fikri bir bilim, sanat ve meslek dalına ait bir konuyu anlatmak için kullanılan, o fikrin ve konunun ifade edilmesinde sözlük anlamına ilave olarak yeni ve farklı anlamlar yüklenmiş sözlüktür.⁸³ Buradan hareketle Kur'ân-ı Kerîm'in kelimelerinden birini alıp, bu kelimenin veya türevlerinin geçtiği âyetleri toplayarak; âyetlerin tefsirlerine bakıldıktan sonra Kur'ân'ın o kelimeyi kullanmasıyla beraber ortaya çıkarılan manalara kavram tefsiri denilmektedir.

Garîbu'l-Kur'ân ve el-Eşbâh ve'n-Nazair kitapları bu tür tefsirleri içermektedir. Bununla beraber bu eserler, kelimenin sadece kullanıldığı yerdeki anlamı çerçevesinde takılıp o kelimeyi muhtelif sûrelerdeki anlamlarla ilişkilendirmediler. Bundan dolayı onların kelime tefsirleri, lafzî anlam dairesinde kalmıştır.⁸⁴ Kur'ân'da geçen kelime ve kavramlardan herhangi birisini sadece sözlükten araştırmakla ve Kur'ân'ın nüzûlü sırasında hangi anlamlarda kullanıldığını tesbit etmekle yetinmemek gerekir.. Çünkü kelime ve kavramların sözlük manası kadar, Kur'ân'da kullanıldığı anlamlar da önemlidir. Bununla birlikte ele alınan kavramın nüzûl döneminden günümüze kadar ki zaman içerisinde kazandığı veya kaybettiği anlamları da araştırmak gerekir. Bu arada yapılması gerekenlerden birisi de, üzerinde çalışılan kavramın ve ona yakınlığı olan kavramların etimolojik açıdan da incelenmesi gerekmektedir. Burada kavramın anlam sahasını ve zıt anlamları belirlenmiş olmaktadır.

Bu tefsir türüne de yapılan şu çalışmaları örnek olarak verebiliriz: *Kur'ân'da Medenîyet*, Erdoğan Pazarbaşı, İstanbul, 1996. *Sünnetullah: Bir Kur'ân ifadesinin Kavramlaşması*, Ömer Özsoy, Ankara 1994. *Kur'ân'da Zulüm Kavramı*, Ahmet Şişman, İstanbul, 1983. *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Takva*, Lütfullah Cebeci, İstanbul, 1985. *Kur'ân-ı Kerîm'de Hidâyet ve Dalalet*, Ramazan Altıntaş, İstanbul 1995.

⁸² Demiray, Kemal, *Temel Türkçe Sözlük*, İstanbul 1994, s. 465.

⁸³ Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2011, s. 292.

⁸⁴ Müslim, Mustafa, *Mebahis*, s. 23.

3. Sûre Eksenli Konulu Tefsir

Kur'ân-ı Kerîm'deki bir sûrenin hedefi tespit edildikten sonra, tefsir ve açıklamaların bu hedef veya hedefleri etrafında Kur'ân bütünlüğü içerisinde ele alınmasına sûre eksenli konulu tefsir denilir. Bu tefsir çalışması da kendi içinde ikiye ayrılır:

a. Sûrenin Tek Bir Konusunun Tefsiri

Bu tür çalışmalarda öncelikle Kur'ân sûrelerinden birisi seçilir. Seçilen sûre içerisindeki konulardan biri sûre çerçevesinde araştırılır. Böylece belirli bir konu muayyen bir sûre ekseninde incelenmiş olur.⁸⁵

Bu türden çalışmalar dar kapsamlı ve anlık ihtiyaçları gidermeye yönelik makale, tebliğ, hutbe, vaaz, radyo, tv konuşmaları gibi pratik çalışmalardır. Bunlar genel manada konulu tefsir çalışmaları içerisinde değerlendirilebilir. Bu tür çalışmalara konuyu belirli bir başlık altında incelemeleri yönünden şu örnekler verilebilir: *Tasavvuru'l-Uluhiyye Kema Ta'rizuhu Sûretü'l-En'âm*, İbrahim el-Kiyani, Beyrut 1987. *Kadaya'l-Mer'e fi Sûreti'n-Nisa*, Muhammed Yusuf, Riyad, 1989. *Müctemeu'l-İslâmi Kema Tünazzimuhû Sûretü'n-Nisa*, Mısır, ts. *et-Teşri'atü'l-İctima'iyye fi Sûreti'n-Nur*, Süleyman b. Salih b. Abdullah el-Hızzi, Medine İslâm Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Medine, 1404h.

b. Çok Konulu Sûre Tefsiri

Bu tür çalışmalarda, ele alınan sûre bütün yönleriyle ele alınarak hedefleri tesbit edilir. Konuları arasında ilişki kurularak sûreyi genel bir şekilde tefsir etmektir.

Herhangi bir sûreyi Konulu tefsir metoduna göre tefsir etmek isteyen bir araştırmacı, öncelikle tefsirini yapacağı sûreye bütüncül bir bakış açısıyla bakarak sûrenin genel hedefini belirlemeli ve sûre hakkında toplu bir fikir sahibi olmalıdır. Sonra sûreyi konularına göre ayırarak her âyet veya âyet grubunu kendi konu alanı içerisinde anlamaya çalışmalıdır. Bu aşamada konuları oluşturan kavramların etimolojik ve semântik araştırmalarını yaparak varsa âyetlerin sebep-i nüzûllerini araştırmalıdır. Daha sonra sûreyi oluşturan bu konuları kendi aralarında irtibatlandırılmalı ve sûrenin nuzül tarihini de göz önünde bulundurmalıdır.⁸⁶

Kur'ânî araştırmadaki bu yöntem âyetleri teker teker araştırıp sûredeki tertibine göre tefsir etmek insanlar açısından daha faydalıdır. Çünkü âyetleri sûre içindeki tertibine göre sırasıyla tefsir etmek genel bir bakış açısı vermek adına sûrenin bütünlüğü içerisinde yapılan ko-

⁸⁵ Ravami, Fahd b. Abdurrahman İbn Süleyman, *Buhus fi't-Tefsir*, s. 68.

⁸⁶ Güven, Şahin, *age.*, s. 147.

nulu tefsir çalışmalarıyla verilebilir.⁸⁷ Bu tür tefsir yeni bir durum değildir. Daha önce de sûrelerin hedef ve maksatlarını açıklama girişimleri olmuştur. Bunu en iyi yapan şüphesiz Fahreddin er-Râzî'dir. Bu sahada onun büyük çalışması, çabası olmuştur. İçinde bulunduğu yüzyılın başlarında Reşid Rıza, ortalarında M. Mustafa Meraği ve Seyyid Kutub yazmış oldukları tefsirlerde herhangi bir sûrenin tefsirine başlamadan önce sûrenin hedefini, temel unsurlarını ve diğer sûrelerden ayrılan yönlerini tesbit etmeye çalışmışlardır. Özellikle Seyyid Kutub bir sûrenin tefsirine başlamadan evvel onun hedeflerini ve temel esaslarını, kimliğini ve diğer sûrelerden farklı özelliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Her sûrenin tefsirine yaptığı girişler bu konuya iyi bir örnek sayılır.⁸⁸

Bu konuda yapılan müstakil çalışmalara şunlar örnek gösterilebilir:

En-Nebeü'l-Azim Nazara Cedide fi'l-Kur'ân, Muhammed Abdullah Draz, Kuveyt 1993. Tefsiru Sûreti'r-Ra'd, Muhammed Halefullah, Kahire, ts. Tefsiru Sûreti İbrahim, Cemil Muhammed Gazi, Cidde, ts. Ehdafü Külli Sûretin ve Makasidüha fi'l-Kur'ân'il-Kerim, Abdullah Mahmud Şahhâte, Beyrut 1979. Sûretü'l-Kehf; Arz ve Tahlil, Şir ali Şah, Medine İslâm Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Medine 1403h.

Bizde araştırma konumuz olan Nahl Sûresini bu yöntemle ele alıp incelemeye çalıştığımız için sûre eksenli konulu tefsir çalışmalarında araştırma yöntemlerini burada sunmak istiyoruz.

c. Sûre Eksenli Konulu Tefsir Çalışmalarında Araştırma Yöntemi

Sûre çerçeveli konulu tefsir yönteminde ilkönce, ele alınan sûre ile ilgili genel bilgiler verilir; sonra sûrenin temel hedefi yani Allah Teâla'nın o sûre ile neyi amaçladığı ortaya çıkarılarak, bütüncül bir yaklaşımla tefsir edilir.⁸⁹ Yapılan çalışmalarda takip edilmesi gereken metod ve uyulması gerekenler şunlardır:

i. Sûreye Giriş

Sûre çerçeveli konulu tefsir çalışmalarında öncelikle sûreye bir giriş yapılır. Bu giriş kısmında sûrenin Mekkî veya Medenî olduğunun belirtilmesi ve varsa, bu konudaki ihtilafların zikredilmesi, âyetlerinin hangilerinin Mekkî, hangilerinin Medenî olduğunun tesbiti ve hangi sûreden önce, hangi sûreden sonra indiğinin belirtilmesi gerekir. Sûrenin, sebab-i

⁸⁷ Mürsi, Seyyid, *Menahicü't-Tefsir*, s. 32-33.

⁸⁸ Müslim, Mustafa, *Mebahis*, s. 29.

⁸⁹ Demirci, Muhsin, *Konulu Tefsire Giriş*, s. 183.

nüzûlleri zikredilir. Bu durum sûrenin tarihi nuzûl ortamını tanımamız için çok önemlidir. Sûrenin diğer isimleri ve özellikleri belirtilmeli, faziletine dair sahih rivâyetler varsa zikredilmesi gerekir.

ii. Sûrenin Temel Hedefini ve Eksenini Belirlemek

Sûrenin bazı özelliklerini göz önünde bulundurarak temel hedefini ve çevresinde döndüğü eksenini belirleyebiliriz. Mustafa Müslim, sûrenin temel hedefini ya da eksenini öğrenmenin usullerini şu şekilde sıralamaktadır: 1-Rasûlullah(s.a.v)'in tevkifi ve vahiy yoluyla sabit olan isim veya isimlerin delaletlerini öğrenmek sûretiyle temel hedef belirlenebilir. 2-Bir sûrenin hedefini veya eksenini öğrenmek, sûrenin ele aldığı temel konular veya belirgin olaylar kanalından mümkün olabilir. 3-Bir sûrenin hedefini veya hedeflerini, sûrenin indiği zamansal aşama yoluyla da öğrenmek mümkündür. 4-Sûrenin pasajları arasındaki ilişkiler ve bunun sûrenin hedefini veya eksenini öğrenmedeki rolü de büyüktür. Sûrenin temel hedefini öğrenip üzerinde döndüğü eksenini belirledikten sonra pasaj-pasaj, pasaj-ksen ve giriş-sonuç arası ilişkiler bütün açıklığı ile ortaya çıkacak, araştırmacı, sûredeki konudan konuya atlamaların nedenini anlayacak ve sahip olduğu kavrama yeteneğine göre Kur'âni gizemler kendisine göre görecektir.

Sûrenin bölümleri ve pasajları arasındaki ilişkilerin sûrenin hedefini öğrenmedeki etkisi azımsanamayacak derecede büyüktür. Sûrenin hedefinin ortaya çıkması da pasajlar arasındaki ilişkilerin ortaya çıkarılması açısından önemlidir. Her iki durumda da araştırmacının incelemesinde köklü ve sabit adımlarla ilerlemesine yardımcı olur. Bundan dolayı, sûrelerin konulu tefsirinin bu boyutu ihmal edilmemelidir.⁹⁰

iii. Sûreyi Bölümlere Ayırarak İşlemek

Bu durum daha çok uzun sûreler için önerilir. Çünkü içerisinde birden fazla konuya ait kesimler olabileceğinden bu sûrelerdeki âyetleri konularına ve hedeflerine göre ayırmak inceleme bakımından daha sağlıklı olacaktır. Bu ayrılan kısım önce kendi içerisinde değerlendirilmeli, daha sonra sûrenin bütünlüğü baz alınarak işlenmelidir. Bununla ilgili şu bilgiyi paylaşmakta yarar var: "Sûrelerde giriş, gelişme ve sonuçtan müteşekkil belirli ve sınırlı bir plan mevcuttur. Sûrelerin başında bir kaç âyetle de olsa sûrenin ana hatları bildirilmekte akabinden

⁹⁰ Müslim, Mustafa, *Mebahis*, s. 41-46.

gelişme bölümüne geçilerek muhteşem bir düzen içerisinde her kısım ve parça yerini bulmaktadır. Girişte söz konusu edilen meseleler sonuç bölümünde cevaplandırılmaktadır."⁹¹

iv. Pasajlardaki Konular Arası Bağlantıyı Kurmak

Sûreyi oluşturan konular arasındaki bağlantıyı kurmak, sûreyi bölümlere ayırmaktan sonra yapacağımız en önemli işlemdir. Bu sayede sûrenin kendi içerisinde bir bütünlük arzettiğini, değişik yönlerden yaklaşılsa da hepsinin temel bir hedefinin bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu hususta Draz şunları söylemektedir:

"Bir tablonun güzelliğini görebilmek için, insanın nazarlarını zorunlu olarak ayrı cinsten renklerin bir arada bulunduğu ve hatta bütün ile uyumsuzluk arzettiği küçücük bir noktada toplamaması lazımdır; aksine biraz geri çekilerek görüş sahasını genişletmesi ve tabloyu bir bütün olarak gözden geçirmesi gerekir. Ancak bu takdirde tabloyu teşkil eden unsurlar arasındaki simetriği ve terkipteki armoniyi görmesi mümkün olabilir. Kur'ân-ı Kerîm hakkında isabetli bir hüküm verebilmek için de onun her sûresini bu anlayış çerçevesinde değerlendirmek icap eder."⁹²

4. Âyet Eksenli Konulu Tefsir

Âyet tefsirinin konulu tefsirle ilişkisi vardır. Kur'ân-ı Kerim'de birçok âyetin bir veya daha fazla konusu olabilmekte ve bunların tefsir edilebilmesi için âyet tefsirine ihtiyaç vardır. Bunu yaparken de âyetin sebab-i nüzûlüne, Mekkî mi Medenî mi olduğuna müteşabih olup olmadığına, âyetin işarî manası olup olmadığına dikkat etmek gerekir. Bununla beraber Kur'ân'ın âyetleri arasında sıkı bir bağ vardır. Bu nedenle âyetleri tek başına değerlendirmek gerekir. Âyete mana verirken ölçülü olunmalı Kur'ân'ın genel hükümleri, şeriatın umûmî maksatları göz ardı edilmemelidir.⁹³

Kur'ân'ı en güzel açıklayıp tefsir eden yine kendisidir. Kur'ân'ın bir yerinde kısa ve öz olarak anlatılan bir husus bir başka yerinde daha ayrıntılı anlatılmış, bir yerde mutlak olarak zikredilen bir âyet başka yerde takyîd edilmiş, bir âyette müşkil olarak ele alınan bir âyet bir başka yerde açıklığa kavuşturulmuştur. Osmanlı devrinde bu iş sistematik hale getirilmiştir. Bununla ilgili birçok müstakil esere rastlamak mümkündür. Bu eserlere ilgili kaynaklardan ulaşılabilir.

⁹¹ Draz, Muhammed Abdullah, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, (çev: Salih Akdemir), İstanbul 1983, s. 21.

⁹² Draz, *age.*, s. 120-121.

⁹³ Çanga Mahmud, *Kur'ân Kelimelerinin Anahtarı*, İstanbul 1986, s. 36.

5. Konulu Tefsirin Önemi

Bütün bu işlemler neticesinde görülecektir ki konulu tefsir yöntemi, Kur'ân tefsirinde önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü konulu tefsirin birden fazla faydası bulunmaktadır. Eleştirildiği kısımlar da yok değildir. Fakat sağladığı faydalarla önemini artırmakla beraber eleştirileri de geride bırakmaktadır. Bu faydalarına kısaca değindikten sonra sûremizin konulu tefsirine geçeceğiz. Herhangi bir konuda araştırma yapmak, bu konu ile ilgili bilgileri toplamayı, konu ile ilgili âyetlerin varsa iniş sebeplerini araştırmayı, bu arada birbirine ters gibi görünen âyetleri ele almayı gerekli kıldığından bu tefsir çeşidi daha bilimsel bir hal almaktadır. Böylelikle konu, bilgi ve döküman bakımından zenginleştirilmiş ve ana hatlarıyla ortaya konmuş olmaktadır. Herhangi bir konuda bu ve benzeri bir derinliği diğer tefsir çeşitleri sağlayamaz. Bunu en mükemmel şekilde ortaya koyacak olan konulu tefsir yöntemidir.⁹⁴

Öbür taraftan bilimsel ve teknolojik gelişimlerle beraber toplumun ortaya çıkan ihtiyaçları karşısında Kur'ân'ı bu yöntemle yorumlamak sağlıklı çözümler üretebilmek için gereklidir. Toplumdaki her türlü probleme ilişkin Kur'ân ve sünnetin yaklaşımını belirlemek gerekir. Bu zaviyeden bakmak için de nasları bu yöntemle incelemek ve sorunlara Kur'âni perspektiften bakarak onları çözmeye çalışmak ya da teorileri buna göre değerlendirmek bu tefsir çeşidinin işidir.⁹⁵

Kur'ân-ı Kerîm, insanlar için dünya ve ahiret saadetini elde etmede adeta bir projektör gibi rehberlik etmektedir. Çünkü bizi bizden daha iyi bilen yaratıcımız Kur'ân'ın içeriğini de bize en uygun şekilde bilgilerle donatarak indirmiştir. Dolayısıyla herhangi bir meselede Kur'ân'a başvurmak gerekir. Bunun için onu iyi tanımalı ve tanımaya uygun okumalar yapmalıyız. Bununla birlikte Kur'ân'da konular normal bir kitapta olduğu gibi belli bir sistem dâhilinde işlenmemiştir. Bunun için tamamı temel alınarak okunmalıdır. Böyle okunsa bile her insan istediği konuyla ilgili bilgileri bir araya getiremeyebilir. Bunun için bütüncül bir yaklaşımla çalışılan konulu tefsirlerden yararlanıldığı takdirde problemlerin çözümü kolay bir şekilde halledilecek hem de Kur'ân'ın hidâyetine kısa yoldan ulaşılmış olacaktır. Çünkü bütüncül yöntemle yapılan bir araştırmayı okuyan kimse, konuyu ihtiva eden nasları, o naslarla ilgili beyanları bir arada bulma imkânına kavuşacaktır.⁹⁶ Bu yüzden bu yöntem, çağımız insanının zaman problemi başta olmak üzere yenilenen ihtiyaçlarını karşılamada, modern bilimsel

⁹⁴ Müslim, Mustafa, *age.*, s. 40-41.

⁹⁵ Müslim, Mustafa, *age.*, s. 39-40.

⁹⁶ Güven, Şahin, *age.*, s. 125-126.

teori alanlarının gittikçe genişlemesi karşısında Kur'ânî çözümler üretebilmek için konulu tefsire ihtiyaç vardır.

D. NAHL SÛRESİNE GENEL BİR BAKIŞ

1. Sûrenin Nüzûlü

a. İndiği Yer ve Zamanı

Nahl sûresi İbn Merduye'nin İbn Abbâs ve İbnü'z-Zubeyr'den rivâyetle tahricine göre sûre Mekke'de nazil olmuştur.⁹⁷ Hasen, İkrime, Ata Cabir kavlinde sûrenin tamamı Mekke'de nazil olmuştur. Nehhas'ın İbn Abbâs'tan rivâyetinde ise son üç âyeti(126-128) dışında sûrenin Mekke'de; bu üç âyet-i kerimenin ise Rasûlullah'ın Uhud'dan dönüşünde Mekke ile Medine arasında nazil olduğu belirtilmektedir.⁹⁸ 126. âyetin Medine'de Hz. Hamza ile Uhud'da şehid edilenlere uygulanan müsl hakkında indirildiği görüşü ise âyetin manası ile örtüşmektedir.

İbn Abbâs'tan gelen bir rivâyette "*Allah'ın ahdini az bir pahaya satmayın... ve onlara mükafatlarını yaptıklarının daha güzeliyle ödeyeceğiz.*"(95-97. âyetler) dışında sûre Mekkî'dir.⁹⁹ Mukatil ise Mekkî olmaktan istisna edilen âyetlerini 41, 106, 110, 112, ve 126-128 olmak üzere yedi olarak verir. Ümeyye el-Ezdi'nin Cabir ibn Zeyd'den naklettiğine göre ise başından 40 âyeti Mekke'de, kalanı da Medine'de nazil olmuştur.¹⁰⁰ Hicretten bahseden bu âyetlerin Medine'de indiğine dair görüş zayıftır. Çünkü bu âyetler sadece hicretin müjdelendiği ile ilgili yorumlarla değil, aynı zamanda düşmana galip gelme, iyilikle anılma, yeni yerlerin fethedilmesi gibi yorumların da yapıldığı âyetlerdir.¹⁰¹

Sûrenin nüzûl zamanı hakkında Mekke döneminin son dönemlerinde nazil olduğuna dair Mevdudî'nin tespitleri dikkate şayandır: 1) 41. âyet, işkence nedeniyle birçok Müslümanın bu sûre nazil olmadan önce Habeşistana göç etmek zorunda kaldığını göstermektedir. 2) 106. âyetin, o dönemde Müslümanlara yapılan işkencenin doruk noktasına ulaştığı anlaşılmaktadır. 3) 112-114. âyetler, açıkça peygamberliğin gelişinden birkaç yıl sonra başlayan ve Mekke'yi saran yedi yıllık kuraklık ve kıtlık döneminin sonuna işaret etmektedir. 4) En'âm sûresi, 119. âyette, bu sûrenin 115. âyetine değinilmekte; bu sûrenin 118. âyetinde ise, En'âm sûresi'nin 146. âyetine işaret edilmektedir. Bu durum her iki sûrenin aynı dönemde nazil olduğunu gös-

⁹⁷ Âlûsî, *Ruhu'l-Meani fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Bulak 1301, XIV, s. 89.

⁹⁸ Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'ân*, X, s. 44.

⁹⁹ Kurtubî, *age.*, X, s. 44; Âlûsî, *age.*, XIV, s. 89.

¹⁰⁰ İbnü'l-Cevzi, *Zadu'l-Mesir fi ilmi't-Tefsir*, IV, s. 425-426; Âlûsî, *age.*, s. 89-90.

¹⁰¹ Bkz.:Kurtubî, *age.*, X, s. 112.

teren bir delil niteliğindedir.¹⁰² Nüzûl sırası dikkate alındığında Kehf sûresi'nden sonra, Nuh sûresinden önce nazil olmuştur.¹⁰³ Buna göre nüzûl sırası 70, mushaf sırası 16'dır.

b. Sebeb-i Nüzûlü

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi sûre genel olarak Mekke'de nazil olmuştur. Medine'de indiği ifade edilen ise son üç ayet-i kerimedir. İbn Abbas'tan gelen rivayete göre bu üç ayetin Hz. Peygamber(s.a.v)'in Uhud'dan dönüşünde Mekke ile Medine arasında ve Uhud'da müslümanların şehidlerine müşrikler tarafından yapılan işkence üzerine Efendimiz(s.a.v)'in ve diğer mü'minlerin söyledikleri hakkında nazil olmuştur.¹⁰⁴ Şimdi kaynaklarımızın bizlere sunduğu bilgilere dayanarak Nahl sûresindeki ayetlerden iniş sebebi olanlara değinmeye çalışacağım. Şunu da belirtelim ki burada belirttiğimiz iniş sebeplerini aşağıda ayetleri konusuna göre işlerken tekrar ayrıntısı ile değinmeye çalışacağız.

Kaynaklarda ulaşabildiğimiz bilgilere göre sûrenin ilk ayeti hakkında rivayet edilen iniş sebebi şu şekildedir: İbn Abbâs(r.a) der ki: Allah Teâla: "*Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı.*" âyet-i kerimesi nazil olunca kâfirler birbirlerine : "Bu adam kıyametin yaklaştığını iddia ediyor. Yapmakta olduğunuz kötülükleri bir süre yapmayın bakalım neler olacak?" dediler. Ama bir süre geçip hiçbir şey olmayınca ve üzerlerine bir azap falan da inmeyince: "Hani hiçbir şey görmüyoruz; bu kıyametin kopacağı falan yok!" dediler de Allah Teâla: "*İnsanlar Hak'tan yüz çevirmişler gaflet içindelerken hesaba çekilmeleri vakti yaklaştı.*" âyet-i kerimesini indirdi. Kâfirler yine korktular ve kıyametin kopmasının yaklaşmasını beklediler. Kıyamet günler geçip kopmayınca: "Ey Muhammed, bizi kendisiyle korkuttuklarının hiçbirini görmedik, gelmiyor da." dediler ve bunun üzerine Allah Teâla: "*Allah'ın emri geldi...*" âyetini indirdi. Âyet-i Kerimenin bu kısmı nazil olunca Rasûlullah yerinden sıçradı, insanlar ne oluyor diye bakınmaya başladılar ki "*Acele etmeyin, onun acele gelmesini istemeyin.*" kısmı da indirildi ve insanlar rahatladılar.¹⁰⁵

4. âyet hakkında Hz. Peygamber(s.a.v)'e, elinde çürümüş bir kemikle gelip "Ey Muhammed, Allah'ın, çürüyüp ufalandıktan sonra şu kemiği dirilteceğini mi sanıyorsun." diyen Übeyy ibn Halef el-Cumahî hakkında nazil olmuştur.¹⁰⁶ 24. âyet en-Nadr ibnu'l-Hâris hakkında indiği belirtilir. Zaman zaman Hîre'ye gider, oradan "Kelîle ve Dimne" masalları satın alır-

¹⁰² Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'ân*, III, s. 7.

¹⁰³ Râzî, Fahreddin, *et-Tefsiru'l-Kebir*, XIX, s. 217; Heyet, *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III, s. 375.

¹⁰⁴ Kurtubî, *age.*, X, s. 44.

¹⁰⁵ Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, (thk. K. Beysûni Zağlûl), Beyrut 1991, s. 195.

¹⁰⁶ Vâhidî, *age.* s. 195.

dı. Bunları Kureyşlilere okur ve "Muhammed'in ashabına okudukları bunun gibi geçmişlerin masallarından ibaret." dermiş.¹⁰⁷ 28. âyet hakkında İkrime'den gelen rivayete göre: Mekke'de müslüman olduğu halde hicret etmeyen bir takım insanlar vardı. Bedr günü bunlar istemeye istemeye müşriklerle birlikte savaşa çıktılar da içlerinden bazıları Bedr'de öldürüldü. İşte Allah Tealâ bunlar hakkında: "*Melekler, kendilerine zulmetmiş olanların canını alırken...*" âyet-i kerimesini indirdi.¹⁰⁸

38. âyet hakkında Ebu'l-Âliye'den rivayet edildiğine göre bir müslümanın müşriklerden bir adamdan alacağı vardı ve onu istemeye gelmişti. Konuşma esnasında müslüman: "Ölümünden sonra tekrar diriltileceğini mi sanıyorsun?" deyip "Vallahi Allah ölenleri yeniden diriltecek değildir." diye yemin etti de bunun üzerine Allah Tealâ bu ayeti indirdi.¹⁰⁹ 41. ve 42. âyetlerin Mekke'de müşriklerin işkenceleri tahammül edilemez hale gelince Habeşistan'a hicret edenler hakkında inmiş olması muhtemeldir. Kendi kavimleri olan müşriklerin arasından çıkıp Rablerine ibadet imkânı bulabilmek için göç etmişlerdir ki ileri gelenleri Osman ibn Affân, hanımı ve Rasûlullah'ın kızı Rukiye, amcaoğlu Ca'fer ibn Ebî Tâlib, Ebu Seleme ibn Abdu'l-Esed olup kadınlı erkekli seksen kişi varlardı.¹¹⁰ Hz. Peygamber(s.a.v)'in sahabelerinden Mekke'de buldukları sırada müşriklerden işkence gören Bilâl, Ammâr, Suheyb, Habbâb ibnu'l-Eret, Kureyşlilerin kölelerinden Aiş ve Cebr ile Ebu Cendel b. Suhel İbn Amr hakkında nazil olmuştur.¹¹¹ şeklinde rivayet de vardır.

43. ayetin iniş sebebi hakkında İbn Abbas şöyle demiş: Allah Teâla, Muhammed(s.a.v)'i elçi olarak gönderince Araplar onu inkâr ettiler, ya da Araplardan onu inkâr edenler: "Allah, elçisi bir beşer olmaktan yüce ve münezzehdir. Bir meleği bize peygamber olarak gönderse ya." dediler. Bunun üzerine Allah Tealâ: "*İçlerinden bir adama "İnsanları inzâr et ve iman etmiş olanlara Rableri katında yüksek bir makam olduğunu müjdele" diye vahyetmiş olmamız insanların tuhafına mı gitti?..."*¹¹² âyet-i kerimesi ile bu "*Senden önce kendilerine vahyettiğimiz erkeklerden başkasını Biz peygamber olarak göndermedik...*" âyet-i kerimesini indirdi. Bunun üzerine müşrikler "Bu Kur'ân, Muhammed'den daha şerefli, daha büyük bir adama indirilmeli değil miydi?" dediler. Bununla Mekke'den el-Velîd b. Muğira'yı, Taif'den de Mes'ûd b. Amr es-Sekaff'i kastediyorlardı. Bunun üzerine de "*Rablerinin rahmetini onlar*

¹⁰⁷ Kurtubî, *age*, X, s. 64.

¹⁰⁸ Taberî, *age.*, XIV, s. 68.

¹⁰⁹ Vâhidî, *age.*, s. 196.

¹¹⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, s. 491.

¹¹¹ Vâhidî, *age.*, s. 196; İbnul-Cevzî, *age.*, IV, s. 448; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, I, s. 222.

¹¹² Yûnus, 11/2.

*ni bölüştürüyorlar?..*¹¹³ âyeti nazil oldu.¹¹⁴ 51 ve 52. ayetler hakkında iniş sebebi olarak Mukatil der ki: Müslümanlardan birisi namazında Allah'a ve Rahman'a dua etmişti. Bunu işiten müşriklerden birisi: "Muhammed ve arkadaşları bir tek Rabbe ibadet ettiklerini söylüyorlardı. Bu adama ne oluyor da iki Rabba dua ediyor?!" demişti de bunun üzerine bu âyet-i kerimeler nazil oldu.¹¹⁵ 57. âyet-i kerime, meleklerin Allah'ın kızları olduğu iddiasıyla: "Kızları kızlara ilhak edin." diyen Kinâne ve Huzâa oğulları hakkında indirildiği söylenmiştir.¹¹⁶ 71. ayet, İbn Abbâs'tan gelen rivayete göre Hz. İsa'nın Allah olduğunu iddia eden Necran Hıristiyanlarının bu iddiaları üzerine inen ayetlerden biridir.¹¹⁷ 75 ve 76. ayetler hakkında İbn Abbâs şöyle demiştir: *"Allah size bir misal verir: Başkasının malı olan ve hiçbir şeye gücü yetmeyen bir köle ile, tarafımızdan güzel bir rızka nail kıldığımız..."* âyet-i kerimesi, gizli ve açıkta maldan infakta bulunan Hişâm İbn Amr ibnu'l-Hâris hakkında nazil olmuştur. Kölesi Ebu'l-Cevzâ ise onu bundan men ederdi ki işte bunun üzerine de *"Allah iki kişiyi de misal veriyor: Biri hiçbir şeye gücü yetmez bir dilsizdir ki efendisine yüküdür..."* âyet-i kerimesi nazil oldu.¹¹⁸ Mukâtil'den gelen rivayette ise bunun tam tersine bu Hişâm İbn Amr'ın, hayrı son derece az bir kâfir olduğu ve Hz. Peygamber(s.a.v)'e düşmanlığı ile tanınan müşriklerden olduğu belirtilmektedir.¹¹⁹

80, 81, 82 ve 83. âyetler hakkında İbn Ebî Hâtim'in Mücâhid'den rivayetle tahricine göre bir bedevî Hz. Peygamber(s.a.v)'e gelmiş ve ondan kendisine bir şeyler vermesini istemiş. Allah Rasûlü ona: *"Allah, evlerinizi sizin için bir sükûn ve huzur yeri yaptı."* âyet-i kerimesini okumuş. Bedevi: "Evet" demiş. Sonra Allah Rasûlü ona: *"Ve size hayvan derilerinden gerek göç gününüzde, gerekse konduğunuz günde hafifçe taşıyacağınız evler verdi."* âyet-i kerimesini okumuş, bedevi yine: "Evet." demiş. Sonra âyet-i kerimenin devamını okumuş, bedevi hep evet, diyormuş. Sonunda *"Mülüman olasınız diye size olan nimetini işte böylece tamamlamıştır."* kısmına ulaşınca bedevi(kızarak) kalkıp arkasını dönmüş gitmiş ve işte bunun üzerine Allah Tealâ: *"Allah'ın nimetini hem bilirler, hem de inkâr ederler. Zaten onların çoğu kâfirlerdir."* âyet-i kerimesini indirmiştir.¹²⁰

¹¹³ Zuhruf, 43/32.

¹¹⁴ Suyûtî, *age.*, I, s. 213-214.

¹¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *age.*, IV, s. 455.

¹¹⁶ Kurtubî, *age.*, X, s. 77.

¹¹⁷ Kurtubî, *age.*, X, s. 93.

¹¹⁸ Vâhidî, *age.*, s. 196.

¹¹⁹ Kurtubî, *age.*, X, 98.

¹²⁰ İbn Kesîr, *age.*, IV, s. 511; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, I, s. 223.

90. âyet hakkında Abdullah b. Abbâs rivayet ediyor: Allah'ın Rasulü(s.a.v) bir gün Mekke'deki evinin avlusunda oturuyorken Osman ibn Maz'un O'na uğramış, mütebessim bir tavırla yaklaşıncı Efendimiz: "Oturmaz mısın?" demiş. O da "olur, oturayım." demiş ve karşısına oturmuş. Rasûlullah onunla konuşurken birden gözlerini göğe çevirmiş, bir süre bakmış, sonra gözlerini yere doğru indirmeye başlamış ve yerdeki bir tümseğe kadar gözüyle takip etmiş, sonra da Osman'ın yanından kalkarak gözünün takıldığı yere gitmiş. Orada kendisine söyleneni anlamaya çalışır gibi başını sallamış. Daha sonra ilk seferinde yaptığı gibi tekrar gözlerini göğe doğru çevirip gözüyle takip ettiği kaybolana kadar gözüyle takip etmiş ve Osman'ın yanına dönmüş. Osman: "Ey Muhammed, daha önce de sana gelir gider, seninle oturdum ama bugünkü yaptığını daha önce yaptığını hiç görmemiştim." demiş. Hz. Muhammed(s.a.v): "Benim ne yaptığımı gördün?" diye sormuş. Osman: "Gördüm ki gözlerini göğe diktin, sonra sağ tarafında bir yere indirdin, yanımdan ayrılıp o gözlerini indirdiğin yere gittin. Orada sanki sana söyleneni daha iyi duymak ister gibi başını hareket ettirmeye başladın." dedi. Rasûlullah: "Bunu gerçekten gördün mü?" diye sordu. Osman'ın evet cevabı üzerine şöyle buyurdu: "Biraz önce sen burada otururken Allah'ın elçisi Cibril bana geldi." Osman: "Allah'ın elçisi mi?" diye sordu. O: "Evet" buyurdu. "Sana ne dedi?" diye sordu. Rasûlullah: "*Bana: Muhakkak ki Allah, Adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt verir, dedi.*" buyurdular. Osman bunun üzerine: "*İşte o anda îman kalbimde yer etti ve Muhammed(s.av)'i sevdim.*"¹²¹

Osman ibn Maz'un anlatmaya şöyle devam eder: Hemen Ebu Talib'e gittim ve gördüklerimi haber verdim. "Ey Kureyş topluluğu, kardeşimin oğluna tâbi olun, doğru yola ulaşmış olursunuz. Söylediklerinde doğru olsun, yalancı olsun; o size ancak mekarim-i ahlâkı emrediyor." dedi. Allah Rasûlü(s.a.v) amcasından bu yumuşaklığı görünce îmanı konusunda ona: "Ey amca, insanlara bana uymalarını emrediyor da kendini bırakıyor musun?" deyip îmana gelmesi için ısrar ettiyse de o, îman etmemekte diretti ve işte bunun üzerine de: "*Elbette sen, sevdiğini hidâyete ulaştıramazsın...*"¹²² âyeti nazil oldu.¹²³91. âyet hakkında Katâde ve Mücâhid bu âyet-i kerimenin câhiliye devrinde "iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamak" üzere yapılmış olan ahidleşmeler hakkında nazil olduğunu söylemişlerdir.¹²⁴

¹²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Beyrut ts., I, 318; Vahidi, *age.*, s. 196-197.

¹²² Kasas, 28/56.

¹²³ Râzî, *age.*, XX, s. 100.

¹²⁴ Taberî, *age.*, XIV, s. 110; Alûsî, *age.*, XIV, s. 220.

95. âyetin iniş sebebi hakkında Ebu Sâlih'in İbn Abbâs'tan rivayetine göre bir arazi hakkında Hz. Peygamber(s.a.v)'e gelerek hasımlaşan iki kişi hakkında nazil olmuştur. Arazi sahibi ve davacı olarak İdân ibn Eşû' ve davalı olarak İmruu'l-Kays ibn Abis el-Kindî, Hz. Peygamber(s.a.v)'e gelmişler. Bunlardan İmruu'l-Kays hemen yemin etmeye davranmış, ancak Hz. Peygamber onu duraklatmış ve bu hadise üzerine bu âyet-i kerime inmiş.¹²⁵ 97. âyet hakkında Ebu Sâlih'in İbn Abbâs'tan rivayetinde bu âyet-i kerimenin de biraz önceki âyet-i kerime de bir arazi hakkında Hz. Peygamber(s.a.v)'e gelerek hasımlaşan iki kişiden biri olan İmruu'l-Kays'ın yemin etmekten vazgeçerek arazinin sahibi lehine davadan çekilmesi üzerine indiği rivayet edilmiştir.¹²⁶ 101. ve 102. âyetler hakkında müşriklerin: "Muhammed ashabını tam anlamıyla buyruğu altına almış; Bugün onlara bir şey emrediyor, yarın onu onlara yasaklıyor veya onlara ondan daha kolayını getiriyor. Bunlar uydurulmuş şeyler ve ancak onları kendiliğinden söylüyor." dedikleri zaman onların bu sözleri üzerine Allah Tealâ bu iki âyet-i kerimeyi indirdi.¹²⁷ 103. âyet ile ilgili Husayn'ın Ubeydullah ibn Müslim'den rivayetinde anlattığı durum şöyledir: Benim, Temr halkından birinin adı Yesâr, diğerininki Hayr olan iki hristiyan kölem vardı. Bunlar, kendi dillerindeki kitapları okurlardı. Rasûlullah da onlara uğrar ve okuyuşlarını dinler; müşrikler de: "O ikisinden öğreniyor." derlerdi. İşte bunun üzerine Allah Tealâ böyle diyenleri yalanlamak üzere: "*Kastettikleri kişinin dili yabancıdır. Kur'ân ise apaçık Arapçadır.*" âyet-i kerimesini indirdi.¹²⁸

106. âyet-i kerime ile ilgili bir kaç nüzûl sebebi rivayet edile gelmiştir. Biz bunlardan iki tanesini zikretmekle yetineceğiz: Taberi'nin Süddî'den rivayetle tefsirinde zikrettiği bir rivayette Abdullah ibn Sa'd ibn Ebî Serh'in "Allah Azîz'dir, Hakîm'dir." şeklinde gelen bir vahyi "Allah Ğafûr'dur, Rahîm'dir." şeklinde veya "Allah Semî'dir, Alîm'dir." şeklinde gelen bir vahyi değiştirerek "Allah Alîm'dir, Hakîm'dir" şeklinde yazdığı ve Hz. Peygamber(s.a.v)'e sorduğunda da "Evet ikisi eşittir, aralarında fark yoktur." cevabını aldığını; bunun üzerine kuşkulananarak: "Eğer Muhammed'e vahyolunuyorsa bana da vahyolundu; eğer ona bunları Allah indirmişse ben de Allah'ın indirdiği gibi indirdim." diyerek dinden çıktığı ve müşriklere karıştığı; orada İbnu'l-Hadramî'ye veya Abdüddâr oğullarına Ammâr ve Cubeyr'i ihbar ederek müşrikler tarafından işkence edilmelerine sebep olduğu; "Kalbi iman üzere tatmin olduğu halde küfre zorlananlar müstesna olmak üzere her kim de imanından sonra Allah'ı tanımaz,

¹²⁵ İbnu'l-Cevzî, *age.*, IV, 487; Kurtubî, *age.*, X, s.114.

¹²⁶ İbnu'l-Cevzî, *age.*, IV, s. 488.

¹²⁷ Vâhidî, *age.*, s. 197.

¹²⁸ Vâhidî, *age.*, s. 197.

küfre sînesini açarsa Allah'ın gazabı onların başındadır. Onlar için azâbın en büyüğü vardır." âyetinin bu söz konusu İbn Ebi Serh ile onun tarafından ihbar edilen Ammâr ve Cubeyr hakkında nazil olduğu rivayet edilmektedir.¹²⁹ İbn Abbâs anlatıyor: Ammâr İbn Yâsir hakkında bu âyetin nazil olduğunu söylemektedir. Müşrikler onu, babası Yâsir'i, annesi Sümeyye'yi, Suheyb'i, Bilâl'i, Habbâb'ı ve Sâlim'i yakalamış ve işkence etmişlerdi. Sümeyye'yi iki devenin arasına bağlayıp germişler "Sen erkekler için müslüman oldun." diyerek önünü parçalamış, onu ve kocası Yâsir'i öldürmüşlerdi. Ammâr'a gelince; zorladıkları için ve istemeye istemeye onların kendisinden demesini istediklerini diliyle söylemişti. Gelip Rasûlullah(s.a.v)'a Ammar'ın kâfir olduğunu söylediler. Efendimiz(s.a.v): "Hayır, Ammâr asla kâfir olmamıştır; o, tepeden tırnağa imanla doludur. İman onun etine kanına işlemiştir." buyurdular. Ammâr ağlayarak Rasûlullah(s.a.v)'a geldi Rasûlullah(s.a.v) gözyaşlarını silerek: "Eğer, sana tekrar işkence ederlerse onların söylemeni istediklerini tekrar et." buyurdular da bu âyet-i kerime nazil oldu.¹³⁰ Suyûtî'nin de İbn Abbâs'tan naklettiği rivayette Hz. Peygamber(s.a.v)'in Ammâr'a: "Onların istediği sözleri dediğinde kalbin nasıldı? Rahat ve razı mıydı?" diye sorduğunda onun: "Asla." dediği bunun üzerine aynı durumda kalırsa o kelimeleri tekrarlamasına izin verdiği ve burada zorlama halinin açıkça yer aldığı görülmektedir.¹³¹ 110. âyet hakkında yine işkenceyle alakalı olarak İbn Sa'd'ın Tabâkât'ında Ömer b. Hakem'den rivayet ettiği habere göre: Ammâr b. Yâsir'e o kadar işkence edilmiş ki artık ne dediğini bilemez hale geldi. Suheyb'e o kadar işkence edilmiş ki artık ne dediğini bilemez hale geldi. Bilâl, Amir b. Führeyre ve başka müslümanlar da bu şekilde. İşte "*Hem Rabbin, işkenceye uğratıldıktan sonra hicret eden, sonra Allah yolunda savaşan ve sabredenlerle birlikte...*" âyet-i kerimesi bunlar hakkında nazil olmuştur.¹³²

2. Sûrenin İsmi ve Âyet Sayısı

Tefsir kitaplarına baktığımız zaman sûrenin ismi ile ilgili karşımıza çıkan bilgiler şunlardır: Sûre ismini 68. âyette geçen "bal arısı" anlamına gelen Nahl¹³³ kelimesinden almıştır. Ayrıca sûrede Allah'ın kullarına lutfettiği ve edeceği nimetlerden çokça bahsedildiği için "Niam sûresi" diye de isimlendirilmiştir.¹³⁴ Mevdudî sûreye bu ismin verilmesinin sebebini

¹²⁹ Taberî, *age.*, VII, s. 181.

¹³⁰ Vâhidî, *age.*, s. 198.

¹³¹ Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, I, s. 225.

¹³² Suyûtî, *age.*, I, s. 225-226.

¹³³ İsfahani, *Müfredât*, s. 1413.

¹³⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XIV, s. 93; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1971, V, s. 251.

tek cümleyle şöyle açıklar: Bu sûreye adını veren "en-Nahl" kelimesi, sûrenin 68. âyetinden ve sadece sûreyi diğerlerinden ayırt etmek için alınmıştır.¹³⁵

Sûrenin âyet sayısı 128'dir. Kelime sayısı 1841, harf sayısı 7707, fasılası ن,م,ر¹³⁶

3. Sûrenin Kendinden Önceki ve Sonraki Sûrelerle Münâsebeti

a. Önceki Sûre ile İlgili Münâsebeti

Bir önceki sûre olan Hicr sûresinin değindiği konulara baktığımız zaman Hz. Peygamber'in(s.a.v) davetini reddeden, O'na karşı çıkan ve Hz. Peygamber'le(s.a.v) alay edenlerin uyarılmaları, bununla beraber Hz. Peygamber'e(s.a.v) moral verilip teselli edilmesi ve O'na cesaret aşılması söz konusudur. Sûreyi sadece bunlarla sınırlandırmak doğru olmaz aynı zamanda bu sûrede bir taraftan tevhîdle ilgili deliller getirilirken, diğer taraftan da Âdem ve Şeytan'ın hikâyesiyle ilgili alınması gereken uyarılara yer verilir.

Nahl sûresinde ise genişçe ele alacağımız konulara baktığımız zaman sûrenin bütün konuları; tebliğin çeşitli yönlerini, şirk koşmanın kabul edilecek bir şey olmadığı, tevhîde olan çağrı ve delilleri, Hakk'a düşmanlığın, karşı çıkmanın ve onu reddetmenin sonuçları teker teker işlenir.

Daha ilk âyetten itibaren daveti açıktan inkâr edenlere açık ve kesin bir uyarıda bulunmakta, şirkten vazgeçmeleri tavsiye edilmektedir. Bunun içinde tevhîdi ispat eden deliller ve şirki çürüten kanıtlar, evrendeki ve insanın kendisindeki apacık işaretlere dayandırılmaktadır. Bu ve başka konularda kâfirlerin itirazlarına cevap verilmekte, iddiaları ve şüpheleri ortadan kaldırılmaktadır. Davete düşman olmanın ve batıl yola sapmanın sonuçlarına dikkat çekilerek uyarılarda bulunmaktadır. Gelen davetin pratik hayatta yer alması gerektiği vurgulanmakta, Rasûlullah ve sahabeye, kâfirlerin düşmanlığına ve işkencelerine karşı nasıl bir tavır almaları gerektiği bildirilmekte ve onlara teselli verilmektedir.

Nahl sûresinin bir önceki sûre ile olan kuvvetli bağlarını bu şekilde görmek mümkündür. Mekke dönemi nazil olan sûrelerin genelinde olduğu gibi bu sûrelerinde asıl konusu tevhîd inancını benimsetmek olmuş ve bu konuda gelen itirazlara karşı Hz. peygambere ve sahâbilere tavsiyelerde bulunulup yürüdükleri yolun zorluğuna göğüs germelerinde yardımcı olunmuştur.

¹³⁵ Mevdudî, *age.*, III, s. 7.

¹³⁶ Elmalılı, *age.*, V, s. 251.

b. Sonraki Sûreyle Münâsebeti

Nahl sûresinden sonra gelen İsrâ sûresinde ise bu durum daha da belirgin bir hal almış ve konu bakımından çeşitli uyarıların, öğüt ve buyrukların mükemmel bir bileşimi olmuş bu üç unsur dengeli bir şekilde sûrede işlenmiştir. Uyarı olarak baktığımızda sûrede, Mekkeli müşrikler, İsrailoğulları'nın ve diğer toplulukların kötü sonlarından ders almaları ve Allah tarafından kendilerine verilen ve bitmek üzere olan süre içinde kendilerine çeki düzen vermeleri konusunda bir uyarı mevcuttur. Aksi takdirde acıklı bir azapla karşı karşıya kalacakları vurgulanmaktadır.

İnsanlığın eğitilmesi konusuna gelince; insanın başına gelecekleri anlamasının yolu tevhîdi, haşrı ve peygamberliği iyi anlamasına bağlıdır. Buna uygun olarak Kur'ân'ın, Allah kitabı olduğunu ispatlayan deliller sunulmakta, şüpheler ortadan kaldırılmaktadır. Bunun neticesinde ise İslâm'ın hayat tarzı olması gerektiği vurgulanmakta, Hz. Peygamberin içerde ve dışarda kurmayı amaçladığı bu tasarı açık bir biçimde ifade edilmektedir.

Bunlarla beraber sûrede Rasûlullah'e görevinde sebat etmesi gerektiği, kafirlere karşı taviz vermemesi gerektiği vurgulanır. Çeşitli sıkıntılara maruz kalan müslümanlara ise sabır öğütlenmekte, namazla yardım istemeleri istenmektedir. Bunların hepsi bize Nahl sûresinin kendisinden sonra gelen İsrâ sûresiyle anlam bakımından derin bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Yine temel konu olarak tevhîd ön plana çıkmakta, inanmama bahaneleri kuvvetli delillerle bertaraf edilmekte, tanınan sûrenin sona gelindiği vurgulanmakla beraber Hz. Peygambere ve ashaba olan teselli artarak devam etmektedir. Bununla beraber tevhîd inancının oturması üzerine inancın vazgeçilmesi olan, ibâdetlerin başını çeken namaz emredilmektedir. Sûrenin adını aldığı ilk âyet, Mi'rac olayı sırasında indiğini göstermekte bu hadisenin ise Hicret'ten bir yıl önce olduğunu bilmekteyiz. Bu durum bize Nahl sûresinin Mekke döneminin son dönemlerinde nazil olduğunu göstermektedir. Yani Nahl sûresinin önceki ve sonraki süre ile olan bağları bize bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

II. BÖLÜM

SÛRENİN KONULU TEFSİRİ

Nahl sûresi, yukarıda da değindiğimiz gibi uluhiyyet, vahiy, öldükten sonra dirilme, Allah'a hesap verme gibi temel konuları içermekte; ardından göklerde ve yerde Allah'ın mutlak kudretinin delilleri ve Allah'ın nimetleri ile bunları bilip takdir etmenin, şükretmenin sonuçlarını haber vermekte, bunun sonucunda uyarılarda bulunmakta; adâlet, ihsan, yemin, verilen sözleri tutma, helal ve haramlar, tövbe etmek gibi ahlâki konulara da değinmekte; Hz. Peygamber'e ve ashabına ve biz Müslümanlara Allah'ın yoluna davet usulu olarak sabırlı olmamız istenmektedir.

Sûrenin bütün konularını dikkate aldığımız zaman karşımıza sûrenin ana fikirleri olarak tevhîdin isbatı, şirkin reddi ile Allah'a karşı gelmenin O'nu reddetmenin sonuçları ve buna yönelik uyarılar çıkmaktadır. Şimdi bunları âyet sırasını gözetererek inceleyelim.

A. ALLAH'IN BİRLİK ve KUDRETİNİN DELİLLERİ

Sûrenin bel kemiğini oluşturan tevhîd konusu, Kur'ân'ın tamamında ele alınan temel konuların başını çekmektedir. Kur'ân'ın indirilme gayesidir tevhîd inancını benimsetmek. Tevhid inancı, müşrik dediğimiz Mekke toplumunun Allah'a olan inancını ortak koşmadan, şek ve şüpheye mahal vermeden, ilahlık vasıf ve sıfatlarını sahibi olan Allah'tan başkasına devretmeden perçinlemek demektir. Allah'ın zâtında, sıfatlarında, mâbud oluşunda bir ve tek olduğunu zihin ve kalp yoluyla kabul etmektir.

Sözlükte “tek ve bir olmak” anlamındaki vahd (vahdet, vühûd) kökünden türeyen tevhîd “bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmek” demektir. Mâtürîdî kelâmcılarına göre ilâhî fiiller Allah'ın zâtıyla kâim ve kadîm mânalar olduğundan tevhîdin anlamı içinde yer alır. Ancak söz konusu fiiller tanım bakımından sıfat kavramı içinde mütalaa edilmiştir. Mu‘tezile’ye göre ilâhî fiiller hâdis olup zât-ı ilâhiyyeye nisbet edilmez. Eş‘arîler ise fiilleri müstakil bir sıfat kabul etmeyip kudretin taalluku çerçevesinde düşünmüştür. Tevhîdin karşıtı şirktir.

Kur'ân-ı Kerîm’de tevhîd kelimesi geçmez, ancak “vahd” kökünden gelen vâhid, ahad, vahde(hû) yer alır. Eş‘ariyye kelâmcısı Ebû Abdullah el-Halîmî’ye göre Kur'ân’da ve hadiste Allah’a nisbet edilen “kâfi” (kulunun bütün ihtiyaçlarını karşılayan) kelimesinin yanı sıra “âlî,

azîm, refî” gibi isimler O’nun birliğini telkin eder. Kur’ân-ı Kerîm’de yaratılmışlara özgü acz ve eksiklik bildiren bütün sıfatlardan zât-ı ilâhiyyeyi tenzih eden ve sayısı çok fazla olan âyetler tevhîd ilkesini açıklığa kavuşturan deliller konumundadır. Bu yüzden ihlas sûresinin bir ismi de tevhîd sûresidir. Çeşitli hadis kaynaklarında tevhîd kelimesinin yanı sıra bu kökten türeyen fiil kalıpları, ayrıca vahdehû, vâhid kelimeleriyle ahad ve samed isimleri yer almaktadır.

Tevhidin inanç ve amel olmak üzere iki bölümü vardır. Sûremizde her iki bölüme de örneklik teşkil edecek âyetler vardır. Şimdi bunlara değinelim. İnanç yönüyle tevhid Allah’ı, zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde tek ilah olarak kabul etmektir. Bu durumun aksi ya bu hususların tamamında ya da bir kısmında Allah’a ortak koşmak anlamına geldiği için, itikâdi anlamdaki tevhidi ortadan kaldırmaktadır. Tevhidin inanç boyutunda iç içe iki unsur yer alır. Bunlardan biri, "red", diğeri ise "tasdik"dir. Red, ulûhiyyeti ve ulûhiyyete ait özellikleri Allah’tan başka varlıklardan soyutlamak, tasdik ise söz konusu hususları yalnızca Allah’a isnâd etmek demektir. Lâilâhe illallah sözü ile ifade edilen bu durumda öncelikle bütün bâtil tanrılar reddedilmekte, arkasından ibadet edilecek ilah olarak yalnızca Allah’ın kabul edildiği haykırılmaktadır. Bu cümledeki en önemli metâfizik unsur olumsuzluk harfidir. Bu da, varlıkları Tanrı ile özdeşleştiren İslâm öncesi Arap inanışlarını toptan mahkûm etmektedir.

Sûrenin ele aldığımız ilk âyetinin birinci cümlesi bize yukarıda da bahsettiğimiz gibi inanç konusunda olan yanlışlığı ve yanlışta ısrar etme durumunu gözler önüne seriyor. Âyetin kalan kısmı ise bizim konu başlığımızla doğrudan ilgili: "Allah, şirk koştukları şeylerden münezze ve yücedir." Birinci ve ikinci cümle arasındaki ilişki bize olayın arka planında tevhîdle alakalı sıkıntının olduğunu gösterir. Kâfirlerin Hz. Peygamber’den "Allah’ın emrini acele istemeleri", kendi inançlarının yani şirk koşmanın Hz. Muhammed’in(s.a.v) sunduğu tevhîd inancından doğru olduğu inancına bağlıydı. Çünkü kendi inanışlarının doğruluğundan dolayı azabın gelmediğini düşünüyorlardı. Onlara göre âyetlerde ifade buyrulan azabın arkasında Allah Teâla olsaydı azap bir an önce gelmeliydi. Bu inanışın yanlışlığına dikkat çeken âyet Allah’ın şirkten uzak olduğunu ve hiçbir ortağının bulunmadığını yinelemektedir.. Bu konu ile ilgili Kurtubî tefsirinde şöyle bir açıklama getirir: Bu âyet Allah’ın kıyameti koparmaya gücü yetmediği şeklindeki söylentilerden münezze olduğunu vurguluyor. Çünkü müşrikler: hiçbir kimse ölülerini yeniden diriltemez, diyorlardı. Bu sözleriyle de ancak yaratılmış bir kimsenin nitelendirilebileceği acizlikle Allah’ı nitelendirmiş oldular. Bu ise şirkin ta kendisidir.

İtikadî tevhîd konusuyla alakalı olarak sûrenin ikinci âyetini de ele alabiliriz: "Allah kendi emriyle melekleri, kullarından dilediği kimseye vahiy ile «Benden başka ilah olmadığına dair (kullarımı) uyarın ve benden korkun» diye gönderir." burada "emri ile melekleri, kullarından dilediği kimseler üzerine" kısmı Allah'ın peygamberlik için seçmiş olduğu kimselerdir. Bunun akabinde gelen buyruk ise puta tapmak sûretiyle şirk koşan müşriklere bir hitaptır. Bu hitap gereği sakındırma fiili getirilmiştir. İnzar yani sakındırma aslı itibariyle kendisinden korkulan şeyden sakındırmak demektir. Bu anlamı âyetin son cümlesi olan "Benden korkun" buyruğu da destekler.

İlahlık sadece Allah'a mahsustur. Dolayısıyla kendinden korkulması gereken de O'dur. Bu sayede kişi Allah'a itaatsizlik yapamaz ve onun emirlerini yerini getirmeye çalışır, nehiyelerinden de sakınır. Bu emir ve yasaklar ise âyette de belirtildiği üzere vahiydir. Vahyin kaynağı ilahidir, bu ilah ise Allah Teâlâdır.

İtikadî tevhîd konusu ile ilgili sûremizin 9. âyeti de bize önemli bir bilgi vermektedir: "Yolun doğrusu Allah'ındır. Yolun eğrisi de vardır. Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi." Akıllı bir varlık olarak yaratılan insan; irade sahibi bir varlıktır ve sorumluluk sahibi olması hasebiyle seçimlerinde özgür olup bu seçiminin sonuçlarından da hesaba seçilecektir. Dolayısıyla insanın seçimine bırakılan pek çok çeşitli düşünce ve eylem yolları vardır. Bunların hepsi de doğru yol değildir. Tek doğru yol vardır bu da İslâm'dır. İnsanın bu doğru yolu seçme gibi bir ihtiyacı vardır. Aksi takdirde diğer seçimler onun için kötü sonuçlar doğurabilir.

Allah Teâla insanoğluna çeşitli nimetler bahşetmiştir. Bu nimetlerin başını da rasüller çeker. Allah insanın hayati ihtiyaçlarını nasıl karşılıyorsa, en temel ihtiyacını da peygamberleri göndermekle karşılamıştır. İnsanlar buna karşı çıkıp doğru yoldan sapmışlardır. Bununla ilgili İmam Kurtubî şunları kaydeder: Hak yoldan uzaklaşıp hidâyet bulamayanlar hakkında iki görüş vardır: bir görüşe göre bu insanlar, değişik hevaların mensubu(sapık fırkalara mensup) kimselerdir. Bu açıklamayı İbn Abbâs yapmıştır. Bir görüşe göre ise bunlar (yahudilik-mecusilik-hıristiyanlık gibi) bozulmuş, küfre düşmüş insanların mensuplarıdır.

Âyetin devamında bu durumla ilgili olarak akla takılan bir soru olabilir: "Allah insanlara doğru yolu göstermeyi üzerine aldığı halde, neden bütün insanları doğuştan hidâyete erdirmiyor?" Bu soru şöyle cevaplanabilir: İnsanı diğer varlıklardan ayıran, temel özelliği olan akıl ve bunun akabinde gelen düşünme, öğrenme ve imtihan süreci; insanın doğru ve eğriyi seçip ona uyma, özgür olma yetisine sahip bir varlık olma yetisine ters düşeceğinden bu durum Al-

lah Teâla tarafından böyle takdir edilmiştir. Bu sebeptendir ki insan farklı bilgi araçlarına, bilinçli düşünme, dileme ve karar verme güçlerine sahip kılınmış ve ona kendisindeki güçlerin tümünü ve tüm çevresindekileri kullanma yetkisi verilmiştir. Bunun yanı sıra Allah, insana ve çevresindeki her şeye, onun doğru yolu bulmasına veya sapıtmasına neden olacak faktörler yerleştirmiştir. Allah, insanlığın hidâyeti-doğru yolu- bulabilmesi için risaleti, yani peygamberliği seçmiştir ve insanı, peygamberi kabul veya reddetme konusunda serbest bırakmıştır. Bu sınamayla Allah, insanın kendisine sunulan hidâyeti kabul edip etmediği konusunda hüküm verir. Bütün bunlardan çıkan durum Allah peygamberler aracılığıyla bildirmiş, kendisine inanması için insana birçok yol göstermiş, birçok delil sunmuş, doğru yola dayanan hayat tarzını benimsememizi istemiştir.

Konumuzla alakalı sûrede geçen diğer bir âyette ise şöyle buyrulmaktadır: " O halde, yaratan (Allah), yaratmayan (putlar) gibi olur mu? Hâla düşünmüyor musunuz?" Allah Teâla bu âyette kendisine putlar aracılığıyla ortak koşularak, kendi yetki ve sıfatlarının yüklendiği putlara nispetle zedelenen tevhîd inancını Arapların bu konudaki kullanımlarına uygun olarak hiçbir şekilde yaratamayan, zarar ve fayda veremeyen bu putlar hakkında bilgi vermiş olmaktadır.

İmam Kurtubî bu âyete şu şekilde mana yüklemiştir: Sözü geçen şeyleri yaratmaya kadar olan elbetteki kendisi yaratılmış bulunan, zarar ve fayda veremeyen varlıklardan ibâdetle daha bir hak sahibidir. "Bunlar Allah'ın yarattığıdır. Haydi, O'ndan başkasının ne yarattığını gösterin bana." ; "Yerden ne yarattılar bana gösterin?" Görüldüğü gibi Allah'ın varlığına, birliğine, kudretine işaret eden âyetlerin muhataplarına, inançlarını akıllarını kullanarak gözden geçirmeleri gerektiği buyrulmaktadır.

Sûrenin devamında konumuz ile alakalı olarak karşımıza çıkan diğer âyetlere baktığımızda şunları görürüz: "Allah'ı bırakıp da taptıkları (putlar), hiçbir şey yaratamazlar. Çünkü onlar kendileri yaratılmışlardır. Onlar diriler değil, ölülerdir. Ne zaman diriltileceklerini de bilmezler. İlâhımız bir tek Tanrı'dır. Fakat ahirete inanmayanlar var ya, onların kalpleri inkârcı, kendileri de böbürlenen kimselerdir. Bu âyetlerde ise insanın şirk koştığı unsuru teşkil eden putların hiçbir şey yaratmaya güçlerinin yetmeyeceği vurgulanmış; sebebinin ise kendisi yaratılmış olanın yaratma kaabiliyetinin olamayacağı ve ölü olduklarından dolayı bu işe kalkışamayacaklarıdır. Putlar, ölülerdir ve onlarda can namına bir şey yoktur. Dolayısıyla canlıya ait işitme ve görme gibi özellikleri de yoktur. İnsanoğlunun bütün bu özelliklere sahip

olup da kendinden aşağı bir konumda olana ibâdet edip tevhîdi terketmesi şaşılacak bir şeydir doğrusu.

İmam Kurtubî tefsirinde bu âyetle ilgili şu rivâyetlere yer vermiştir: İbn Abbâs der ki: Putlar, diriltilecek ve onlara ruh verilecektir. Putlarla birlikte şeytanları da bulunacaktır ve bunlar kendilerine ibâdet edenlerden uzak olduklarını bildireceklerdir. Daha sonra şeytanlar ve müşrikler, verilen emir ile ateşe götürüleceklerdir. Beraber ateşe atılacaklarına delil, yüce Allah'ın: "Gerçekten siz de, Allah'tan başka taptıklarınız da cehennem odunusunuz?" buyruğudur.

Bunları açıkladıktan sonra kendine şirk koşmanın imkânsızlığını vurgulayan Allah Teâla, hak mabudun bir ve tek olduğunu, kendisinden başka bir Rabb, ilah olmadığını kısaca tevhîd inancını şu âyette yineliyor: "Sizin ilahınız tek bir ilahtır." "Ahirete inanmayanların ise, kalpleri inkâr edicidir." yani böylelerine bu öğütlerde etki etmez. "Hem onlar büyüklük taslayanlardır." yani bu kimseler öğüt almadıkları gibi, Hakkı kabul etmedikleri gibi O'na karşı kibirlenen insanlardır. Kendilerine bir sınır koymadıkları için uydukları yolun doğruluğunu araştırmaya ihtiyaç bile duymazlar. Bir sonraki âyette bura ile bağlantılıdır:

"Hiç şüphesiz Allah, onların gizlediklerini de açıklayacaklarını da bilir. O, büyüklük taslayanları asla sevmez." Yani onların yapıp ettikleri, bilip söyledikleri her şey kayıt altına alınmaktadır, yeri ve zamanı gelince hepsinin hesabı teker teker görülecektir. Büyükleme ile ilgili Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: "Mütekebbirler kıyamet gününde toz zerrecikleri gibi haşredileceklerdir. Büyükleme dolayısıyla insanlar onları ayakları ile çiğneyecektir." Büyüklük şanı yüce olan Allah'a aittir.

Konumuzla alakalı olarak karşımıza çıkan âyetlerden birisi de şudur: "Sonra kıyamet gününde (Allah), onları rezil eder ve der ki: «Kendileri hakkında (müminlere) düşman kesildiğiniz ortaklarım nerede?" Kendilerine ilim verilmiş olanlar derler ki: "Şüphesiz bugün rezillik ve kötülük kâfirleredir." Peygamberlerin davetini etkisiz kılmak, kendi batıl inançlarını devam ettirmek isteyenleri ahirette rezillik beklemektedir. İlah olarak kabuk edip kendisine ortak koştukları putlar ve diğerlerinin kıyamet gününde kendilerini korumayacaklarını âyet ifade etmektedir. Burdan çıkan sonuç ise ilah olarak kabul edilen varlığın özelliklerinden birinin de kendisine inananları koruyup kollamasıdır. Âyetin devamında gelen soru bunun delili olup diğer pekçok âyette ise Allah Teâla kendisine inananları koruyup kollayacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla insanın tevhîd inancını bırakıp da hiçbir zarar ve faydası olmayan

putlara veya diğerk şirk unsurlarına boyun eğmesi ve ilah olarak kabul etmesi ancak kendini rezil etmesinden başka bir şey değildir.

Sûrenin devamına baktığımızda konumuzla alakalı olarak önümüze gelen âyetlerden biri de 35. âyeti kerimedir: "Ortak koşanlar dediler ki: «Allah dileseydi ne biz ne de babalarımız ondan başkasına tapardık. Onun emri olmadan hiçbir şeyi de haram kılmazdık.» Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı. Peygamberlerin üzerine açık seçik tebliğden başka bir şey düşer mi!" Bu âyeti daha iyi anlamak için En'âm sûresinde değinilen âyete bakmamız gerekir: "Şirk koşanlar diyecekler ki: Allah dileseydi ne biz şirk koşardık, ne de atalarımız ve hiçbir şeyi de haram kılmazdık." Bu iki âyette gördüğümüz müşriklerin yaptıkları hatayı kabul etmemeleri ve kendilerini haklı çıkarma eğilimine girmeleridir. Bu durum müşriklerden önce de her toplumda başvuru olan eski bir özürdür. Bu özre dayanmakla da helalleri haram; haramları helal kılmışlardır. Bunları yaptığımız göre Allah'ın iradesiyle uyuşmaktadır gibi bir kaçamakla kendilerine çıkış yolu bulduklarını zannederler. Allah Teâla bu iddialarını anında red ederek: "De ki: Yanınızda bize çıkartıp gösterebileceğiniz her hangi bir bilgi var mı? Siz ancak zanna uyuyorsunuz. Ve siz, yalnızca yalan uyduranlarsınız." Âyetin devamında da görüldüğü üzere tevhîd inancını kabul etmemeye getirdikleri sebebi Allah Teâla yalanlıyor ve kabul etmiyor. Konumuzla alakalı Nahl sûresindeki âyetin sonunda ise hidâyetin Allah'a ait olduğu peygamberlere düşenin ise sadece tebliğ vazifesini yerine getirmeleri gerektiği yinelenmektedir.

"Allah buyurdu ki: İki ilah edinmeyin! O, ancak tek ilahdır. O halde yalnız benden korkun!" buradaki anlamın, iki varlığı iki ayrı ilah edinmeyin şeklinde olduğu söylendiği gibi, buradaki "iki" ifadesinin ayrıca te'kid için geldiği de söylenmiştir. Âyetin sebab-i nüzûlu ile ilgili olarak İbnu'l-Cevzi şunları söyler: Mukatil der ki: Müslümanlardan birisi namazında Allah'a ve Rahman'a dua etmişti. Bunu işiten bir müşrik: "Muhammed ve ashabı bir tek Rabba ibâdet ettiklerini iddia etmiyorlar mıydı? Buna ne oluyor ki iki Rabba dua ediyor?!" dedi bunun üzerine bu âyet ve akabindeki âyet nazil oldu. Hak olan ilah, birden çok olmayacağına ve birden çok olan herbir varlık da ilah olmayacağına göre, sadece "iki" zatın ilah edinilmesinden söz edilmekle yetinilmiştir. Çünkü kasıt, hak ilahın birden çok olmayacağını anlatmaktır. Âyetin devamında gelen "O, ancak tek bir ilahdır" ifadesi de bunu göstermektedir. Allah'ın vahdaniyetiyle alakalı Kur'ân'da değinilen diğerk âyetler de şunlardır: "İlahınız bir tek İlahdır; O'ndan başka ilah yoktur; O rahmândır, rahîmdir."

"İnsanlardan kimileri vardır ki, Allah'tan başka bazı varlıkları Allah'a denk tanrılar sayar da bunları Allah'ı sever gibi severler. İman edenler ise en çok Allah'ı severler. Keşke zâlimler -azapla yüz yüze geldiklerinde anlayacakları gibi- şimdi de bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının çok şiddetli olduğunu anlasalardı!" bu âyetlerde de yine tevhîd inancına vurgu yapılmakta sevmenin bile Allah'a ortak koşmak demek olduğu vurgulanmaktadır. Burada dikkati çeken diğer bir husus konumuz olan âyet ile bu sonradan zikrettiğimiz âyetlerin sonu korkulması bakımından ve üstün güç ve kuvvet sahibinin yine Allah olduğu vurgulanmakta bu şekilde inanmayanların sonunun azapla biteceğinin altı çizilmektedir. Bu konu ile ilgili sûremizde geçen diğer bir âyet ise hemen bir sonraki âyettir:

"Göklerde ve yerde ne varsa, O'nundur, din de yalnız O'nundur. O halde Allah'tan başkasından mı korkuyorsunuz?" Durum böyle olduğu halde sizler niçin başkasına ilahlık vasfı yükleyerek bir hayat düzeni kurba çabasındasınız? Burada dikkat çekilen bir diğer husus da devamlılıktır. Yani Allah'a ebediyyen kulluk gerekir. Bunu "yalnız" kelimesinden çıkartıyoruz. Nitekim İbn Abbâs, bu kelimeye vacip ve kaçınılmaz anlamlarını yüklemiştir. el-Ferra(v. 207) ile el-Kelbi(v. 127) ise halis ve katıksız olarak açıklamışlardır. Her iki manada da tevhîde vurgu olduğu açıktır.

Sûrenin ilerleyen âyetlerinde konumuzla alakalı karşımıza çıkan diğer bir âyette şudur: "(Müşrikler) Allah'ı bırakıp da kendilerine göklerde ve yerde olan rızıktan hiçbir şey veremeyen ve buna asla güçleri yetmeyen şeylere (putlara) tapıyorlar. Allah için emsal göstermeyin. Çünkü Allah bilir, siz ise bilmezsiniz." Allah Teâla burada yine şirk durumunu ele almakta, ne yağmur yağdırabilen ne de yerden rızıklar bitiremeyen putlara tapılmasını eleştirmektedir. Ve müşriklerin yağmur yağdırma ve yerden rızıkların yetişmesi durumunu bu putlara yüklediklerini, bunun imkânsız olduğunu; eşi ve benzerinin olmadığını Allah Teâla hatırlatmaktadır. Burda dikkat çekilen bir konu da Allah'ın etrafında çeşitli varlıklar olmadığından bu şekilde putlara tapınmaya gerek yoktur; yani dünya kralları ile Allah'ı mukayese etmemek gerekir. Allah hiçbir aracıya ihtiyaç duymaksızın doğrudan kendine yönelmemizi istemektedir. Allah-insan ilişkisine, Allah'ın birliği, irade ve kudretinin mutlaklığı inancına aykırı olarak tamamen cansız ve güçsüz nesnelere Allah'a denk bir değer yükleyen müşrikler, âyette batıla kanıp Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük etmekle suçlanmıştır.

Konumuzla alakalı sûremizde geçen diğer âyet şöyledir: "Onlar Allah'ın nimetini bilirler (itiraf ederler). Sonra da onu inkâr ederler. Onların çoğu kâfirdir." bilindiği üzere Mekkeli kâfirler Allah'a inanmakla beraber onun katından gelen nimetlerde meleklerin, azizlerin ve

ilahların da katkısı olduğunu iddia ederlerdi. Dolayısıyla nimetlere karşı şükürlerinde bunları da ortak yapıyorlardı. Ortak koşmakla da kalmaz onlara, Allah'tan daha çok şükran gösteriyorlardı. Bunu da yukarıda bahsi geçen âyetlerden anlıyoruz. Allah, onların bu ortak koşmasını, Allah'ın nimetlerini inkâr etme, nankörlük ve O'nun nimetlerini unutma diye nitelemektedir. Bu durumu açıklayan Kur'ân-ı Kerîmdeki diğer bir âyette şöyle ifade buyrulur: "Kalpleri onlara inandığı halde... Onları inkâr ettiler".

Çalışmamızın temelini oluşturan Nahl sûresinde yine konu ile alakalı diğer bir âyetimiz şöyledir: "O zulmedenler azabı gördüklerinde, artık onlardan azap hafifletilmez, onlara mühlet de verilmez." Burada da Allah Teâla, zâlimlerden bahsetmekle kendisine şirk koşanları kastetmekte; cehennem azabı ile cezalandıracağını hatırlatmakta, oraya girdikten sonra ise tevbe etmenin, pişman olmanın ve geri dönüp ibâdet etmenin imkânının olmadığını hatırlatmaktadır.

Takip eden âyette konu değişiyor: "(Allah'a) ortak koşanlar, ortak koştukları şeyleri gördükleri zaman derler ki: «Rabbimiz! İşte bunlar, seni bırakıp da tapmış olduğumuz ortaklarımızdır.» Onlar da bunlara: «Siz mutlaka yalancılarsınız» diye söz atarlar." Burada Müşriklerin ilahi vasıf yükledikleri ve bu şekilde Allah'a ortak koştukları varlıklar, Allah'ın izin vermesi ile dile geleceklerdir. Bu durumu başka âyetlerde de görebiliyoruz: "Siz bize ibâdet etmiyordunuz." Yine konu ile alakalı hadisi şerifte Efendimiz(s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: "Her kim her hangi bir şeye ibâdet ediyor idiyse, haydi onun arkasından gitsin. Güneş'e tapmış olan güneşin arkasından gidecek. Aya tapınmış olan ay'ın arkasından gidecek. Tağutlara tapınmış olan da tağutların arkasından gidecek..." Tirmizi'nin rivâyetinde ise şu ifadeler yer almaktadır: "Haç'a tapınmış olana, tapındığı haçı temsil olunacak. Sûretlere tapınmış olana, tapındığı sûretleri, ateşe tapınmış olana ateşi temsil olunacak ve hepsi de dünyada iken tapındıklarının arkasından gideceklerdir. Burada Allah Teâla tapınılanları dile getirmekle ve kendilerini yalanlamalarını ifade etmekle putların ve ortak koşulan şeylerin zamanında hiçbir şeyden haberlerinin olmadığı dolayısıyla onlara yapılan tapınmaların boşa olduğu, şirkten kendilerinin sorumlu olduklarını ve bunun sonucuna da kendilerinin katlanacağını bildirmektedir.

Müşriklerle ilgili diğer bir âyeti kerime ise şöyledir: "Allah'ın âyetlerine inanmayanlar yok mu, kuşkusuz Allah onları doğru yola iletmez ve onlar için elem verici bir azap vardır." Burada Kur'ân'a inanmayan, onun getirdiği tevhit inancını benimsemeyen müşriklere seslenilerek doğru yolu bulamayacakları ve neticesinde azaba düşer olacakları yinelenmektedir.

Bu âyeti kerime daha önce geçen: "Yeminleri pekiştirdikten sonra bozmayın." buyruğuyla da ilgilidir. Âyette geçtiği üzere küfre saparak sözlerini tutmayanlar, yalancılıkla itham edilirler. Çünkü burada kastedilen mana Rasûlullah'(s.a.v.)a biat ettikten sonra dininizden dönmeyiniz manasındadır. Yani kim îman ettikten sonra cayarsa, Allah'ın gazabı onun üzerindedir. Tevhîd inancından vazgeçmek azab görmeye sebeptir. Bu vazgeçmenin sebebini de devamında gelen âyetler vermektedir: "Bu (azap), onların dünya hayatını ahirete tercih etmelerinden ve Allah'ın kâfirler topluluğunu hidâyete erdirmemesinden ötürüdür. İşte onlar Allah'ın, kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği kimselerdir. Ve onlar gafillerin kendileridir. Hiç şüphesiz onlar ahirette ziyana uğrayanların ta kendileridir." Bu sözler, Hakk Yolu'nun sabır gerektirdiğini görüp îmandan, tevhîd inancından vazgeçen ve tekrar şirke başvuran kimseler hakkındadır. Bu kimseler ahiret hayatında da rahat edemeyecek kişilerdir.

Sûremizde konuyla bağlantılı olan diğer bir âyet-i kerime ise şöyledir: "İbrahim, gerçekten Hakk'a yönelen, Allah'a itaat eden bir önder idi; Allah'a ortak koşanlardan değildi." Rasûlullah, müşrikleri Hz. İbrahim'in dinine davet etmekte yani onları tevhîde çağırılmaktadır. Çünkü İbrahim(a.s) Arapların atası ve kutsal kabul ettikleri Kabenin banisiydi. Bütün peygamberlerde olduğu gibi Efendimiz(s.a.v)'de şirke karşı çıkıyor ve tevhîd inancına davet ediyordu. Hatta daha sonra gelen âyet direk Efendimiz(s.a.v)'in şahsına olmakta ve Hz. İbrahim'in dinine uymasını istemektedir: "Sonra da sana: "Doğru yola yönelerek İbrahim'in dinine uy! O müşriklerden değildi» diye vahyettik." Taberî bu âyet hakkında şöyle der: Putlardan uzaklaşmak ve İslâm ile bezenip süslenmek hususunda ona uymakla emrolunmuştur. Hz. Peygamber(s.a.v)'e terk etmesi emrolunan hususlar müstesna bütün konularda onun dinine tâbi olması emredilmiştir. Konu ile ilgili Kur'ân'da geçen diğer âyet şöyledir: "O halde sen de onların hidâyetlerine uy" Bu âyetlerden de anlaşılacağı üzere peygamberler tek bir dava için gönderilmişlerdir bu da tevhîd inancıdır. Bu âyetin tefsirinde Mevdudî şu açıklamaya yer vermiştir: Hz. Muhammed(s.a.v)'e, Yahudilerin yoluna değil, Hz. İbrahim(a.s)'in yoluna uyması emredilmiştir. Yahudilere yasaklananlar Hz. İbrahim'e yasaklanmamıştı. Çünkü Hz. İbrahim(a.s) müşrik değildi; ama Yahudiler ve Mekkeliler şirk içindeydiler. Hz. Muhammed(s.a.v) ve O'nun yanında olanlar, Hz. İbrahim'in(a.s) tek gerçek takipçileridirler. Çünkü onların inançlarında ve uygulamalarında şirkin zerresi bile yoktur.

Tevhidin amelî kısmı ise, kulluğun ve onun gereği olarak yerine getirilen ibadetlerin sadece Allah için ve O'nun rızasını kazanmak için yerine getirmek demektir. Sûremizde bununla ilgili olarak gelen âyet-i kerimeler şöyledir: "Andolsun ki biz, «Allah'a kulluk edin ve Tâğut'tan sakının» diye (emretmeleri için) her ümmete bir peygamber gönderdik. Allah, on-

lardan bir kısmını doğru yola ilettiler. Onlardan bir kısmı da sapıklığı hak ettiler. Yeryüzünde gezin de görün, inkâr edenlerin sonu nasıl olmuştur!" Burada da Allah'a kulluk ve tevhîd vurgusu söz konusudur. Tağutu İmam Kurtubî şu şekilde açıklamıştır: tapınılan şeytan, kâhin, put gibi Allah'ın dışındaki her türlü ma'budu ve sapıklığa davet eden herkesi terkedin... Peygamberler bunun için gönderildi yani tevhîd inancını tebliğ etmek için. Bu tebliğlerle beraber Allah, kimine hidâyet verdi ve kendine ibâdet etme bahtiyarlığını lutfetti; kiminin de bu durum aleyhinde olup sapıtmasına yaradı. Yeryüzünde sapıklık halinde ısrar edenlerin sonu ibret-i âlem için sergilenmektedir. Musa(a.s)'a diklenen Firavunun azaba çarptırılması, Hz. Salih, Hz. Hud, Hz. Nuh ve diğer peygamberlere inanmayanların sonunu Kur'ân bize haber vermektedir.

Tevhîd konu başlığımızla ilgili ilerleyen âyetlerde sûrede karşımıza çıkan bir âyet de şudur: "Göklerde bulunanlar, yerdeki canlılar ve bütün melekler, büyüklük taslamadan Allah'a secde ederler." Bu âyetten anladığımız kadarıyla sadece yeryüzündeki varlıklar değil, gökyüzünde bulunan, kimi insanların ilah olarak kabul ettiği ve Allah'a yakın olup yaklaştırdığını düşündükleri bütün mahlûkatta Allah'a secde etmektedirler ve hiçbir şekilde ilah olma noktasında bir iddiada bulunmamışlar ve Allah'a ortak koşmamışlardır.

İmam Kurtubî, "göklerde olan" buyruğu ile melekleri, güneşi, ayı, yıldızları, rüzgârları ve bulutların kastedildiğini söylemiş bütün bunların Allah'a karşı büyüklenmekten beri olduklarını belirterek görevlerini bi hakkın yerine getirdiklerini vurgulamıştır.

Tevhîdin zıddı olan şirk koşmayla alakalı sûremizde gelen diğer âyetler şunlardır: "Nimet olarak size ulaşan ne varsa, Allah'tandır. Sonra size bir zarar dokunduğu zaman da yalnız O'na yalvarırsınız. Sonra da sizden o zararı giderdiğinde, içinizden bir zümre, hemen Rablerine ortak koşarlar! âyette açık bir şekilde Allah'ın kullarını ayırt etmeden birçok nimetini sunduğunu; beden sağlığı, çeşitli rızıklar, evlat, mal-mülk gibi bunlar ve daha fazlası Allah'tandır. Yani kişi her ne elde etmiş ise onu veren ve sağlayan, imkân tanıyan Allah'tır. Allah Teâla zaman zaman insanı imtihan etmek için bazen bu verdikleriyle beraber sıkıntı da gönderir. Bu sıkıntı kimi zaman sağlık nimetine binaen hastalıkla olur; kimi zaman verilen rızıkları eksiltip kıtlık ile olur; kimi zaman evladın başına gelen bir bela ile olabilir. Âyet bu tür sıkıntılarda Allah'ın hatırlandığını ve Allah'a dua edip yalvarıldığını bildirmektedir. Allah Teâla dualarına icabet edip kendilerini sıkıntılardan kurtarıncaya, rahata erince yine bildiğini okumaya devam ederler yani yaratana şirk koşarlar. Tevhîd inancını terk ederler. Şaşılacak bir durumdur bu. Allah Teâla belki de vermiş olduğu sıkıntıyla beraber onların yalvarıp yakarmasıyla helak

olmalarını önlemiş oluyor onlar ise inadına şirk koşmaya devam ediyorlar. Bununla ilgili Kur'ân'da geçen diğer âyetler de vardır ki ez-Zeccac bunun küfre düşenlerin bir özelliği olduğunu söyler.

Âyetle ilgili Mevdudî'nin açıklamaları da tevhîde yöneliktir: Sıkıntıya düştüğünüzde başkasına değil Allah'a yalvarmanız O'nun birliğinin kanıtıdır. O sizin kalplerinizde yer etmiştir. Edindiğiniz tanrılar tarafından baskı altına alınan gerçek tâbiyatınız, sıkıntı sıkıntı zamanlarında elinde olmadan yüzeye çıkar ve Allah'a yalvarır. Çünkü o, gerçek kuvvete sahip başka tanrı, rab ve mabud tanımaz.

Allah Teâla bu âyetlerin devamında verdiği nimetlerden müşriklerin Allah'a ortak koştukları putlara yakınlaşmak kasdı ile mallarından veya nimetlerinden ayırdıklarını şu âyetle dile getirmektedir: "Bir de kendilerine rızık olarak verdiklerimizden, mahiyetini bilmedikleri şeylere (putlara) pay ayırıyorlar. Allah'a andolsun ki, iftira etmekte olduğunuz şeylerden mutlaka sorguya çekileceksiniz! bu âyette Müşriklerin, Allah'a zat ve sıfatlarında ortak ettikleri varlıklara gelirlerinden, toprak ürünlerinden güya bir şükür göstergesi olarak yüce kabul ettikleri varlıklara veya putlara sundukları dile getirilmektedir. Bununla ilgili Kur'ân'da geçen diğer bir âyet ise şöyledir: "Zanlarınca: Bu Allah'ın bu da O'na koştığımız ortaklarımızdır, dediler" Bu âyette de kendilerinin açıkça ortak koştuklarını, tevhîd inancını zedelediklerini görüyoruz. Müşrikler mahsullerini ikiye bölmek sûretiyle bir kısmını misafirlere ve yoksullara harcayarak Allah'a sundukları da bitti mi, Allah'ın ihtiyacı yok diyerek diğer tarafa, ortak koştuklarına kaydırılmışlardır. Putperest Araplar, hayvanlarının ve zirai ürünlerinin bir kısmını putlara ayırır, bunları tapınak hizmetlerinde kullanırlardı; ayrıca putları için kurban keser, onlara sunarlardı. âyetin sonunda ise bu kimselerin hesaba çekileceği ifade edilmektedir.

Sûrenin devamında gelen şu iki âyet de yukarıyla bağlantılı olup yine müşriklerin sapıklıklarına dair örnek sunmaktadır: "Allah, hiçbir şeye gücü yetmeyen, başkasının malı olmuş bir köle ile katımızdan kendisine verdiğimiz güzel rızıktan gizli ve açık olarak harcayan (hür) bir kimseyi misal verir. Bunlar hiç eşit olurlar mı? Doğrusu hamd Allah'a mahsustur. Fakat onların çoğu (bunu) bilmezler." " Allah, şu iki kişiyi de misal verir: Onlardan biri dilsizdir, hiçbir şey beceremez ve efendisinin üstüne bir yükür. Onu nereye gönderse bir hayır getiremez. Şimdi, bu adamla, doğru yolda yürüyerek Adâleti emreden kimse eşit olur mu?" Bir önceki âyette müşriklere, hiçbir şeyin Allah'a benzemediği, Allah ile yarattıkları arasında benzerlikler bulmaya çalışmamaları gerektiği söylenmişti. Bu âyetler ile de onları gerçeğe ulaştırıcı misaller, benzerlikler anlatılmaktadır.

Birinci âyette Allah, "başkasının mülkiyetinde olan bir kul" demekle başkasının mülkiyeti altında bulunan ve kendi işi namına hiçbir şeye güç yetiremeyen bir köle ile kendisine güzel rızık verilmiş hür kimse bir olmadığı gibi, Ben de bu putlarla bir olamam. Devamında gelen "Hamd Allah'ındır." cümlesi de buraya çok güzel yakışmış ve hamde layık olan, hamdi hak eden tek ilahın Allah olduğu tekrar vurgulanmıştır. Allah'ı bırakıp ortak koştukları putlar ve diğer varlıkların müşrikler üzerinde herhangi bir nimet ve ihsanı olmadığından dolayı onlara hamd edilmez. Sonsuz hamdü sena, sadece Allah'adır. Allah yaratıp nimet vermesiyle bu duruma layık olandır. İnsanların çoğu müşrik olduğundan dolayı bunu bilmezler. Âyetin bu kısmına merhum Mevdudî de güzel bir açıklama getirmiştir ki şöyle: İnsanların çoğu bu basit gerçeği anlamazlar. Güç sahibi olanlar ve olmayanlar arasındaki farkı hissettikleri halde, yaratıcı ile yaratılanlar arasındaki farkı görüp hissetmezler. Bu nedenle sıfat ve güçlerinde Allah'a ortak koşarlar. Ne yazık ki günlük hayatlarında bir ricada bulunacakları zaman evin hizmetçisine değil, efendisine başvururlar; fakat bunun aksine ihtiyaçları için Allah'a değil, O'nun kullarına yalvarıyorlar.

İkinci âyeti kerimede ise Allah'ın kendi zatına ve puta dair vermiş olduğu bir başka örnektir. Hiçbir şeye gücü yetmeyen, dili olmayan varlık puttur. İbn Abbâs'tan gelen rivâyette ise dilsizin kâfir, Adâletle emreden kişinin ise mü'min olduğu ve bunun, her iki taraf hakkında genel olarak birer örnek olmak üzere geldiğini de söylemiştir. Âyetin devamında sahibine yük olmaktan bahsedildiğine göre bunu put olarak anlamamız daha mantıklı; sahibi putu bir yerden başka bir yere taşımakta, onu yontmaktadır. Yontma eylemiyle bile sahibini yordüğundan yük olma olarak ifade edilmiştir. Yine "onu her nereye yöneltse, hiçbir hayır getirmez" buyruğundanda anlaşıldığı gibi hayır namına birşey sunamaz sahibine. Çünkü put, hiçbir şey bilmez, söyleneni anlamaz, bir şey de söyleyemez. O halde bu putlar Adâletle emreden ve kendisi dosdoğru yol üzerinde bulunan Allah ile bir olur mu?!

Allah sadece her şeye kadir olan değil, aynı zamanda duaları işiten ve ihtiyaçları giderendir; oysa bir kulun bunlara gücü yetmez. Kaldı ki bir putun yetsin! O yakarışları işitmez, işitemez; ne onlara cevap verebilir, ne de bir şey yapmaya gücü yeter. Kul tamamen efendisine bağlıdır ve yalnız başına bir şey yapamaz. Diğer taraftan efendi, her şeye gücü yetendir. Hüküm ve hikmet sahibidir.

Peşine takılıp gittikleri de nihâyet onları yalnız bırakacaklardır: "O gün Allah'a teslim (bayrağını) çekerler ve uydurmakta oldukları şeyler onlardan kaybolup gider." Yani müşriklerin güvenip dayandıkları ve böyle yapmakla kendilerini kandırdıkları her şey batıl olduğu

için kaybolup gidecek ve küfürleriyle baş başa kalacaklardır. Bir sonraki âyette ise sonlarının azap olduğu yinelenmektedir: "İnkâr edip de (insanları) Allah yolundan alıkoyanlar var ya, işte onlara, yapmakta oldukları bozgunculuklar sebebiyle, azaplarını kat kat artıracacağız." Dünyada işlenen isyankârlık ve ortak koşmanın sonu cehennem azabı olacaktır.

Sûrenin 100. âyetine geldiğimiz zaman bizlere ilk isyankâr şeytanın ve onun yolundan gitmenin tevhîde aykırı olduğu söylenmektedir: "Onun hâkimiyeti, ancak onu dost edinenlere ve onu Allah'a ortak koşanlardır." Bir kimseyi veli edinmekes-, ona itaat etmek manasındadır. Burada şeytan sebebiyle Allah'a ortak koşulması söz konusudur. Çünkü şeytan Allah'ın emrine boyun eğmemekle ve büyüklük taslamakla tevhîd inancını kaybetmişti. Dolayısıyla şeytanın izini sürenler ve kendilerine onu rehber edinenler de Allah'a ortak koşmuş olmaktadır. İnsanın apaçık düşmanı olan şeytandan bu yüzden uzak durmalı ve ondan Allah'a sığınmalıyız.

Konumuzla alakalı sûremizde sırayı takip edegelen diğer bir âyet de şöyledir: "Sonra şüphesiz Rabbin, cahillik sebebiyle kötülük yapan, sonra da bunun ardından tevbe edip durumunu düzelterleri (bağışlayacaktır). Çünkü onlar tevbe ettikten sonra Rabbin elbet çok bağışlayan, pek esirgeyendir." Bu âyetin "sonra şüphesiz Rabbin, bilmeyerek kötülük işleyen" kısmını İbn Abbâs, şirk koşan olarak açıklamıştır. Bu buyruğa dair açıklamaları Nisa sûresinin şu iki âyetinde de görmek mümkündür: "Allah'ın kabul edeceği tövbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden pişmanlık getirenlerin tövbesidir; işte Allah bunların tövbesini kabul eder; Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir. Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çattığında "Ben şimdi tövbe ettim" diyenlerle kâfir olarak ölenler için kabul edilecek tövbe yoktur. Onlar için acı bir azap hazırlamışızdır."

Âyetlerde geçen "kötülüğü ancak bilmeden yapanların..." buyruğundaki kötülük ile En'âm sûresinde: "Gerçek şu ki, sizden kim bilmeyerek bir kötülük yapar da ardından tövbe edip kendisini düzeltirse, bilsin ki Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir." buyruğundaki 'kötülük' tâbiri küfür ve masiyetlerin tümünü kuşatan umumi bir tâbirdir. Rabbine asi olan herkes, o masiyetinden vazgeçinceye kadar cahildir.

Kur'ân-ı Kerim'de bu konu ile ilgili diğer âyet-i kerimeler şunlardır: "Allah'a kulluk edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşına, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara iyi davranın. Allah kendini beğenen ve böbürlenip duran kimseyi asla sevmez."

"İşte bu Allah sizin rabbinizdir. O'ndan başka tanrı yoktur. O her şeyin yaratıcısıdır. Öyleyse O'na kulluk edin, O her şeye vekildir (Güvenilip dayanılacak tek varlık O'dur)."

De ki: "Ben, yalnızca sizin gibi bir insanım. Şu var ki bana, ilâhınızın, sadece bir ilâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim rabbine kavuşmayı bekliyorsa dünya ve âhirete yararlı iş yapsın ve rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın."

Bütün bunlara baktığımız zaman amelî tevhid, kulluk görevlerinin ifasında kişinin kafasında, gönlünde, dilinde sadece Allah'ın olması ve kulluk vazifesi olan ibadetlerini bu minvalde yerine getirmesi gerektiğini görmekteyiz. Bunu yaparken kişi Allah'ın rızasına odaklanmalıdır. Bu durum da, amelî tasarruflar için söz konusu edilecek olan gösteriş, duyuruş, kalbe gelen diğer hastalıklar gibi gizli şirk unsurlarından uzak durmakla mümkün olur. Bununla ilgili bir hadis-i şerifte şöyle buyrulmaktadır: Bir adam Hz. Peygamber(s.a.v)'e gelerek şöyle dedi: "Ey Allah'ın Resûlü! Tasaddukta bulunuyor ya da herhangi bir iş yapıyorken Allah rızası için yapmaya gayret gösteriyorum. Bununla beraber insanların yaptıklarını güzel karşılayıp beğenme hoşuma gitmiyor değil. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Allah'a yemin olsun ki O, içerisinde şirk bulunan hiçbir şeyi kabul etmez" buyurdu. Buradan da çıkardığımız husus amelde tevhid, inançta tevhidin bir sonucu olarak kulluğun gereği olan ibadetleri yalnızca Allah için yapma anlamını taşımaktadır.

*İnsanoğlundaki Allah inancı zorunlu ve yaratılıştandır.*¹³⁷ Fıtrata sağlam olan her insan, evrende olup bitenden tutun da kendi yaratılışındaki o ilahi sanatı gördüğü zaman Allah'ın var ve bir olduğunu anlayabilir. Bununla beraber Kur'ân, inanmak istemeyenleri uyarmak için deliller sunar. Söz konusu sûremizde de bununla ilgili deliller vardır. Şimdi bunları Kur'ân bütünlüğü içerisinde sunmaya çalışalım.

1. İhtirâ/ Yaratma

İhtirâ sözlükte, "icâd etmek", "örneksiz yaratmak" manalarını ihtiva etmektedir.¹³⁸ Bu durum yukarıda da belirttiğimiz gibi ulûhiyyet ve rubûbiyyetin kendisine isnâd edildiği yüce kudretin olmazsa olmaz vasfıdır. Bu hakikatı kabul etmemek için akıl nimetinden yoksun olmak gerekir. İnsan şöyle bir etrafına bakındığında ilahi gücün kaçınılmaz olduğunu görecektir ve vicdan denen şaşmaz ölçüye müracaat ettiğinde her şeyin bir yaratıcısı ve yaratılış gayesi

¹³⁷ *Buhârî*, Cenâiz, 79, 80, 93; *Müslim*, Kader, 25.

¹³⁸ İbn Manzûr, *age.*, IV, s. 228.

olduğunu kendisine fısıldayacaktır. Bu durum bize şunu gösterir ki kâinatın mutlak yaratıcısı Allah Teâladır. O, her şeyden önce vardı, her şeyden sonra da olmaya devam edecektir.¹³⁹

Allah Teâla'nın yaratma sıfatı ile ilgili sûremizde değinilen âyet-i kerimeler şöyledir: "*Allah, gökleri ve yeri hikmetle yarattı. O, putperestlerin ortak koştukları her şeyden münezzehtir.*"¹⁴⁰ Bu âyette Allah Teâla evreni yarattığını bunu yapabilenin bir tek ilah olabileceğini, evrende bunun aksine işaret eden bir durumun söz konusu bile olmadığını vurgulayarak evrende yer alan delillerle bu durumun çok rahat ispatlanabileceğini hatırlatmaktadır. Hemen bir sonraki âyet de konumuzla alakalıdır: "*İnsanı bir damla sudan yarattı; fakat görürsün ki o, yaratıcısına apaçık bir muhalif olup çıkmıştır!*"¹⁴¹ Bu âyetin sebab-i nüzûlu hakkında Vahidi şu bilgileri verir: Rasûlullah'e, elinde çürümüş bir kemikle gelip: "Ey Muhammed, Allah'ın, çürüyüp ufalandıktan sonra şu kemiği dirilteceğini mi sanıyorsun." diyen Übeyy ibn Halef el-Cumahi hakkında nazil olmuştur.¹⁴² Konuyla alakalı olarak yine yüce Allah'ın: "*İnsan hiç Bizim kendisini bir nutfeden yarattığımızı bakmaz mı? Böyle iken o apaçık bir hasım olup çıkıyor*"¹⁴³ buyurduğunu biliyoruz. Burada Allah Teâla insanın basit bir sudan yaratılıp kendine âsi hale gelme durumuna dikkat çekmekte hatta Allah'ın kudreti hususunda davalışan bir kimse olduğuna vurgu yapmaktadır. Âyetle ilgili Mevdûdi şunları söylemektedir:

Bunun iki anlamı vardır: 1) Allah insanı bir damla sudan yaratmıştır. Buna rağmen insan iddiasını destekler nitelikte sebepler öne sürme ve tartışma gücüne sahiptir. Buradan konumuzla ilgili olarak şöyle bir kanıya varmamız mümkündür: İnsanoğlu Allah'a ortak koştığı gibi bunun yanlışlığını ifade eden peygambere karşı bu iddiasında, şirkinde inat edip iddialı olur ve kendince örnek vermektense de çekinmez.¹⁴⁴

2) Böyle önemsiz bir şeyden yaratılan insan, o denli kibirlenmiştir ki yaratıcısını bile inkâr eder olmuştur. Bununla insana, yaratıcısına isyankâr olup azgınca karşı çıkarken, kendi kökeninin ne denli basit bir madde olduğunu unutmaması için uyarı yapılmaktadır. Eğer insan, gelişmesindeki çeşitli dönemleri, doğumunu, büyümesini hatırlayacak olursa, yaratıcısına karşı isyankâr ve kibirli bir tutum takınmadan önce birçok kez düşünme fırsatı bulacaktır.¹⁴⁵ Görüldüğü gibi insan kendisini yoktan var edip bunu basit bir sebebe bağlayan yaratıcısına

139 Ulutürk, Veli, *Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 166.

140 Nahl, 16/3.

141 Nahl, 16/4.

142 Vahidi, *age.*, s. 195.

143 Yasin, 36/77.

144 Bkz: Yasin, 36/78.

karşı gelebilmektedir. Bunu yaparkende böyle bir güce ne kendinin ne de başka bir kuvvetin kudretinin yetmediğini bilir. Bu çok büyük bir nankörlüktür. Kendisi o kadar acizdir ki daha doğumundan itibaren bir başkasına muhtaçtır. Kişi bu duruma düşmekten Allah'a sığınmalı, haddini bilmelidir.

Sırayı takip eden âyet de bize Allah Teâla'nın yaratma delillerinden bir delil sunmaktadır: *"Eti yenen büyük ve küçükbaş hayvanları da O yarattı. Onlarda sizin için soğuktan koruyucu şeyler ve başka yararlar vardır, ayrıca onlardan beslenirsiniz."*¹⁴⁶ Burada görüldüğü gibi Allah Teâla bizlere sunduğu nimetlerden sadece biri olan ve bizi onlarla gıdalandırdığı hayvanların da yaratıcısı olduğunu vurgulamaktadır. Yine diğer hayvanlarla ilgili yaratma konusunda gelen sûremizdeki âyet şöyledir: *"Binmeniz ve güzelliğini seyretmeniz için atları, katırları, eşekleri de yarattı. O, sizin bilmediğiniz başka şeyler de yaratır."*¹⁴⁷ Bu ayette de yine Allah Teâla'nın bizlere nimet olarak sunduğu, bizleri yeri gelip taşıyan yeri gelip yüklerimizi taşımamıza imkân sağlayan hayvanları yaratanın kendisi olduğunu vurgulamaktadır. Yaratma ile ilgili sûremizde sırayı takip eden bir diğer âyet-i kerimemiz şöyledir: *"Allah o su ile size ekin, zeytin, hurma, üzüm ve daha türlü türlü ürünler de bitirir. İşte bunda düşünen bir topluluk için büyük ibret vardır."*¹⁴⁸ Bu âyetlerle ilgili gerekli fihri açıklamalar ileriki bölümlerde ele alınacaktır. Devam eden âyetlerden konumuzla alakalı bir diğer âyet şöyledir: *"Sizin için yerden türlü renklerde bitirdiği şeyler de böyle; bunda da düşünüp taşınan bir kavim için büyük ibret vardır."*¹⁴⁹

Şimdi bahsedeceğimiz âyet-i kerime yukarıda da söylediğimiz gibi yaratma eyleminin ulûhiyetle ve rubûbiyetle doğrudan ilişkili olduğunu bize göstermekte bunu bu şekilde algılamakta sıkıntı çeken müşrikleri akıllarını kullanmaya devam etmektedir: *"O halde, yaratan (Allah), yaratmayan (putlar) gibi olur mu? Hâla düşünmüyor musunuz?"*¹⁵⁰ Allah Teâla bu âyette kendisine putlar aracılığıyla ortak koşularak, kendi yetki ve sıfatlarının yüklendiği putlara nispetle zedelenen tevhd inancını Arapların bu konudaki kullanımlarına uygun olarak hiçbir şekilde yaratamayan, zarar ve fayda veremeyen bu putlar hakkında bilgi vermiş olmaktadır. İmam Kurtubî bu âyete şu şekilde mana yüklemiştir: Sözü geçen şeyleri yaratmaya kadir olan elbetteki kendisi yaratılmış bulunan, zarar ve fayda veremeyen varlıklardan ibâdet

146 Nahl, 16/5.

147 Nahl, 16/8.

148 Nahl, 16/11.

149 Nahl, 16/13.

¹⁵⁰ Nahl, 16/17.

daha bir hak sahibidir.¹⁵¹ "Bunlar Allah'ın yarattığıdır. Haydi, O'ndan başkasının ne yarattığını gösterin bana."¹⁵²; "Yerden ne yarattılar bana gösterin?"¹⁵³ Görüldüğü gibi Allah'ın varlığına, birliğine, kudretine işaret eden âyetlerin muhataplarına, inançlarını akıllarını kullanarak gözden geçirmeleri gerektiği buyrulmaktadır.

"Onların, Allah'ın dışında taptıkları varlıklar hiçbir şey yaratamazlar, onların kendileri yaratılmıştır."¹⁵⁴ Bu âyetde ise insanın şirk koştuğu unsuru teşkil eden putların hiçbir şey yaratmaya güçlerinin yetmeyeceği vurgulanmış; sebebinin ise kendisi yaratılmış olanın yaratma kaabiliyetinin olamayacağı ve ölü olduklarından dolayı bu işe kalkışamayacaklarıdır. Putlar, ölülerdir ve onlarda can namına bir şey yoktur. Dolayısıyla canlıya ait işitme ve görme gibi özellikleri de yoktur. İnsanoğlunun bütün bu özelliklere sahip olup da kendinden aşağı bir konumda olana ibâdet edip ulûhiyete olan sapkınlıkları şaşılacak bir şeydir doğrusu.

Mevdudî burada insanların koştıkları ortakları reddederken kullanılan kelimelerin melekler, cinler, şeytan veya putlar değil; ölmüş peygamberler, azizler, şehitler, ulu ve olağanüstü insanlar olduklarını bildirir. Sebep olarak da Melek ve şeytanların diri olmalarını gösterir. İslâm öncesi Arabistan'da peygamberlere, azizlere kutsiyet atfeden Yahudi ve Hıristiyanların bulunduğu bilinmektedir. Arap müşriklerin yaptığı ilahların çoğunun insan olduğu ve öldükten sonra putlarının yapıldığı bilinmektedir. İbn Abbâs'tan rivâyet edilen bir hadise göre, "Vedd, Süva', Yeğus, Ye'uk ve Nesr büyük insanlardır; kendisinden sonra gelen insanlar, onları ilah edindi." Hz. Aişe'den rivâyet edilen diğer bir hadise göre ise, Asaf ve Naile adlı putlar birer insandı. Lat ve Uzza müşriklerin inancına göre Allah'ın sevgilisi idiler ve O, kışı Lat, yazı da Uzza ile geçirirdi. Allah bütün bu batıl şeylerden uzaktır.¹⁵⁵ Mevdudî de aslında putlar noktasında aynı kanıya varmış ve sadece ölülerdir kısmına açıklayıcı ve mantıklı bir izah getirmiştir. Sonuç olarak yine diyebiliriz ki insanoğlu peygamberde olsa, aziz de olsa putunu yapıp tapındığı şey ölümlü ve sonradan olma olup yaratılmıştır. Dolayısıyla hiçbir şey yaratamazlar ve âyetteki ifadesiyle "ne zaman diriltileceklerini de fark edemezler." Putlara tapanlar, bu putların söylediklerini anladıklarını, bildiklerini ve Allah katında şefaatte bulunacaklarına inanıyorlardı. Buna binaen bu âyet onlar, ne zaman diriltileceklerini bile bilmezler manasında gelmektedir.

¹⁵¹ Kurtubî, *age.*, X, s. 148.

¹⁵² Lokman, 31/11.

¹⁵³ Fatır, 35/40.

¹⁵⁴ Nahl, 16/20.

¹⁵⁵ Mevdudî, *age.*, III, s. 19.

İmam Kurtubî tefsirinde bu âyetle ilgili şu rivâyetlere yer vermiştir: İbn Abbâs der ki: Putlar, diriltilecek ve onlara ruh verilecektir. Putlarla birlikte şeytanları da bulunacaktır ve bunlar kendilerine ibâdet edenlerden uzak olduklarını bildireceklerdir. Daha sonra şeytanlar ve müşrikler, verilen emir ile ateşe götürüleceklerdir. Beraber ateşe atılacaklarına delil, yüce Allah'ın: "*Gerçekten siz de, Allah'tan başka taptıklarınız da cehennem odununuz?*"¹⁵⁶ buyruğudur.¹⁵⁷ Burada da yaratma ile ilgili ruh verme durumundan bahsedilmekte bu işin yalnızca Allah Teâla tarafından gerçekleştirilebileceği üzerinde durularak, başka ilah edinenlerin edindikleri ilahcıklarla beraber ateşe yakıt olacakları hatırlatılmaktadır.

Yaratma delili ile ilgili sûremizde geçen diğer bir âyet-i kerime şöyledir: "Allah'ın yarattığı nesnelere görmüyorlar mı? Onların gölgeleri sağa ve sola dönmekte, Allah'a secde edip yere kapanmaktadır."¹⁵⁸ Burada Allah Teâla, yerlerin ve göklerin ve bu ikisi arasında bulunanların işlerini yürütme noktasında yüce kudretinin olduğunu göstermektedir. Gök ve yerdeki her şey Allah'a boyun eğmekte O'nun kendilerini yarattığını bilerek buyruğunu yerine getirerek itaat etmektedirler. "Yarattığı nesnelere" yani, gölgesi bulunan ve dik duran ağaç veya dağ gibi her bir cisim buraya dâhildir. Bu açıklamayı İbn Abbas yapmıştır.

Bir taraftan bir tarafa eğilip durarak veya sağa ve sola dönme manası gölgenin, günün başlangıcında bir halde iken, gün sonuna doğru başka şekillerde hareket etmesindedir. Bu durum âyette gölgelerin secdesi yani boyun eğip emre itaat manasında dile getirilmiştir. Bu yüzden de akşamüstü gölgesine "(فيء)" adı verilmiştir. Dönmek manasına gelmektedir ki, gölgenin batıdan doğuya doğru dönmesinden kaynaklı bir manadır. İmam Mevdudi bu âyet hakkında konumuzla ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "Her şeyin -bir insan, bir hayvan, bir ağaç veya bir dağ- gölgesini yayması, onun maddî varlığının bir dellidir; maddeden yapılmış olan her şey de Allah'ın bir yaratığıdır ve evrensel bir kurala, bir kanuna tabidir. Buradaki "kanun", maddî varlığa sahip olan her şeyin gölgesinin yerde sürünmesidir. Bu, kulluklarının sembolik bir ifadesidir ve hiçbir şekilde ilahlığa ortak olamazlar."¹⁵⁹

Sûremizde yaratma delili ile ilgili sırayı takiben gelen diğer âyet-i kerimemiz şöyledir: "*Allah gökten su indirip onunla ölmüş toprağa hayat vermektedir. Kuşkusuz bunda dinlemesini bilen bir topluluk için açık delil bulunmaktadır.*"¹⁶⁰ Burada Kâinattaki yaratma delillerinin

¹⁵⁶ Enbiya, 21/98.

¹⁵⁷ Kurtubî, *age.*, X, s. 150.

¹⁵⁸ Nahl, 16/48.

¹⁵⁹ Mevdudi, *age.* III, s. 31.

¹⁶⁰ Nahl, 16/65.

den biri olan ve her sene şahit olduğumuz duruma dikkat çekilmektedir. Kışın hiçbir hayat belirtisi olmayan kupkuru toprağa, Allah Teâla bahar aylarında gökten indirdiği yağmurlarla hayat veriyor. Burada akla hayale gelmeyen bitkiler, çiçekler, ağaçlar, börtü böcek ortaya çıkıyor. Dolayısıyla kuru toprağa hayat veriliyor sonra tekrar öldürülmüş gibi canlılık emareleri yok ediliyor. Diğer bahar ayında tekrar bu işlem devam ettiriliyor. İşte bu seyir bize Allah'ın yaratma noktasında önümüze her zaman sergilediği müthiş delillerinden bir tanesidir. Bu yüzden ölümden sonra diriliş ve hesap haktır ve bu şekilde Allah Teâla için kolay bir durumdur.

Bu durumun devamı niteliğince sırayı takip eden âyet-i kerimede Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: *"Sizi Allah yarattı, sonra da vefat ettirecektir. İçinizden, (sahip oldukları) bilgidenden hiçbir şeyi bilmeyecek yaşa, ömrün en düşkün çağına kadar yaşatılanlar da vardır. Kuşkusuz Allah ilim ve kudret sahibidir."*¹⁶¹ Burada ki mana açıktır: yaratan da yaşatan da vakti geldiğinde canı alan da Allah'tır; putlar veya diğer tanrı vasfı yüklenenler değildir.

*"Allah size kendi cinsinizden eşler yarattı, eşlerinizden de sizin için oğullar ve torunlar türetti; sizi güzel ürünlerle rızıklandırdı. Onlar yine de bâtıla inanıp Allah'ın nimetine karşı nankörlük mü ediyorlar?"*¹⁶² Bu âyet-i kerimede Hz. Âdem(a.s) ve Hz. Havva(r.a) ile başlayan insanoğlunun yaratılma serüvenine dikkat çekilmektedir. Burada anlamın kendi nefislerinizden, yani kendi cins ve türünüzden eşler yarattı, manasında olduğu da söylenmiştir. Buna misal olarak şu âyet-i kerime de verilebilir: *"Andolsun ki, size kendi nefislerinizden, içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki..."*¹⁶³ buyruğu da bize Âdemoğullarından bir peygamber geldi demektir. Bundan sonra eşlerin yaratılması, eşlerden de oğullar ve torunlar yaratılması, bunların nimet olarak sunulduğunun bir göstergesidir.

Başka bir âyet-i kerimede Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: *"Sizler hiçbir şey bilmez bir durumdayken Allah sizi analarınızın karnından dışarı çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler, kalpler verdi."*¹⁶⁴ Bu âyetler özelde müşriklere genelde tüm insanlara bir hitap olup kişinin haddini bilme ahlâkıyla hareket etmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Anne karnında, Allah'ın ihsan ettiği nimetler hakkında hiçbir şey bilmez iken, anne karnında azaları yaratıp anne karnından çıktıktan sonra kendileriyle emir ve nehyi dinlememiz için kulakları, ilahi

¹⁶¹ Nahl, 16/70.

¹⁶² Nahl, 16/72.

¹⁶³ Tevbe, 9/128.

¹⁶⁴ Nahl, 16/78.

sanatları görmemiz için gözleri, bunların vasıtasıyla da Allah'ı bilmek için de gönülleri vermiştir. Âyetin sonunda ise bütün bunların Allah'a karşı bir şükür gerektirdiği vurgulanmıştır.

Sıradaki âyet-i kerimemiz şöyledir: *"Yine Allah, yarattığı şeylerden sizin için gölgelikler yaptı, dağlarda size sığınaklar yarattı; size sıcağa karşı kendinizi koruyacak elbiseler, mâruz kalabileceğiniz düşman gücünden sizi koruyacak zırhlar yapma imkânı bahsetti. İşte Allah, teslimiyet gösteresiniz diye size nimetini böyle eksiksiz vermektedir."*¹⁶⁵ Burada Allah Teâla'nın kudretiyle bereber kullarına olan merhameti de göze çarpmaktadır. Her şeyleri yaratmaya kâdir olan Allah, yarattığı ağaç, dağ ve başka türden nesnelere yaratırken bunları kullarının hizmetine sunacak şekilde dizayn etmiş ve yaratma düzenini, insanların kendilerini çekip çevirmelerine imkân tanıyacak şekilde oturtmuştur. İnsanlar bu yaratılan düzen içinde yaşamlarını sürdürürler. İnsanoğlu hayatının tüm safhalarını ve her türlü ihtiyacını giderdiği için Allah'ın yaratıp kendine sunduğu bütün nimetlerin mükemmel olduğunu ve kendisi için tamamlandığını görmelidir.

Kur'ân-ı Kerim'deki diğer yaratma ile ilgili delillere de değinelim: 1) *Ey insanlar! Allah'ın üzerinizdeki nimetlerini hatırlamaktan çıkarmayın. Allah'tan başka gökten ve yerden size rızık veren yaratıcı var mı? O'ndan başka tanrı yoktur. Öyleyse niçin haktan dönüyorsunuz?*¹⁶⁶ 2) *İşte rabbiniz olan Allah; her şeyin yaratıcısı olan O'dur. O'ndan başka tanrı yok. Öyleyse nasıl olup da saptırılıyorsunuz?*¹⁶⁷ 3) *Göklerde ve yerde bulunanların hepsi O'ndan ister (O'na muhtaçtır). O her an yaratma halindedir.*¹⁶⁸ 4) *Sizin hepinizin yaratılmanız da yeniden diriltiğiniz de sadece bir tek kişinin yaratılması ve diriltilmesi gibidir; Allah her şeyi işitir, her şeyi görür.*¹⁶⁹ 5) *Bir şeyi istediğinde, O'nun buyruğu "ol!" demektir; hemen olur.*¹⁷⁰

Sûremizde ve Kur'ân'ın çeşitli yerlerinde karşımıza çıkan bu yaratma fiili ile ilgili âyetler bize açıkça göstermektedir ki Allah Teâla böyle bir gücün ve kudretin sahibidir. Allah Teâla bu özelliğinin kâinat ve içindekileri yaratmak suretiyle biz kullarına göstermektedir. Yoktan var eden varlığından haberdar eyleyen Allah Teâla, bize sonradan olan kendinden gayrı her şeyin hâdis olduğunu ve her hâdis olanın da bir muhdise ihtiyaç duyduğunu bu du-

¹⁶⁵ Nahl, 16/81.

¹⁶⁶ Fâtır, 35/3.

¹⁶⁷ Gâfir, 40/62.

¹⁶⁸ Rahman, 55/29.

¹⁶⁹ Lokmân, 31/28.

¹⁷⁰ Yâsin, 36/82.

rum kendinde nihayet bulunduğunu bu âyetler vasıtasıyla sunmaktadır. Bu durumda bize göstermektedir ki Allah vardır, birdir, ilmi sonsuzdur, hikmetinden sual olunmaz, kudretini ayırt edici vasıf olarak da yaratma delili bize yeter. Bizim O'nu Rab olarak tanımamıza ve ulûhiyete layık görmemiz için de bu vasıf yeterlidir.

2. İhyâ/Diriltme

Allah Teâla'nın önde gelen sıfatlarından biri de ihyâ delilidir. Sözlükte "hayat vermek", "diriltmek" manalarına gelir. Yaratma sıfatının bir neticesidir hayat vermek. Diriltmek ise hayat bulan biz insanların hayyatta kaldığı müddetçe hayat vereni tanıyıp, buyruğunu yerine getirip getirmediğiyle alakalı mükâfat ve cezanın vuku' bulacağı zaman gerçekleşecek olan işlemin adıdır.

Allah'ın bizleri yokluktan varlık âlemine çıkartma amacı hayattır. Yaratılanlar belli bir plan ve düzen halinde hayatlarını sürdürürler. Bu planı koyan da yani ihyâ edip hayat vermek de Allah'ın yüce bir varlık olduğunu gösterir. Hayatı yaratan Allah Teâla olduğu gibi öldürüp, sona erdirecek olan da O'dur. Bununla ilgili âyet-i kerimelerde şöyle buyrulmaktadır: *"Canımı alacak olan, sonra beni yeniden diriltecek olandır."*¹⁷¹ *"Öldüren de O'dur, yaşatan da."*¹⁷²

Sûremizde de bu konu ile ilgili âyet-i kerimeler vardır. Şimdi bunları açıklamaya çalışalım: *"Onların, Allah'ın dışında taptikları varlıklar hiçbir şey yaratamazlar, onların kendileri yaratılmıştır. Onlar canlı değil ölüdürler; insanların ne zaman diriltileceklerini bilmezler."*¹⁷³ Burada bir önceki âyetle ilgili olarak putlardan bahsedilmektedir. Putlar ölü nesnelere olup onlarda can yoktur. Ne işitebilirler ne de görebilirler. Onlar ne zaman diriltileceklerini bilmezler. Tıpkı Âdemoğullarından söz edildiği gibi burada putlardan sözedilmektedir. Çünkü bu putlara tapanlar, bu putların söylediklerini anladıklarını, bildiklerini ve Allah nezdinde kendilerine şefaath edeceklerini iddia ediyorlardı. Bu hitap bu yanlış kanaatlerine bir sesleniştir.

İbn Abbâs der ki: Putlar, diriltilecek ve onlara ruh verilecektir. Putlarla birlikte şeytanları da bulunacaktır ve bunlar kendilerine ibâdet edenlerden uzak olduklarını bildireceklerdir. Daha sonra şeytanlar ve müşrikler, verilen emir ile ateşe götürüleceklerdir. Diğer bir açıklama ise şöyle yapılmıştır: Putlar da kıyamet gününde kendilerine tapanlarla birlikte ateşe atılacak-

¹⁷¹ Şuarâ, 26/81;

¹⁷² Necm, 53/44.

¹⁷³ Nahl, 16/20-21.

lardır. Buna delil, yüce Allah'ın: "*Gerçekten siz de, Allah'tan başka taptıklarınız da cehennem odunusunuz?*"¹⁷⁴ buyruğudur.¹⁷⁵

Bu âyet hakkında Zemahşerî şu yorumları yapmaktadır:

a) ilah olmanın temel nitelikleri başında hayat sıfatı gelir; putpereslerin, kendisi canlı olmayan bir varlığı ilah kabul edip ondan yardım beklemeleri, kurtuluş ummaları hiçte mantıklı değildir.

b) Bazı nesnelere yontarak, şekillendirerek put haline getiren insanlardır. Oysa putlar böyle bir şey yapıp yaratmaya muktedir değildir; dolayısıyla bunlar, kendilerini yapan putperestlerden daha aciz birtakım cansız varlıklardır. Kendilerini yapan canlıların bile bilemediği dirilme vaktini bu cansız varlıklar nerden bilsin?

c) Burada müşriklerin taptıkları veya dua ettikleri şeylerin melekler olabileceği de düşünülmüştür. Çünkü müşrikler, melekleri Allah'ın kızları olarak görmüşler ve tanrısal fonksiyonlar yüklemişlerdir. Bu durumda "Onlar canlı değil ölüdürler" şeklindeki kısım, insanlar gibi meleklerinde ölümlü varlıklar olduğu anlamına gelir.¹⁷⁶

b maddesinde değinildiği üzere putlar yaparak tapınanlar olduğu gibi o dönemde Arabistan'da peygamberlere, azizlere kutsiyet atfeden Yahudi ve Hristiyanların bulunduğu bilinmektedir. Arap müşriklerinin yaptığı ilahlarının çoğunun insan olduğu ve öldükten sonra putlarının yapıldığı da bir gerçektir.¹⁷⁷ Yani insan veya sonradan değinilen melekler olsun bunların hiçbiri sonsuz hayat sahibi olmayıp ölümlü varlıklardır. Kıyametin ne zaman kopacağını ve haşrin ne vakit olacağını bilemezler. Çünkü onlar, öldükten sonra dirilişe îman etmeyen kimselerdir.

Sûremizde diriltme ile ilgili gelen diğer âyetimiz şöyledir: "*Onlar, Allah'ın ölen birini diriltmeyeceğine dair en büyük yeminleri ettiler. Aksine bu, Allah'ın bizzat üstlendiği gerçek bir vaadidir, fakat insanların çoğu bilmez.*"¹⁷⁸ Bilindiği üzere Araplar genel olarak Allah'ın varlığına inanıyorlardı. Allah'a inanmak O'nun bizi yaptıklarımızdan dolayı hesaba çekeceği ahiret gününe de inanmayı ve öldükten sonra dirilmeye de inanması gerektirir. Öbür türlü

¹⁷⁴ Enbiya, 21/98.

¹⁷⁵ Kurtubî, *age.*, X, s. 151.

¹⁷⁶ Zemahşerî, *age.*, II, s. 325-326.

¹⁷⁷ Bkn: Mevdudî, *age.*, III, s. 19.

¹⁷⁸ Nahl, 16/38.

kuru kuruya inandığını söylemek dinin yaptırıcı gücünü zedeler. Putperes Araplar, Allah ile ilişkilerini sadece varlık bazında tutup, bu inanışlarını fiiliyata dökemediklerinden dolayı Allah ile ilişkilerini kopartarak irade ve eylemleri üzerinde yaptırım gücü bulunmayan putlara yönelmişlerdir. Bu düşünce onların, iyilerle kötülerin ayırt edileceği ve iyiliklerin mükâfat, kötülüklerin ceza göreceği ahiret hayatını ve yeniden dirilmeyi reddetmişlerdir. Bunu ispatlamak için de Allah'ın adına yemin etmişlerdir.

Bu konu ile alakalı olarak Ebu'l-Aliye der ki: Müslümanlardan birisinin müşrikten alacağı vardı. Alacağını ödemesini istediğinde: Ölümünden sonra benim umduğum da şudur... demişti. Bunun üzerine müşrik kişi Allah adına yemin ederek: *Allah ölenleri diriltmeyecektir diye söyleyince bu âyet-i kerime nazil oldu.*¹⁷⁹

İnkârcıların iddiasının aksine insanların yeniden dirilmesi, "Allah'ın bizzat kendisine karşı gerçek bir vaadi" olup insanların, hakkında ihtilaf ettikleri şeyi Allah onlara açıklayacaktır. Râzî, bu açıklamayı şöyle yorumlamaktadır: itaatkârlarla asinin, hak yolda olanla batıla sapmış bulunanın, zâlimle mazlumun birbirinden ayırt edilmesi; bunun ise ilk gruptakilerin ödüllendirilmesi, ikinci grup insanın ise cezalandırılması şeklinde olacağını belirtmiştir.¹⁸⁰

Buhari'de Ebu Hureyre'den nakledilen rivâyete göre Peygamber(s.a.v) şöyle buyurmaktadır: *"Yüce Allah buyurdu ki: Âdemoğlu-Beni yalanlamak ona düşmediği halde, Beni yalanladı. Âdemoğlu Bana kötü söz söylemek ona yakışmadığı halde bana kötü söz söyledi. Beni yalanlaması, Beni ilkin yarattığı gibi tekrar beni iade etmeyecektir, şeklindeki iddiasıdır. Bana dil uzatması ise; Allah evlat edindi demesidir. Hâlbuki Ben bir vetekim, samedim, doğmamış ve doğurmamış olanım ve hiç kimse kendisine denk olmayanım."*¹⁸¹ Bu hadis-i şerifte bize 'çoğu insanın öldükten sonra diriltileceklerini bilmezler' meâlindeki bir âyetin açıklaması olmaktadır.

Bir sonraki âyet-i kerime de bu konu ile alakalıdır: *"Hakkında ihtilaf ettikleri şeyi onlara açıklaması ve kâfir olanların da kendilerinin yalancılar olduklarını bilmeleri için (Allah onları diriltecek)."*¹⁸² Müşriklerle müslümanların anlaşmazlığa düştükleri hususlardan biri de öldükten sonra dirilmedir. Burada Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: Andolsun ki Biz her

¹⁷⁹ Vahidi, *age.*, s. 196-197.

¹⁸⁰ Râzî, *age.*, XX, s. 31.

¹⁸¹ *Buhari*, Tefsir 2. sure 8, 112. sure 1, 2; *Nesâî*, Cenaiz 117; *Müsned*, II, 317, 350, 394.

¹⁸² *Nahl*, 16/39.

ümme't arasında kendilerine hakkında anlaşmazlığa düştükleri hususları açıklasın diye bir peygamber gönderdik. Rasûlullah'de yukarıda geçtiği üzere bu duruma açıklık getirmiştir.

Devamında gelen âyet-i kerime yine diriltme ile ilgili olup metni şöyledir: *"Biz, bir şeyin olmasını istediğimiz zaman, ona (söyleyecek) sözümüz sadece «Ol» dememizdir. Hemen oluverir."*¹⁸³ Burada Allah Teâla ölenleri diriltmek istediğimiz zaman gerek onları diriltmek isteyişimizde gerekse de yaptığımız başka herhangi bir hususta bizim için yorulmak, bitkinlik söz konusu olmaz; çünkü Biz sadece ona; "ol" deriz o da derhal oluverir. Bununla ilgili detayları şu âyetten sonra verebiliriz: *"Göklerin ve yerin yaratıcısı O'dur. Birşeyin olmasını hükmederse ona sadece "ol" der, o da oluverir."*¹⁸⁴ Rasûlullah'in *"Yarattıklarının şerrinden Allah'ın eksiksiz kelimeleri ile Allah'a sığınırım."*¹⁸⁵ buyruğu ile kastedilen de bu "kün: ol" emridir. Bu kelime (kun emri) bütün emir ve işlerde söz konusu olduğuna göre her bir işe ve her bir şeye ol dediğine göre bunlar çoğul kelimeler demek olur. ("kelimeler" sözcüğünün çoğul gelmesi ile alakalı.)

Burada "feyekunu" kelimesi hakkında Sibeveyh(v. 180) der ki: Yani o olur, anlamındadır.¹⁸⁶ Taberî(v. 310) ise verilen emir ile birlikte oluverir görüşünü tercih etmiş ve şöyle demiştir: Yüce Allah'ın bir şeye "ol" emrini vermesi varoluştan önce de değildir, sonraya da kalmaz. Birşeyin varolmak ile emrolunması ancak emir ile varolması ile birlikte olur. Varolması emrolunmadıkça da var olmaz. Bunun bir benzeri de insanların kabirlerinden kalkacakları vakitteki durumlarıdır. Yüce Allah'ın onları kabirlerinden çıkmak üzere çağırmasından önce de olmayacağı gibi sonraya da kalmayacaktır. Nitekim şöyle buyurulmaktadır: *"Bundan sonra sizi yerden bir defa çağırınca hemen çıkıverirsiniz."*¹⁸⁷

Konu ile alakalı Rûm sûresinde geçen diğer bir âyet-i kerime şöyledir: *"Varlığı ilkin yaratan, sonra bunu tekrar eden O'dur ve bu O'nun için pek kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce sıfat O'nundur. O mutlak galiptir, hikmet sahibidir."*¹⁸⁸ Kur'ân bize bu durumun bu dünyada fiilen de gerçekleştiğini İsrailoğulları üzerinden Bakara sûresinde anlatmaktadır: Kesilen

¹⁸³ Nahl, 16/40.

¹⁸⁴ Bakara, 2/117.

¹⁸⁵ Müslim, Zikr 54, 55; Ebu Davud, Tıb 19; Tirmizi, Deavat 40; İbn Mace, Tıb 35; Darimi, İsti'zan 48; Muvatta', Şear 11, İsti'zan 34.

¹⁸⁶ Sibeveyhi, Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) Sibeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitab*, Beyrut ts.

¹⁸⁷ Rum, 30/25.

¹⁸⁸ Rûm, 30/27.

bir ineğin parçasının vurulmasıyla kâtilin öldürülen tarafından beyan edilmesi¹⁸⁹ yine Üzeyr(a.s)'in eşeğinin yüz sene ölü yattıktan sonra diriltirilmesi,¹⁹⁰ Hz. İbrahim'in diriltme konusunda tatmin olmak isteği üzerine Allah'ın kuşları parçalama emri üzerine dağıtıp, kendine çağırdığında tekrar canlanıp yekvücut olmaları¹⁹¹ bu duruma örneklik teşkil etmektedir. Yine Kur'ân'ı Kerim'de uyku ölüme benzetilmiştir: *"Geceleyin sizi öldüren, gündüzün de neler yaptığınızı bilen; sonra belirlenmiş eceliniz tamamlansın diye (her) sabah sizi dirilten O'dur. Sonra dönüşünüz yine O'nadır. Sonunda O, yaptıklarınızı size haber verecektir."*¹⁹² Uykudan uyanma burada öldükten sonra diriltmenin en güzel örneğidir. Bununla ilgili de Kur'ân bize Ashab-ı kehf'in kıssasından bahsetmektedir.¹⁹³

Diriltme ile ilgili Kur'ân'da, baharın gelmesiyle yeryüzünün diriltilmesinden de bahsedilmektedir: *"O ölüden diriyi, diriden de ölüyü çıkarıyor ve yeryüzünü ölümünün ardından canlandırıyor. İşte siz de böyle çıkarılacaksınız."*¹⁹⁴ *"Onlar için ölü toprak açık bir kanıttır. Ona can verdik ve ondan taneler çıkardık; işte bundan (ekmek vb. yapıp) yiyorlar."*¹⁹⁵ *"Allah sizi yerden bitirip yetiştirmiştir."*¹⁹⁶ Bu deliller diriltme sıfatının dünyadaki kanıtlarıdır. Allah Teâla'nın insanoğluna vadettiği ahiret hayatıyla ilgili sunduğu bu dünyadaki tezahürleridir. Ulûhiyyetin yaratma delilinden sonraki en önemli ikinci delili diriltmedir. Bu iki sıfat arasında sıkı bir bağ vardır. İki sıfat etle tırnak gibi birbirini tamamlayan iki vazgeçilmez unsurdur. Dolayısıyla Sûremizde çokça üzerinde durulan sahte tanrılara olan inancın yersiz olduğu bu delillerle çok rahat ortaya konmuş olmaktadır.

3. Hikmet

Hikmet, h-k-m kökünden hüküm vermek,¹⁹⁷ menetmek,¹⁹⁸ sağlam yapmak,¹⁹⁹ ilim, nübüvvet, Kur'ân²⁰⁰ gibi anlamlara gelir. Hikmet, Kur'ân'ın insanlara ilahını bildirmek için sunduğu bir başka delildir. Tanımlardan da anlaşılacağı gibi Allah Teâla'nın her şeyi yerli yerince yaratarak bunlara hükmetmesi, bu yarattıklarının aslını bilmesi, yarattığı her şeyde isabet etmesi ve her söylediğinin hakikat olması O'nun ulûhiyet makamına layık olduğunu gösterir.

¹⁸⁹ Bakara, 2/68-73.

¹⁹⁰ Bakara, 2/259.

¹⁹¹ Bakara, 2/260.

¹⁹² En'âm, 6/60.

¹⁹³ Kehf, 18/9-26.

¹⁹⁴ Rum, 30/19.

¹⁹⁵ Yâsin, 36/33.

¹⁹⁶ Nûh, 71/17.

¹⁹⁷ İsfahâni, *el-Müfredât*, s. 127.

¹⁹⁸ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, Mısır, 1969, II, s. 91.

¹⁹⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, XII, s. 142.

²⁰⁰ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, Beyrut, 1966, s. 115.

Bununla ilgili Kur'ân-ı Kerim'den örnekler verip sûremizdeki konu ile alakalı âyetleri inceleyelim: *"O, gökleri ve yeri hak (ve hikmet) ile yaratandır. "Ol!" dediği gün her şey oluverir. O'nun sözü gerçektir. Sûra üflendiği gün de hükümranlık O'nundur. Gizliyi ve açığı bilendir ve O, hikmet sahibidir, her şeyden haberdardır."*²⁰¹ Bu âyette tanımda dediğimiz gibi her yarattığının yerli yerince olması, sözünün hak olması, her şeyi hakkıyla bilmesi Allah Teâla'nın hikmet sıfatının tecellilerindedir. Diğer bir âyet-i kerime şu şekildedir: *"Biz, gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak ve ancak hak ve adalet temelinde yarattık."*²⁰²

Yer ve göklerin yaratılmasındaki hikmetle ilgili sûremizde geçen âyet ise şu şekildedir: *"Allah, gökleri ve yeri hikmetle yarattı. O, putperestlerin ortak koştukları her şeyden münezzehtir."*²⁰³ Burada Allah Teâla gök ve yeri yaratmasındaki ahenge dikkat çekerek bunu kendinden başka bir kudretin yapamayacağını dolayısıyla müşriklerin bunu bilerek ortak koşma işlemlerinden biran evvel uzaklaşmaları gerektiğinin altı çiziliyor. Yer ve gök arasındaki her şey bir tek ilah tarafından mükemmel bir şekilde yaratılmışken bu hakkı başka bir nesneye veya kişilere yüklemek Allah'a karşı büyük bir zulüm olacaktır. Dolayısıyla Allah'a kulluk etmek ve O'nun bizden bunu istemesi kadar doğal bir şey yoktur. Sûrenin devamında gelen âyetler bu hikmetlerden bahsetmektedir: *"Eti yenen büyük ve küçükbaş hayvanları da O yarattı. Onlarda sizin için soğuktan koruyucu şeyler ve başka yararlar vardır, ayrıca onlardan beslenirsiniz."*²⁰⁴ *"Onlarda akşamları otlaktan getirirken, sabahları olatmaya salıverirken size sergiledikleri bir güzellik de vardır."*²⁰⁵ *"Bu hayvanlar ancak kendinizi fazlasıyla yorarak ulaşabileceğiniz bir beldeye yüklerinizi taşır. Kuşkusuz rabbiniz çok şefkatli, çok merhametlidir."*²⁰⁶ *"Binmeniz ve güzelliğini seyretmeniz için atları, katırları, eşekleri de yarattı. O, sizin bilmediğiniz başka şeyler de yaratır."*²⁰⁷

Bu âyet grubu bize insanlık tarihi kadar eski olan Allah'ın bize lütfettiği nimetlerin başında gelen birçok işimizi gördüğümüz, bundan da önce karnımızı doyurup giyecek olarak kullandığımız ürünlerin hammaddesini teşkil eden hayvanlardan bahsetmektedir. Dünyanın birçok yerinde tarım yapılmaktadır. Tarımda hayvan önemli bir yer teşkil eder. Kur'ân'ın indiği zamanda da Araplar için bu ayetlerde bahsedilen hayvanlar insanların işini kolaylaştırıyor

²⁰¹ En'âm, 6/73.

²⁰² Hicr, 15/85.

²⁰³ Nahl, 16/3.

²⁰⁴ Nahl, 16/5.

²⁰⁵ Nahl, 16/6.

²⁰⁶ Nahl, 16/7.

²⁰⁷ Nahl, 16/8.

ve birçok yönden fayda sağlıyordu. Bugün bile deve çöl hayvanı olarak insanların işini kolaylatırmaya devam ediyor ve eskiden olduğu gibi önemini kaybetmeden toplumdaki yerini koruyor. Kur'an bu ayetlerdeki sıralamayı insanların ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak getirmiştir. Hayvanların gıda olarak kullanılmasından bahsetmekle başlamakta ve insanın temel ihtiyaçlarından ikincisi olan giyinme ve barınma yönlerine dikkati çekmektedir.

Daha sonra dile getirilen husus hayvanların insanlar için bir güzellik unsuru olmalarıdır: "Güzellik"(cemal); kendisiyle güzelleşilen ve süslenilen şey manasına gelmektedir. Davarların ve bineklerin güzelliği yaratılış güzelliği manasındadır. Bu gözle görülen ve insanların görmeye basiretlerine hitap eden bir güzelliiktir. Bu insanlar arasında konuşmalara sebebiyet verir. Bu yüzden bu buyruğun meralarda yayılan hayvanlar hakkında olduğu yaygınlık kazanmıştır. Meradan dönen hayvanların hörgüçleri ve süt dolu memeleri göze çarpar. Bu yüzden de âyette meradan dönüş, meraya gidişten önce zikredilmiştir. Hayvanların verimli halde dönmeleri onları görenlere surur verir.²⁰⁸

İnsanların başta kendileri olmak üzere eşya, yiyecek vb. şeyleri taşıma noktasında da hayvanlardan yararlandıkları dile getirilmektedir. İnsanların yaya olarak veya ağır yüklerle varmada zorlanacakları yerlere hayvanları kullanarak gittikleri malumdur. Bu eskiden de şimdi de deve, at, katır ve eşekler aracılığıyla yapılmaktadır. Son âyette ise süs olmak üzere yaratılanlar ve daha başka bilmediğimiz varlıkların yaratıldığı beyan edilmektedir. Süs(zinet); kendisiyle süslenilen şey demektir. Allah, dünya güzelliklerinden faydalanma konusunda kullarına izin vermiştir. Bununla ilgili Peygamber efendimiz(s.a.v) şöyle buyurmaktadır: "*Develer, sahipleri için bir şeref kaynağıdır, koyunlar berekettir. Atların perçemlerinde ise hayır vardır.*"²⁰⁹ Bilemeyeceğimiz şeyler konusunda ise çeşitli yorumlar yapıla gelmiştir. Bunun en tutarlı olanı bizimde katıldığımız şu açıklamadır: Yerin, karanın ve denizin derinliklerinde insanların görmedikleri ve onlara dair bir şey bilmedikleri pekçok hayvan türleri yaratılmıştır. Bu bugün bilimin ve teknolojinin ilerlemesine rağmen böyledir. İnsana sınırlı bir ilim verilmiştir. Dolayısıyla her yaratılmış da bir hikmet vardır. Bu hikmetlerin bize bildirildiği kadarını bilebiliriz. Bunun dışında diğer âlemle ilgili yani cennet ve cehennem nasıllığı hakkında bu âyeti yorumlayanlar da olmuştur. Buraların nasıllığı konusunda gidip gören, duyup işiten olmadığından veya Kur'ân'da sunulanın dışında hayale ve hatıra gelmeyen şeyler olması bakımından bu şekilde de düşünülebilir. Burada dikkat edilmesi gereken bir hususta şudur: Dö-

²⁰⁸ Kurtubî, *age.* X, s. 114.

²⁰⁹ İbn Mâce, *es-Sünen* 69.

nemin şartları itibariyle dile getirilen ve bilinen şeyler dışında yeni buluşların yapılmasının önüne geçmemeli, aksine onlardan da faydalanma yoluna gidilmelidir. Âyetin sonunda bu duruma da dikkat çekilmekte zikri geçmeyen hususlara önyargı ile bakılmamalıdır. İslâm her zaman yeniliklere açık bir din olmuş, bunun için başından itibaren okuyup araştırmaya verilen akli kullanmaya davet etmiştir.

Sûremizde yaratılan diğer nesnelere hikmetlerinden ve Yüce Allah'ın kudretinden de söz edilmektedir: *"Gökten su indiren O'dur. Ondan hem kendiniz için içecek su hem de hayvanlarınıza yedireceğiniz bitkiler verir."*²¹⁰ *Allah o su ile size ekin, zeytin, hurma, üzüm ve daha türlü türlü ürünler de bitirir. İşte bunda düşünen bir topluluk için büyük ibret vardır.*²¹¹ *O, geceyle gündüzü, ayla güneşi hizmetinize verdi; yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir. Bunda aklını kullanan bir topluluk için önemli ibretler vardır.*²¹² *Sizin için yerden türlü renklere boyadığı şeyler de böyle; bunda da düşünüp taşınan bir kavim için büyük ibret vardır.*²¹³ *Taze etinden yemeniz ve mücevherini çıkarıp takınmanız için denizi hizmetinize veren de O'dur. Gemilerin denizi yarararak gittiklerini görürsün ki, bu da O'nun lutfuna nâil olmanız ve O'na şükretmeniz içindir.*²¹⁴ *O, sizi sarsmaması için yere sağlam dağlar yerleştirdi, ırmaklar ve yollar açtı ki gideceğiniz yere ulaşabilesiniz.*²¹⁵ *Daha nice işaretler koydu. Yıldızlarla da insanlar yollarını bulurlar.*²¹⁶

Buradaki âyet gurubunda Allah Teâla bize nimet olarak bahşettiği nimetlerin başlı başına birer hikmet unsuru olduklarına dikkat çekmektedir. Allah, yaşam kaynağını suya bağlamıştır. Su sayesinde insanlar yaşamlarını sürdürürler. Sadece insan değil insanın hizmetine sunulan ve yukarıda bahsi geçen hayvanların yaşamı ve besin gıdası olan bitkileri de gökten indirdiği yağmurlar sayesinde yetiştiren yine Allah'tır. Burada baktığımız zaman zincirleme bir durum söz konusudur. Suyla yaşam bulan bitkiler hayvanlara besin olmakta, hayvanlar ise bitkilerle beraber insanın yaşamında önemli bir yere sahiptir. Burada insanın bariz olarak kullandığı ve faydalandığı ekinler, zeytin ve hurma ağaçları, üzümler ve türlü mahsul-ler zikredilmekte aklını kullanıp düşünenler için ibretler, hikmetler olduğu buyrulmaktadır.

²¹⁰ Nahl, 16/10.

²¹¹ Nahl, 16/11.

²¹² Nahl, 16/12.

²¹³ Nahl, 16/13.

²¹⁴ Nahl, 16/14.

²¹⁵ Nahl, 16/15.

²¹⁶ Nahl, 16/16.

Kâinata koyulan bu ibretler insanoğlunun yaşaması için elverişli, fitratına uygun ve ihtiyaçlarına muvafıktır. Bunun için dile getirilen ve getirilmeyen daha nice birçok şey tesadüfi değildir. Kâinattaki takdir ve idareyi kavrayanlar ancak bu hikmetleri düşünebilirler. Onlar ancak yağmur gibi bir hadise ile bunun sonucunda meydana çıkan hayat, bitki, ağaç, meyve ve sebze gibi gerçekler arasında irtibat kurup bunlardan mevcudattaki yüce kanunların oluşum tarzını görerek ve öğrenerek Allah'ın varlığına ve birliğine deliller bulurlar.²¹⁷

Sıradaki âyet bize gece ve gündüzün, güneş ve ayın, gök cisimleri ve yıldızların yaratılmasının biz insanlara sunduğu en büyük nimetlerin ve ilahi sanatın en bariz bir şekilde ortaya konduğu harikalar olduğunu bildirmektedir. Gece ve gündüz başka bir âyette buyrulduğu üzere bizim sükûn bulmamız ve çalışıp rızığımızı elde etmemiz için yaratılmıştır: "*Allah, rahmetinden dolayı size geceyi ve gündüzü yarattı ki dinlenesiniz, lutfundan rızığınızı arayasınız ve bütün bunlara şükredesiniz.*"²¹⁸ Burada güneşin ısı ve ışığından hariç ayla beraber vakitlerin belirlenmesinde, meyvelerin, ekinlerin olgunlaşmasında sağladıkları önemli rol ve yıldızların yol bulmamıza, yön tayin etmemize yardımcı olmaları zikredilebilir. Buradaki hikmetlerden biri de bunlar arasındaki insicamın bozulmadan dünya kurulalı beri devam ede gelmesi ve kıyamete kadar da bu şekilde devam edecek olmasıdır. Bu durum yine Allah'ın verdiği aklı kullanıp düşünmeye yeltenenler için bir şeyler ifade etmektedir.

13. âyet-i kerimede kullanılan (أُدر) kelimesi "yarattı" manasına gelmektedir.²¹⁹ Böyle olunca âyete şu şekilde mana verilebilir: "Ve yine sizin için yerde çeşitli renklerde yarattığı şeyleri de sizin hizmetinize verdi." Çeşitli renklerden kasıt kimi tefsircilerce şekil ve görünüm olarak algılanarak hayvanların, ağaçların ve diğer yaratıkların farklı şekil ve görünümde olmaları anlaşılınca²²⁰ kimilerince yeryüzünde bulunan çeşitli maden türleri olarak yorumlanmıştır.²²¹ Buna göre insanlar akıllarını kullanarak toprağın bağrında biten bu hazineler gün yüzüne çıkarılır ve Allah'ın sunduğu bu hazineler çeşitli işlevler görmek suretiyle kullanılır.

Bu grupta değinilen ve insanların hizmetine sunulan diğer nimet deniz ve içindekilerdir. İnsanların denizden yararlanmaları gemiler yaparak seyahat etmeleri, gemilerle demir atarak taze balık ve diğer deniz canlılarını avlamaları başta gelmektedir. Bununla beraber süs eşyası olan inci ve mercanların çıkarılması denizin bize sunduğu güzelliklerdendir. Bunun böyle

²¹⁷ Kutub, Seyyid, *Fizılâl-il-Kurân*, IX, s.166.

²¹⁸ Kasas, 28/73.

²¹⁹ Kurtubî, *age*, X, s. 134.

²²⁰ Kurtubî, *age.*, X, s. 135.

²²¹ Kutub, *age.*, IX, s. 168.

olduğuyla ilgili bir başka âyet-i kerimede şöyle buyurulmaktadır: *"Onlardan inci ve mercan çıkar."*²²² "Denizi yarararak giden gemiler"le ilgili Allah Teâla Bakara Sûresinde şöyle buyurmaktadır: *"Bir zamanlar biz sizin için denizi yardık, sizi kurtardık; Firavun'un adamlarını da gözünüzün önünde denizde boğduk."*²²³ *"Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır."*²²⁴ Burada "yararak gitme" fiili olan (مواخر) buyruğunu, İbn Abbas(v. 68) akıp gittiklerini diye açıklamıştır. Said b. Cübeyr(v. 95), onların boylu boyunca gittiklerini, el-Hasen(v. 110) de ağırlıklarıyla gittiklerini söylemiştir. Katade(v. 117) ve ed-Dahhâk(v. 180) ise, bu gemilerin aynı rüzgârla ileri doğru da, geri doğru da gidip gelmeleri şeklinde anlaşılmalıdır demişler ve denizin içerisinde sallanır oldukları halde akıp gittikleri anlamına geleceği de beyan edilmiştir.²²⁵ Deniz ve dalgaları yarıp giden bu gemi manzarasının yanında âyet bizden tuzlu sudaki nimetleri, ziynetleri bahşetmesi dolayısıyla yaratana yönelmeye ve O'nun çeşitli hikmetlerini buralarda da arayıp bulmaya, görüp şükretmeye davet ediyor.

Âyet gurubunun sonunda Allah Teâla yeri yarattıktan sonra sarsılmaması için dağları yarattığını beyan etmektedir. Bununla ilgili Efendimiz(s.a.v)'den rivayet olunan bir hadis-i şerifte şöyle buyrulmaktadır: *"Allah, yeri yarattığında sallanıp çalkalanmaya başladı. Bu sefer dağları yarattı ve dağları yerin üzerine bıraktı. Böylelikle yerin sallanması durdu. Melekler, dağların güç ve kuvvetinden hayrete düştüler. Rabbimiz, yarattıklarından dağlardan daha güçlü bir şey var mı dediler, O, evet demir diye buyurdu. Yine, Rabbimiz, yarattıkların arasında demirden daha güçlü bir şey var mı dediler, O, evet ateş diye buyurdu. Melekler: Rabbim, yarattıkların arasında ateşten daha güçlü bir şey var mı dediler, O da evet su diye buyurdu. Melekler, Rabbimiz yarattıkların arasında sudan daha güçlü bir şey var mı diye sordular. O, evet rüzgâr diye buyurdu. Yine melekler, Rabbimiz, yarattıkların arasında rüzgârdan daha güçlü bir şey var mı diye sordular. O da, evet sağ eliyle verdiği sadakasını soldan gizleyen Âdemoğludur."*²²⁶

²²² Rahman, 55/22.

²²³ Bakara, 2/50.

²²⁴ Bakara, 2/164.

²²⁵ Kurtubî, *age.*, X, s. 142.

²²⁶ *Tirmizî*, Tefsir 3369; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 124. Not: Tirmizî bu hadis hakkında şu yorumu yapmaktadır: Garip bir hadis olup bunun bu yoldan başka bir yolla merfu' olarak rivâyet edildiğini bilmiyoruz.

Irmaklar ve gidilmek istenen beldelere ulaşılması için, gidilen yolun kaybedilmemesi adına yollar ve dağ aralarına geçitler koyan Allah Teâla bunların görünen hikmetlerini bu şekilde izah etmiştir. Son olarak işaretlerle ilgili İbn Abbas'ın açıklamasıyla devam edelim: Alâmetlerden kasıt, gündüzün yol, işaret ve alâmetleridir. Yani O, yollarda kendileri vasıtası ile doğru yolun bulunabildiği bir takım alâmetler yaratmıştır.²²⁷ Aynı şekilde âyetin sonu ile ilgili İbn Abbas'ın Rasûlullah(s.a.v)'dan sual edip aldığı cevap şu şekildedir: "Burada sözü geçen yıldız, öğlak takım yıldızıdır. Ey İbn Abbas, kıbleniz ona göredir ister karada olunuz, ister denizde olunuz, onunla doğru yolunuzu bulursunuz."²²⁸ Gördüğümüz üzere sabit dağlardan aralarındaki münasebet dolayısıyla nehirlerden bahsedilmiş ve buradan geçip gidilen yollara değinilmiştir. Yollarla da yukarıyla bağlantı kurulabilir şöyle ki; hayvanlar ve taşınan yükler ile göçlerin yol ile yakın bir ilişkisi vardır. Yolcular hedef tesbitinde dağları, vadileri ve ovaları işaret yerleri olarak kullanabilirler. Ayrıca denizde yolculuk yapanlar için gökteki yıldızlar yön tayininde önemli bir rol oynarlar.

Allah Teâla sûrenin devam ede gelen âyetlerinde yarattığı nesnelere hikmetlerinden bahsetmeye devam etmiştir: "*Allah gökten su indirip onunla ölmüş toprağa hayat vermektedir. Kuşkusuz bunda dinlemesini bilen bir topluluk için açık delil bulunmaktadır.*"²²⁹ *Sizin için sağlam hayvanlarda da kesin olarak ibret vardır. Nitekim size hayvanın karnında, besin artıklarıyla kan arasında (oluşan), içenlere lezzet veren saf süt içiriyoruz.*²³⁰ *Hurma ağaçlarının ve üzüm asmalarının ürünlerinden hem içki hem de güzel besinler elde edersiniz. Bunda da aklınızı kullanan bir topluluk için açık -delil vardır.*²³¹ *Ve rabbin bal arısına şöyle ilham etti: "Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kurdukları çardaklardan kendine yuvalar edin.*²³² *Sonra her türlü besleyici ürünlerden ye; rabbinin koyduğu kanunlara boyun eğerek çizdiği yollardan git!" Onların karınlarından, farklı renk ve çeşitlerde şerbet (kıvamından bir sıvı) çıkar ki onda insanlara şifa vardır. İşte bunda da düşünen bir topluluk için açık delil bulunmaktadır.*²³³

Buradaki âyet grubunda tekrar nimetlerin sayılıp dökülmesine geçiş yapılmış ve ilâhi kudretin kemalinin ve hikmetlerinin açıklanmasına geçilmiştir. Bu sayede kâinatta ve diğer yaratılmışlar içinde Allah'ın ulûhiyetine dair deliller sıralanmış olmaktadır. İlk âyetimiz daha

²²⁷ Kurtubî, *age.*, X, s. 144.

²²⁸ Mâverdi, *en-Nüket*, Beyrut ts., III, s. 183.

²²⁹ Nahl, 16/65.

²³⁰ Nahl, 16/66.

²³¹ Nahl, 16/67.

²³² Nahl, 16/68.

²³³ Nahl, 16/69.

önce geçtiği üzere canlılığın suya bağlı olduğuna dikkatleri çekmektedir. Dünyada olan her bir canlının su ile hayat bulduğu dile getirilmektedir. Ve burada ölü ortamı suyla bir anda canlandıran ve canı olmayana can bahşeden ilah olma vasfıyla vasıflanabilir. Bu durumu dinleyen topluluk için hikmetlerin olacağı buyrulmaktadır. Düşünen kimseler için burada öldükten sonra dirilmenin hak olduğuna dair ve bu işi yapacak olanın yine tek bir ilah olan Allah olacağı açıkça ortaya konmaktadır.

Bir sonraki âyet Allah'ın sanat eseri sayılan ve kudretini izhar eden delillerinden hayvanlardan bahsedilmektedir. Burada sütün oluşumu hakkında bilgi verilmektedir. Süt, dışkı ile kanın arasından süzülüp gelmektedir. İbn Abbas bu konuda şöyle der: Hayvan yemini yer, yem işkembede yerini aldıktan sonra, işkembede yediklerini pişirir. Altta kalan dışkı, ortada olan süt, üste çıkan ise kandır. Karaciğer bu işlemleri yürütmekle görevlidir. Kanı paylaştırır onu ayırt eder ve damarlarda gezmesini sağlar. Sütü de memeye yollar. Dışkı işkembede bırakılır.²³⁴ Sindirilen yemeklerin kan haline geçişi ve her dokunun ve hücrelerin kendisi için lazım olan gıdayı alması insanoğlunu şaşırtan durumlardır. İnsan vücudunda bu durum her daim devam etmektedir. Bunu insanoğlunun düşünüp yaratıcıya şükretmesi gerekir. Bunların kendiliğinden olması imkânsızdır. Bunu insan gücünün yapamayacağı da insanoğlunun yaptığı makinelere kıyasla ortadadır. Bugün bu kadar imkâna rağmen hücrelerin işlevselliği yakalanamamışsa bu bize Kur'ân'ın evrensel olduğunu da göstermektedir. Kaldı ki zaten Kur'ân'ın ilahi bir eser olduğunu hatırlatmaya gerek yok sanırım.

Bir sonraki âyette hurma ve üzüm ağaçlarının meyvelerinde insanlar için hikmetler olduğu hatırlatılmaktadır. Başta şunu söylemek gerekir ki bu meyveler de hayatlarını gökten inen yağmura borçludurlar. Bu meyvelerden insanlar sıra gibi güzel rızık elde ederken içki gibi sarhoş veren içeceklerde elde eder. İçkinin yasaklanma durumu bu âyet nazil olduğu zamanlarda söz konusu değildi. Ama burada âyet içki ile güzel rızık ayırt etmekte ve bu sayede içki yasağına öncülük edilmektedir. Âyet burada bu durumu ifade etmekle o zamanın realitesine dikkat çekmektedir. Bugün de durum değişmiş değildir. İçkinin yasaklanmış olduğu bilindiği halde üretilmeye ve tüketilmeye devam ediliyor. Bu konula yapılan tevillerden birisi de şöyledir: Bu âyet-i kerime, ibret alınsın diye mevzu bahis edilmiştir. Yani bu eşyayı yaratacağına kadir olan, öldükten sonra diriltmeye de kadirdir. Böyle bir ibret, şarabın helal veya haram olması halinde, herhangi bir farklılık arzetmez. Çünkü sarhoşluk veren içkilerin üretildi-

²³⁴ Kurtubî, *age.*, X, s. 196.

ğini belirtmek, haram oluşuna delil değildir.²³⁵ Bu da şu âyet-i kerimenin buyruğuna benzer: *"Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür. Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını. Allah sizin için âyetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz."*²³⁶ Durum böyle olduğu için de âyetin sonunda aklını kullananların buradaki bu hikmeti anlayabileceği ve yaratınının buyruğuna boyun eğeceği açıkça ifade ediliyor.

Burada ele aldığımız âyet grubunun son iki âyeti sûremizde ismini aldığı bal arısına vahiyden ve bundaki hikmetlerden bahsetmektedir. Vahyin bir manası da ilham etmektir. İlham, Yüce Allah'ın, zahiri bir sebep olmaksızın, kalbte yarattıklarıdır. Bu durum şu âyette dile getirilmektedir: *"Nefse ve onu (insanın özü olarak) şekillendirip düzenleyene; Ona kötü ve iyi olma kabiliyetlerini verene(ilham edene)!"*²³⁷ Hayvanlar da bunlar arasında sayılmıştır. Allah Teâla'nın, hayvanlarda kendi menfaatlerini idrâk etmeleri, zararlardan sakınıp hayatlarını ikâme ettirmeleriile ilgili yarattıkları bu ilhamlar mesabesindedir. Allah'ın cansız varlıklar hakkında da bu minvalden haber verdiği şu buyruğunda: *"O gün yer, bütün haberlerini rabbinin ona vahyettiği şekilde anlatır."*²³⁸ buyurduğu gibidir. Arının bal yapması Allah Teâla'nın ona ihsan ettiği ilham iledir. Arı kendisine verilen bu ilhamla yuvasını dağlara, ağaçlara ve insanların yapmış olduğu çardak ile kovanlara kurar. Buralarda karnından bal çıkartmaktadır. Bu balda insanlar için şifa vardır. Bununla ilgili Hz. Peygamber, karnındaki bir rahatsızlıktan dolayı şikâyet eden kimseye bal içmesini emretmiş, bu emri getiren kişinin kardeşi bu ameliyeden sonra ishal durumunun daha da arttığını ifade etmesi üzerine bal içmeye devam etmelerini buyurmuş ve sonunda iyileştiğine dair haber alması üzerine *"Allah doğru söylemiştir, kardeşinin karnı yalan söylemiştir."*²³⁹ buyurmuştur. Başka bir rivayette şöyle buyurmaktadır Efendimiz(s.a.v): Hz. Cabir'den rivâyete göre, Rasûlullah(s.a.v)şöyle buyurmuştur: *"Her bir hastalığın ilacı vardır. O hastalığın ilacı isabet etti mi, Allah'ın izniyle şifa bulur."*²⁴⁰ Başka bir rivayette de *"Sizin ilaçlarınızın herhangi birisinde eğer hayır namına bir şey varsa, bu ya bir hacamat bıçağının açtığı bir yarada yahut bir içim balda veya ateş ile dağlamadadır. Ben bu sonuncusunu sevmiyorum."*²⁴¹ buyurmuştur. Bununla ilgili daha başka hadisler de rivayet olunagelmıştır. Bütün bunlarda ibret alanlar için deliller vardır. Âyetin son kısmı bize bu de-

²³⁵ Kurtubî, *age.*, X, s. 208.

²³⁶ Bakara, 2/219.

²³⁷ Şems, 91/7-8.

²³⁸ Zilzal, 99/4-5.

²³⁹ *Buhârî*, Tıb 4, 24; *Müslim*, Selâm 91; *Tirmizi*, Tıb 31; *Müsned*, III, 19, 20.

²⁴⁰ *Müslim*, Selâm 69; *Müsned*, III, 335.

²⁴¹ *Buhârî*, Tıb 4; *Müslim*, Selâm 71; *Müsned*, III, 343.

lillerin düşünme ile ortaya çıkacağını haber vermektedir. Arı üzerinde dikkatle düşünmek ve onun zayıflığına rağmen ortaya koyduğu sanatı ve ona bu sanatı ilham edenin Allah Teâla olduğunu bilmek gerekir. Çünkü onca acısıyla, tatlısıyla, ekşisiyle, tuzlusuyla, dikeniyile, zehiriyle birçok ottan yedirip beslenmesini sağlayan sonra da tatlı ve şifalı bir yiyecek sunduran Allah'tan başka bir güç ve kudretin eseri olamaz.

Sıradaki hikmet ile ilgili gelen âyetlerde olumsuz ifadelerle anlatım söz konusudur. Örneğin, *"Allah kiminize kiminizden daha fazla rızık verdi. Ama kendilerine fazla verilenler, rızıklarını ellerinin altındakilerle paylaşıp da onları bu hususta kendileriyle eşit hale getirmeye yanaşmıyorlar. Peki, onlar Allah'ın nimetini inkâr etmiş olmuyorlar mı?"*²⁴² Burada selbî bir üslup kullanılmıştır. Burada Allah Teâla insanların sosyal statü olarak birbirlerinden ayrılma hikmetine değinmektedir. Allah, toplumda insanların kimini zengin, kimini fakir kılmıştır. Bu âyetin indiği zamanlarda kölelik vardı. Dolayısıyla burada üstün kılınanlar köle sahibi olan efendileri de kapsamaktadır. O zaman âyetin devamında gelen kısma şu şekilde mana verilebilir: Efendiler, mal bakımından köle ile sahibi eşit olsun diye kendisine rızık olarak verilen herhangi bir şeyi, kölesine vermek istememektedir. Kölesinin yerine tapındığı putlara rızıklarının çoğunu vermekle müşrikler haşa tapındıkları ile Allah'ı bir tutmuş olmaktadır. Kendileri köle ile eşit duruma düşmekten çekinirken böyle bir küstahlık yapmaları hiç de hoş olmayan bir durumdur.

İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre, bu âyet-i kerime Necran Hristiyanları hakkında nazil olmuştur. Onlar, İsa Allah'ın oğludur deyince, yüce Allah onlara: *"Üstün kılınanlar... Rızıklarını ellerinin altındakilere geri vermezler"* buyruğunu indirdi. Yani efendi, sahip olduğu kölesine, efendi ile köle malda eşit olsun diye rızıkını, malını geri vermediğine göre, siz nasıl olur da kendiniz için razı olmadığınız bir hususa Benim için rıza gösteriyor ve böylelikle kullarım arasından oğlumun olduğunu iddia edebiliyorsunuz?²⁴³

Bir sonraki âyet-i kerime de aynı üslup ile gelmektedir. *"Allah size kendi cinsinizden eşler yarattı, eşlerinizden de sizin için oğullar ve torunlar türetti; sizi güzel ürünlerle rızıklandırdı. Onlar yine de bâtila inanıp Allah'ın nimetine karşı nankörlük mü ediyorlar?"*²⁴⁴ Bu âyet-i kerimede Hz. Âdem(a.s) ve Hz. Havva(r.a) ile başlayan insanoğlunun yaratılma serüvenine dikkat çekilmektedir. Burada anlamın kendi nefislerinizden, yani kendi cins ve

²⁴² Nahl, 16/71.

²⁴³ Kurtubî, *age.*, X, 220.

²⁴⁴ Nahl, 16/72.

türünüzden eşler yarattı, manasında olduğu da söylenmiştir. Buna misal olarak şu âyet-i kerime de verilebilir: *"Andolsun ki, size kendi nefislerinizden, içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki..."*²⁴⁵ buyruğu da bize Âdemoğullarından bir peygamber geldi demektir. Bundan sonra eşlerin yaratılması, eşlerden de oğullar ve torunlar yaratılması, bunların nimet olarak sunulduğunun bir göstergesidir. "Sizi güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdı", yani meyveler, tahıllar ve hayvanlardan rızık olarak verilenler demektir ki bunlara değinmiştik. Bunların hepsi Allah'ın nimetleridir ve O'na kulluk edip, haddimizi bilme ve kibirlenmeme konusunda bize açık bir uyarıdır. Bu duruma düşenler putlara tapıp Allah'a şirk koşan kimselerdir. Allah'tan başka bütün taptıkları batıldır. Onlar bu gerçekleri görüp bildikleri halde, hissedip faydalandıkları halde inkâr edip küfre düşüyorlar demektir. *"Allah'ı bırakıp da kendilerine göklerden ve yerden en küçük bir rızık sağlama imkânı olmayan, buna güçleri yetmeyen şeylere mi tapıyorlar?"*²⁴⁶ Burada da ulûhiyyetin olmazsa olmazı rızık verme konusuna değinilerek gidişatın yanlış olduğu vurgulanmakta, yaratmadan tutun da rızık vermeye kadar her türlü işlemin işleyişini yürüten ve tek mabud olarak delilleriyle ortada olanın Allah olduğu bir kez daha dikkatlere sunulmaktadır.

Sıralamayı takip ettiğimizde karşımıza hikmet başlığımızla ilgili çıkan âyetlerden biri de şöyledir: *"Semanın boşluğunda buyruk altına sokulmuş kuşları görmüyorlar mı? Onları (boşlukta) Allah'tan başkası tutmuyor. Kuşkusuz bunda inanan bir topluluk için ibretler vardır."*²⁴⁷ Burada gökyüzünde Allah'ın buyruğunu yerine getiren, O'na itaat edip, emrine amâde olan kuşların bu halleriyle yaratıcıya yöneltip O'ndan başkasına ilah gözüyle bakılamayacağı'nın hikmetleri sergilenmiştir. İnanan insanlar kâinattaki bu kaçınılmaz gerçek ve güzellikleri bilir. İnanmak isteyene de bu deliller kafidir.

*Allah size evlerinizi huzur yeri yaptı; hayvanların derisinden gerek yolculuk gününüzde gerekse ikamet gününüzde kolaylıkla taşıyabileceğiniz barınaklar yapmanızı; kezâ bir süreye kadar onların yünlerini, yumuşak tüylerini, kıllarını ev ve giyim eşyasıyla ticaret malı olarak değerlendirmenizi sağladı.*²⁴⁸

Yine Allah, yarattığı şeylerden sizin için gölgelikler yaptı, dağlarda size sığınaklar yarattı; size sıcağa karşı kendinizi koruyacak elbiseler, mâruz kalabileceğiniz düşman gücünden

²⁴⁵ Tevbe, 9/128.

²⁴⁶ Nahl, 16/73.

²⁴⁷ Nahl, 16/79.

²⁴⁸ Nahl, 16/80.

*sizi koruyacak zırhlar yapma imkânı bahşetti. İşte Allah, teslimiyet gösteresiniz diye size nimetini böyle eksiksiz vermektedir.*²⁴⁹

Bu iki âyet-i kerimede de Allah'ın kullarına sunduğu nimetlerin hikmetlerinden bahsedilmektedir. Evlerin huzur mekânları olduğu bildirilmektedir. Buradaki hikmeti anlamak için evi barkı olmayan kimselerle iletişime geçmek gerekir. Bu tür insanların aile ortamı olmadığı için ailenin o sıcak ortamını daha çok özler ve farkına varırlar. Burdan çıkarılacak diğer bir mana da şu şekilde olabilir: Allah'ın istediği ev huzur ve sükûnetin hâkim olduğu bir evdir. Bunun aksine kavga ve gürültünün eksik olmadığı, aile fertlerinin sıkıntılar çektiği ve bunun için de özellikle çocukların arkadaş ortamı edinerek evden uzaklaştığı günümüz evleri veya akşam yemeğinin beraber yenmediği, herkesin odasına kapanıp adeta bir otel gibi kullanılan evler huzursuz evlerdir.

İslam evin hürmet gören bir yer olmasını murad eder. Emniyet ve selamet yuvası olmasını, içine girenlerin huzur ve sükûn bulmasını temin eder. Böyle olduğundan bir başkasının evine izin alınmaksızın girilemez. Evin içi gözetlenemez. İslam'ın istediği emniyet ve sükûn havasını bozacak faaliyetlere müsaade edilmez.²⁵⁰ Burada yukarıda da geçtiği üzere hayvanların insanların hizmetine sunulması ve onların yünlerinden faydalanılarak, huzur bulunacak barınakların yapılması ve yine giyim eşyası olarak kullanılması ve yine bunlarla ticaretin yapılması gündeme getirilmiştir. Daha sonra gölge nimetine değinilmiş, dağların sığınak olması, sıcaktan koruyucu elbiseler ile savaşta koruyucu zırhlar bütün bunlar insanların huzur bulup sükûnete ermesi ve güvenilirliği sağlamak içindir. Bütün bunları Allah'ın sayıp dökmesi ise O'na olması gereken teslimiyetin bir başka tanrıçıklara yapılmaması gerektiğindedir. İslam teslim olmaktır, huzurun kaynağıdır, eman ve emniyetin sağlanması ancak bu teslimiyet ve şuurla olur.

Son olarak sûremizde konumuzla alakalı olarak şu âyet-i kerime geçmektedir: *"Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış. Kuşkusuz senin rabbin, yolundan sapanların kim olduğunu en iyi bilendir; O, doğru yolda bulunanları da çok iyi bilir."*²⁵¹ Arapçada d-a-v kökünden türeyen davet kelimesi sözlük anlamıyla yiyeceğe ve içeceğe çağırarak demektir.²⁵² Kelimenin kökünde çağırarak, istemek, ad koymak, bir şeyi

²⁴⁹ Nahl, 16/81.

²⁵⁰ Kutub, *age*, IX, s. 226.

²⁵¹ Nahl, 16/125.

²⁵² Ebu'l Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ(444), *Mucemu Mekâyisi'l-luğa*(thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Daru'l-Ciyil, Beyrut-ts., II, 279; İbn Manzur, *age.*, XIV, s. 260.

yapmaya teşvik etmek, yardım istemek, ibâdet etmek, Allah'a yönelmek gibi anlamları vardır.²⁵³ Terim olarak davet, İslâm'a ve onun esaslarının uygulanmasına çağrı anlamını ifade eder.²⁵⁴ Tebliğ, irşad, vaaz, nasihat, inzar, tebşir, emri bil ma'ruf, nehyi anil münker gibi terimler sözlük anlamı itibariyle davetten farklı olmakla birlikte, uygulama veya gayeleri bakımından aynı veya yakın manaları ifade eden, birbirinin yerine kullanılan benzer ve özdeş kavramlardır.²⁵⁵ Bu âyet-i kerime zâlim ve gaddar olan Mekkelilere karşı Allah'ın dinine çağırma noktasında Hz. Peygamber'e nazik ve yumuşak bir dille, azarlamadan, sert ve kaba ifadelere başvurmadan meramını anlatmasını istemektedir. Günümüzde bu iş müslümanlara düşmektedir. Şu âyet-i kerime davet kelimesiyle beraber müslümanların vazifesi olan emri bil maruf, nehyi anil münker kavramlarını birlikte zikretmektedir: "*İçinizden hayra çağırın, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.*"²⁵⁶

Davetin amacı, dine uygun, faziletli, sulhun hâkim olduğu hayat tarzıdır. Davet konusunda fertlerin görevi, eğitme, uyarma, aydınlatma gibi barışçı teşebbüsler ve iyiliğe ortam hazırlamakla sınırlıdır. Bu konuda yaptırımli fiili müdahaleler resmi kurumlara aittir.²⁵⁷ Bununla birlikte davet, sadece öğüt vermeden ibaret görülmemeli, bu konudaki üslup sözlü müdahaleler şeklinde olmamalıdır.²⁵⁸ Çağımız insanına zorla ve zorbalıkla bir şeyi kabul ettirmenin imkânsız olduğunu hepimiz biliyoruz. Çünkü insan akıllı ve aynı zamanda aciz bir varlıktır. Allah Teâla bunu bildiği için dine girme konusunda zorlama olmayacağını bildirmektedir.²⁵⁹ Verilen akıl sayesinde kişi doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü, hak ile batılı bir birinden ayırt edebilir. Kaldı ki Allah Teâla bu konuda kullarına yardımcı olmakta, vahiy göndermekte ve vahyi açıklama ve uygulama noktasında örneklik teşkil edecek nebi ve rasuller göndermiştir.²⁶⁰ Bu nebi ve rasüller gönderilen toplumun içinden seçilmiş kişilerdir. Yani davet edeceği toplumun kültürel, sosyal, ekonomik yönlerini bilen kimselerdir. Bu saydığımız yönlerden kişilerin hakikati görme noktasında engelleri olabilir. Bu yüzden bu durumları dikkate alarak Hakk'ı, hakikati anlatma cihetine gitmeliyiz. Öbür taraftan daveti kabul eden kişi ve kişiler tarafından da bu türden sıkıntıların, engellemelerin olacağını unutmamamız gerekir. Böyle

²⁵³ İsfahani, *age.*, s. 315; İbn Manzur, *age.*, XIV, s. 257-260.

²⁵⁴ Çağrıcı, Mustafa, "Da'vet", *DİA*, İstanbul-1994, IX, s. 16.

²⁵⁵ Çağrıcı, Da'vet, IX, 16; Soysaldı, Mehmet, "Kur'an'da Tebliğ Yöntemleri İle İlgili Kavramların Analizi", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt 39, Sayı 3, Temmuz-Ağustos-Eylül-2003, s. 63.

²⁵⁶ Al-i İmran, 3/104.

²⁵⁷ Çağrıcı, "Emir bil maruf, nehyi anil münker", *DİA*, XI, s. 139.

²⁵⁸ Seyyid Muhammed Nuh, *İslam'a Davetin Öncelikleri* (Trc. M. kasadar), Ravza Yayınları, İstanbul 2010, s. 36.

²⁵⁹ Bakara, 2/256.

²⁶⁰ Ahzab, 33/21.

durumlarda orta yol bulunmalı akıl ve mantığın uygun gördüğü şekilde hareket edilmelidir. Dolayısıyla davette hikmet budur. Davet edilen ruhen de davete hazırlanmalıdır. Bunun için seçilen üslup da çok önemlidir. Kendi heyecanımızı kontrol etmesini de bilmemiz gerekir ki kaş yapalım derken göz çıkarılmasın.

Sûremizde değinilen hikmetleri bu şekilde açıklama imkânı bulduk.²⁶¹ Burada verilenlerden öğrendiğimiz durum şudur ki, Allah Teâla yarattığı hiçbir şeyi boşuna yaratmamıştır. Kâinât başlı başına hikmetlerle doludur. Yarattılmış olanlarda tesadüfilik diye bir şey söz konusu değildir. Her yaratılanın bir ölçüsü, gayesi vardır. Bu durumu herkesin bilmesi mümkün değildir. Bütün bunları bilen, bunları yoktan vareden Allah Teâla'dır. O'nun bize bildirdiği kadarıyla biz bu hikmetlere vakıf olabiliriz. Bize verilen akıl ve ilim sınırlıdır. Bu sınırlı ölçüdeki bilgimiz ise bu bilgiyi bize bahşedeni tanımak ve itaat edip boyun ekmek için yeterlidir.

4. Nizâm

Bu başlığımız da bir önceki 'hikmet' bölümümüzle yakından alakalıdır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kâinatta yaratılan her şey bir plan ve ölçü dâhilindedir. Bu durum bizi bu düzeni kuran, besleyen, yöneten bir kudrete, ilahi güce götürür. Kur'ân-ı Kerim bize içerdiği kevnî âyetlerle bu ilahi kudreti tanıtır. Örneğin şu âyet-i kerimeler bize bu konu ile bilgi vermektedir: *"Allah her şey için bir ölçü koymuştur."*²⁶² *"Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız."*²⁶³ *"Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık."*²⁶⁴ Bu âyetler yukarıda bahsettiğimiz ahengin delilleridir. Bu ahenk kendi kendine olmuş değildir. Bu eşi benzeri görülmemiş âlemin bir yaratıcısı vardır. Bu yaratıcı da Allah Teâla'nın ta kendisidir. Şimdi sûremizde ele alınan bu eşsiz nizâmı ilgili âyetleri görelim:

Allah buyurdu ki: *"İki tanrı edinmeyin, Tanrı bir tektir. Şu halde yalnız benden korkun."*²⁶⁵ buradaki anlamın, iki varlığı iki ayrı ilah edinmeyin şeklinde olduğu söylendiği gibi, buradaki "iki" ifadesinin ayrıca te'kid için geldiği de söylenmiştir.²⁶⁶ Âyetin sebep-i nüzûlu ile ilgili olarak İbnu'l-Cevzi şunları söyler: Mukatil der ki: Müslümanlardan birisi namazında Allah'a ve Rahman'a dua etmişti. Bunu işiten bir müşrik: "Muhammed ve ashabı bir tek Rabba ibâdet ettiklerini iddia etmiyorlar mıydı? Buna ne oluyor ki iki Rabba dua ediyor?!" dedi bu-

²⁶¹ Hikmetle İlgili Diğer âyet örnekleri için bkz: Al-i İmrân, 3/191; Sâd, 38/27; Duhân, 44/38; Nebe', 78/14-15, Abese, 80/24-32; A'lâ, 87/3.

²⁶² Talâk, 65/3.

²⁶³ Rahmân, 55/7.

²⁶⁴ Kamer, 54/49. Ayrıca bkz: Furkân, 25/2; Ra'd, 13/8; Müminûn, 23/18; Mürselât, 77/23.

²⁶⁵ Nahl, 16/51.

²⁶⁶ Kurtubî, *age.*, X, s. 178.

nun üzerine bu âyet ve akabindeki âyet nazil oldu.²⁶⁷ Hak olan ilah, birden çok olmayacağına ve birden çok olan herbir varlık da ilah olmayacağına göre, sadece "iki" zatın ilah edinilmesinden söz edilmekle yetinilmiştir. Çünkü kasıt, hak ilahın birden çok olmayacağını anlatmaktadır. Âyetin devamında gelen "O, ancak tek bir ilahdır" ifadesi de bunu göstermektedir. Allah'ın vahdaniyetiyle alakalı Kur'ân'da değinilen diğer âyetler de şunlardır: *"İlahımız bir tek İlahdır; O'ndan başka ilah yoktur; O rahmândır, rahîmdir."*²⁶⁸

Bu âyet-i kerime bize göstermektedir ki bu kadar mükemmel olarak yaratılan âlemin bu denli düzenli ve insicamlı olması, bununla birlikte bu dünya kurulalı beri bu düzenin bozulmadan devam ede gelmesi hak olan yaratıcının ve düzen koyucunun, hükmedenin tek olduğuna delildir. Öbür türlü birden fazla yaratıcı olsa bu düzen bu şekilde sürüp gelemezdi. Çünkü birinin ak dediğine diğeri kara diyecek, birinin kış olsun dediği yerde öbürü yaz olsun isteyecek ve güçler ayrılığı ortaya çıkacaktı. Kâinâta işlemeye devam eden; gece gündüzün birbirini takip etmesi, mevsimlerin oluşması, güneş ve ayın kendi eksenini ile dünyanın etrafındaki dönmesi ve aralarındaki mesafenin değişmemesi gibi birçok olay ve durum bize göstermektedir ki bunları yaratan Allah'tır, tektir, eşi ve benzeri yoktur, O'na iman edip kulluk vazifesini yerine getirmek için bundan iyi başka da bir sebep yoktur. Akabinde gelen âyet tamda bize bunu söylüyor: *"Göklerde ve yerde ne varsa O'nundur, itaat da daima ve yalnız O'na yapılır. Allah'tan başkasından mı korkuyorsunuz?"*²⁶⁹

*"Sonra her türlü besleyici ürünlerden ye; rabbinin koyduğu kanunlara boyun eğerek çizdiği yollardan git!"*²⁷⁰ Burada "Rabbinin gösterdiği yollardan git" diye de mana verebileceğimiz kısım Allah'ın vahyi tarafından öğretilen metotlara uygun bir şekilde, nizâmı korumak için arıya verilen çalışma emridir. Arılara, yumurtalar için ayrı, bitki özünü bala çevirmek ve yiyecek depolamak için ayrı peteklerden, yani hayatın her yönü için ayrı bir petekten oluşan o mükemmel fabrikayı ve kovan içindeki düzeni sağlamalarını öğreten şey Allah'ın nizâm için gönderdiği vahyidir. Arılara bu fabrikayı düzen içinde yürütmeyi, bir kral ve çeşitli işlerle görevli binlerce işçiden oluşan bir topluluk kurmayı öğreten de Allah'tır.²⁷¹ Burada da görüldüğü gibi Allah Teâla en küçük ayrıntıyı bile atlamadığı gibi bunu bize de bildiriyor ki "bakın

²⁶⁷ İbnü'l-Cevzi, *age.*, IV, s. 455.

²⁶⁸ Bakara, 2/163.

²⁶⁹ Nahl, 16/52.

²⁷⁰ Nahl, 16/69.

²⁷¹ Mevdudi, *age.*, III, s. 38.

ve görün ki âlemde benden başka bu düzeni kuracak hiçbir kimse yoktur" kaidesini bilmemizi istemektedir.

*"Sizde bulunanlar tükenip gider, ama Allah'ın katındakiler kalıcıdır. Asla kuşkunuz olmasın ki, güçlülere göğüs gerenlerin ecirlerini, yapmış olduklarının daha da güzeliyle vereceğiz."*²⁷² Bu âyet-i kerime yeminlere sadık kalma ile ilgili olup rüşveti yasaklayan bir âyettir. Burada konumuzla alakalı olan kısım ise şudur: Dünya malını bizlerin hizmetine sunan Allah Teâla bu işi dünya kurulduğundan beri yapmaya devam ediyor. Biz ise bu dünyada bir bekçi gibiyiz. Sayılı günümüz tükendiğinde bizde olanlar da bir başkasına geçecek. Ama nizâmı koyan Allah Teâla'nın katında olanlar kaç zamandır tükenmez iken bu durum ahirette de devam edecek. Bu durumdan faydalanacak olanlar yine bu durumun farkında olacak olanlardır.

Bu bölümdeki âyetlerden de anlaşılacağı üzere mutlak hüküm ve güç sahibi olan Allah Teâla, bu bize bildirdiği ve daha nice bilmediğimiz delillerle kâinatta takdir edilmeyen, yani ölçüsü olmayan hiçbir şey yaratmamıştır.

B. TEVHİD

Sûrenin bel kemiğini oluşturan tevhîd konusu, Kur'ân'ın tamamında ele alınan temel konuların başını çekmektedir. Kur'ân'ın indirilme gayesidir tevhîd inancını benimsetmek. Müşrik dediğimiz Mekke toplumunun Allah'a olan inancını ortak koşmadan, şek ve şüpheyeye mahal vermeden, ilahlık vasıf ve sıfatlarını sahibi olan Allah'tan başkasına devretmeden perçinlemektir tevhîd inancı. Allah'ın zâtında, sıfatlarında, mâbud oluşunda bir ve tek olduğunu zihin ve kalp yoluyla kabul etmektir.

1. Tanımı

2. Çeşitleri

C. NÜBÜVVET

Nahl sûresini konularına ayırdığımızda değinmemiz gereken konulardan biri de bu başlık altında inceleyeceğimiz Rasûlullah, görevleri, müşriklerin Hz. Peygamber(s.a.v)'e karşı tavırları, gönderilen ilahi kitaplar gibi konuları Kur'ân-ı Kerîm bütünlüğü içinde ele alıp ortaya koymaktır. Bu bölüm değindiğimiz tevhîd konusu ile yakından ilgili olup, vahyin ilk muhatabı olma konumuyla bu durumun getirdiği görev ve sorumluluk bilinci bu sûrede de işlen-

²⁷² Nahl, 16/96.

miştir. Bizde başta bu sûrede yer alan konu ile ilgili âyetlere Kur'ân bütünlüğü içinde değinmeye çalışacağız.

1. Nübüvvetin Gerekliliği

İnsan akıl, idrâk ve irâde sahibi bir varlık olarak yaratılmıştır. Bu kuvvetlerini kullanmak suretiyle dünya ve ahiret mutluluğuna götürecek yolları bulabilir. Akıllı ile Allah'ın varlığına ulaşmış olsa bile, ilâhî sıfatlar, Allah-insan, Allah-kâinat ilişkisi ve ulûhiyetle ilgili konularda kesin bilgi sahibi olamaz.²⁷³ İnsan akılı sınırlıdır. İnsana verilen bu sınırlı akıl ile peygamberlerin getirdiği vahyi ve onların bu vahyi tebliğ etmek suretiyle dünya ve ahiret mutluluğunu bu şekilde sağlamalı ve bunun için üzerine düşen sorumluluğu öğrenmiş olmalıdır. Bunun için Allah Teâla her kavme bir peygamber göndermiş²⁷⁴ ve göndermediği toplumlara da azap etmeyeceğini beyan etmiştir.²⁷⁵ Ayrıca insanların hemcinslerine karşı olan ilişkilerinden başka kendi nefislerine karşı olan tutum ve davranışlarının düzenlenmesine kadar her türlü fiillerinde, ayrıca hangi işlerin insanı cennete, hangilerinin cehenneme götüreceğinin bilinmesinde nübüvvet çok önemli bir rol oynar.²⁷⁶ İnsan bilindiği üzere beden ve ruhtan oluşan bir varlıktır. Her iki unsurun kendine has istek ve talepleri vardır. Ruh manevi olarak doyuma ulaşmak isterken diğer arzu ve istekler ve bunlara kapı aralayan duygular fitrat gereği insanın bedeni kısmının arzî olduğunu gösteren taraflarıdır. İnsan, varlığında bulunan ve onu daima süfli ihtiraslara sürükleyen bu duygulardan kurtulup ruhun isteği olan manevi yüceliğe erişmek için peygambere ve onun getirdiği öğretilere ihtiyaç duyar.²⁷⁷ Şimdi sûremizde geçen bu durum ile ilgili âyetleri incelemeye çalışalım.

Konumuzla alakalı sûremizde değinilen ilk âyet şöyledir: *"Yolun doğrusu Allah'ındır. Yolun eğrisi de vardır. Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi."*²⁷⁸ Burada yukarıda da değindiğimiz gibi doğru yoldan kasıt tevhîd yani İslâm'dır. Allah Teâla bu yolu bizlere peygamberler göndermek sûretiyle göstermiş, haberdar etmiş ve sorumlu tutmuştur. İnsan akıllı bir varlıktır. Bu durum insanı irade sahibi kılmış ve attığı adımın neticesine katlanma sorumluluğu yüklemiştir. İnsanoğluna verilen akıl ise sınırlıdır. Bu aklımı vahyin ışığında kullanarak hareket etmeli, dünya ve ahiret saadetine bu sayede erişebilmelidir. Bunun içinde Allah pey-

²⁷³ Heyet, *İslamda İnanç Esasları*, s. 171.

²⁷⁴ "Her ümmetin bir peygamberi vardır." Yûnus, 10/47.

²⁷⁵ "Biz, bir peygamber göndermedikçe kimseye azap edecek değiliz". İsrâ, 17/15.

²⁷⁶ Taftazânî, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi*, İstanbul 1982, s. 294.

²⁷⁷ Akseki, Ahmed Hamdi, *İslam*, İstanbul 1966, s. 73.

²⁷⁸ Nahl, 16/9.

gamberleri göndermiş ve onlar yaşantılarıyla insanlara örnek olmuşlardır.²⁷⁹ Konuyla alakalandırabileceğimiz bir diğer âyette şudur: *"Allah'ın nimetini saymaya kalksanız, onu sayamazsınız. Hakikaten Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir."*²⁸⁰ Allah, insanlara sayısız nimetler ve lütuflar vermiştir; bu nimetlerden biri de peygamberlerdir. İnsanlar peygamberler aracılığıyla Allah'a îman ederler. Bu îmanın neticesinde cennete giderler. Allah'ın verdiği sayısız nimetleri ifade eden diğer âyet-i kerime şöyledir: *"Allah size kendisinden istediğiniz şeylerin hepsinden verdi. Eğer Allah'ın nimetini topluca saymak istesiniz dahi siz onları sayamazsınız. Gerçekten insan çok zulmedici ve çok nankördür."*²⁸¹

Peygamberlerin görevini bildiren sûremizdeki diğer âyet şöyledir: *"Andolsun ki biz, «Allah'a kulluk edin ve Tâğüt'tan sakının» diye (emretmeleri için) her ümmete bir peygamber gönderdik. Allah, onlardan bir kısmını doğru yola ilettiler. Onlardan bir kısmı da sapıklığı hak ettiler. Yeryüzünde gezin de görün, inkâr edenlerin sonu nasıl olmuştur!"*²⁸² Bu âyette Allah Teâla, kendisine suçu yükleyen müşriklere cevap vermekte ve kendilerine gönderdiği peygamberlerin görevini hatırlatmaktadır. Hatta âyetin sonunda Allah'ın buyruğunu yalanlayanların neticesinin neler olduğunu hatırlatmakta; Hz. Musa, Hz. Salih, Hz. Hud, Hz. Nuh ve diğer peygamberlerin kıssaları hatırlatılmakta, Tevhîd inancına davet yinelenmektedir.

Sûrede konumuzla alakalı ele alınan diğer âyet şöyledir: *"Allah'a andolsun, senden önceki ümmetlere de (peygamberler) göndermişizdir. Fakat şeytan onlara işlerini süslü gösterdi de (îman etmediler). İşte o, bugün onların velisidir. Ve onlar için elem verici bir azap vardır."*²⁸³ Rasûlullah'a, Mekke müşriklerinin inkârcı ve inatçı tutumlarının insanlık tarihinde ilk defa kendisinin karşılaştığı bir durum olmadığı, îman gibi inançsızlığın da çok eski bir tarihinin olduğuna değinilmektedir. Allah Teâla diğer peygamberleri de ümmetlerini îmana ve güzel işler yapmaya davet etmeleri için göndermiş; fakat inkârcılar, peygamberlerinin yoluna uymayarak şeytana tâbi olmuşlar onun inkârı ve vesveselerine kapılarak inkâr etme ve kötü işleri doğru ve güzel görüyorlardı. Bunlardan biri de Hz. Muhammed(s.a.v)'in gönderildiği Kureyş halkı olup, şeytana uydular onu dost edindiler ve îman etmediler.

²⁷⁹ Ahzab, 33/21.

²⁸⁰ Nahl, 16/18.

²⁸¹ İbrahim, 14/34.

²⁸² Nahl, 16/36.

²⁸³ Nahl, 16/63.

"İşte o, bugünde" kısmını İmam Kurtubî şöyle açıklamıştır: yani kıyamet gününde "onların velisidir" cehennem ateşinde onlarla birlikte, demektir. Sadece "bugün" diye söz edilmesi kıyamet gününün ünü dolayısıyladır.²⁸⁴

2. Nübüvvetin Temel Özellikleri

Peygamberler Allah'ın elçileridir. Bu elçilik görevi onlara gelen vahiy ile olur. Vahiy onlara bu görevlerini bildirmekle beraber bu elçiliğin getirdiği sorumlulukları da kapsar. Peygamber ortaya koyduğu elçilik görevinde inandırıcı olmak için de yine vahye ihtiyaç duyar. Şimdi bununla ilgili sûremizde geçen âyetleri ele alalım.

a. Vahiy

Allah Teâlânın genel olarak varlıklara hareket tarzlarını bildirmesi, özel olarak da insanlara ulaştırmak istediği ilâhî emir, yasak ve haberlerin tümünü vasıtalı veya vasıtasız bir tarzda, gizli ve süratli bir yolla peygamberlerine iletmesi²⁸⁵ şeklinde tanımlanan vahiy, Allah'ın kullarına olan rahmetinin tecellilerindendir.

Nübüvvet ve Hz. Peygamber(s.a.v)'in ne getirdiğiyle alakalı âyet şudur: "*Onlara: Rabbiniz ne indirdi? denildiği zaman, «Öncekilerin masallarını» derler.*"²⁸⁶ Bu âyetin sebebi nüzûlune baktığımız zaman bu sözü söyleyenin en-Nadr ibnu'l-Haris olduğu ve âyet-i kerime-nin onun hakkında nazil olduğu söylenir. Zaman zaman Hire'ye gider, oradan "Kelile ve Dimne" masalları satın alır gelir, bunları Kureyşlilere okur ve "Muhammed'in ashabına okudukları bunlar gibi geçmişlerin masallarından ibaret." demiş.²⁸⁷ Böyle demekle Rasûlullah'ın ashabına söylediklerinin masal olduğunu; Allah tarafından indirilen vahiy olmadığını ifade etmek istemiştir. Müşriklerin sıkça başvurduğu oyunlardan biri de, Kur'ân hakkında şüphe uyandırmaktı. Mekke'ye panayırlar dolayısıyla dışardan gelen yabancılar, Rasûlullah'ın Allah'tan geldiğini ilan ettiği Kur'ân hakkında araştırma yapmak istiyorlardı. Kâfirler ise bu insanlara Kur'ân'ın sadece "eskilerin masalları" olduğunu söylüyorlardı.²⁸⁸ Bu şekilde yaparak yabancıların, Rasûlullah'ın mesajına ilgi duyulmamasını istiyorlardı.

Yukarıdaki âyetde müşriklerin Rasûlullah hakkında söylediklerinin aksine Müminlerin dile getirdikleri şu âyetle ifade edilmektedir: "*(Kötülüklerden) sakınanlara: Rabbiniz ne in-*

²⁸⁴ Kurtubî, *age.*, X, s. 191.

²⁸⁵ Demirci, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, İstanbul 1996, s. 27.

²⁸⁶ Nahl, 16/24.

²⁸⁷ Kurtubî, *age.*, X, s. 64.

²⁸⁸ Taberî, *age.*, XIV, s. 94-95; Râzî, *age.*, XX, s. 18.

dirdi? Denildiğinde, «Hayır (indirdi)» derler. Bu dünyada güzel davrananlara, güzel mükâfat vardır. Ahiret yurdu ise daha hayırlıdır. Takvâ sahiplerinin yurdu gerçekten güzeldir!"²⁸⁹ Araplardan herhangi bir kimse hac mevsiminde Mekke'ye geldiğinde müşriklere Muhammed(s.a.v) hakkında soru sorarlar, onlar da: Sihirbaz yahut şair, yahut kahin, ya da mecnundur, derlerdi. Müminlere de aynı soruyu sorarlar, onlar da: Allah ona hayrı ve hidâyeti indirdi derler ve bununla Kur'ân'ı Kerim'i kastederlerdi.

es-Salebi(v. 427) der ki: Eğer yüce Allah'ın "Geçmişlerin masalları" buyruğunda cevap merfu olduğu halde: "Hayır" buyruğunda ise cevap niçin nasb edilmiştir sorusuna cevabımız şu olur: Müşrikler Allah'ın Kur'ân'ı Kerim'i indirdiğine îman etmiyorlardı, o bakımdan onlar: Muhammed'in söylediği o şeyler öncekilerin masallarıdır, demiş gibiydiler. Allah'ın Kur'ân'ı indirdiğine îman eden müminler ise: Hayır indirdi, diye cevap vermiş gibidirler. Bu i'rabdan anlaşılan bir husustur.²⁹⁰

b. Tebliğ

Sözlükte, "ulaştırmak, bildirmek" anlamına gelen tebliğ, kavram olarak da, "peygamberlerin Allah'tan aldıkları emir ve yasakları olduğu gibi insanlara bildirmeleri" demektir. Kur'ân, bütün peygamberlere yönelik "Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et: Sen bu işi tam olarak yerine getirmediğin sürece Rabbinin mesajını hiç ulaştırmamış olursun."²⁹¹ Sûremizde geçen âyet-i kerimeler ise şöyledir:

"Ortak koşanlar dediler ki: "Allah dileseydi ne biz ne de babalarımız ondan başkasına tapardık. Onun emri olmadan hiçbir şeyi de haram kılmazdık." Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı. Peygamberlerin üzerine açık seçik tebliğden başka bir şey düşer mi!"²⁹² Bu itirazın yeni bir söylem olmadığını yukarıda belirtmiştik. Bu sözün kendilerini aldatmak ve sorumluluktan kaçmak için uydurulmuş bir söz olduğunu kendileri de bilmektedirler. Bu âyet yukarıda değindiğimiz "eskilerin masalları" ile de ilgili olup kâfirlere bir cevap niteliğindedir. Onların derdi yukarıda da bahsettiğimiz gibi Rasûlullah'in getirdiği vahiy, Nuh Peygamberden beri tekrar edilegelen aynı eski hikâyelerdir. Bu itiraza şu şekilde cevap verilmiştir: "Eğer Rasûlullah yeni bir şey söylemiyor ve eskilerin masallarını tekrarlıyorsa, siz de kötü amelleriniz için yeni bir özür öne sürmüyor ve sizden öncekilerin öne sürdükleri özürleri tekrarlı-

²⁸⁹ Nahl, 16/30.

²⁹⁰ Sa'lebi, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebi en-Nisâbüri, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Ķurân*, Beyrut ts. s. 150; Kurtubî, *age.*, X, s. 159.

²⁹¹ Mâide, 5/67.

²⁹² Nahl, 16/35.

yorsunuz."²⁹³ Mevdudî burda haklı bir çıkış yaparak Peygambere inanmama konusundaki ısrarlarına ve kendilerini avutma durumlarına dikkat çekmiştir. Hatta Peygamber'i yalancılıkla suçlayıp ona karşı bu ve başka şekillerde savaş açmışlar, Allah'ın hükümlerini tanımadıklarını "Allah, dileseydi atalarımız ve biz böyle yapmazdık" diyerek Allah'ı suçlamaya kalkıştıkları²⁹⁴ ortadadır. Hz. Peygamber, putpereslerin tuttıkları yolun yalnız olduğunu, neyin doğru neyin yanlış olduğunu, neyin iyi neyin kötü olduğunu kendisine indirilen vahiy ile eksiksiz duyurmuş, sorumluluklarını tebliğ etmiştir.²⁹⁵

Bir sonraki âyette Hz. Peygamber'e hitap vardır: "*(Resûlüm!) Sen, onların hidâyete ermelerine çok düşkünlük göstersen de bil ki Allah, saptırdığı kimseyi (dilemezse) hidâyete erdirmez. Onların yardımcıları da yoktur.*"²⁹⁶ Hz. Peygamber, Allah'ın kendisine yüklediği tebliğ ve irşad görevini eksiksiz yerine getirme sorumluluğunun bir gereği olduğu kadar yüce ahlâkının, kendisine zulmedenlerin de dünya ve ahiret esenliğine kavuşmaları için büyük istek taşıyor, elinden geleni yapıyordu. Kur'ân bu durumu başka bir âyette şöyle dillendiriyor: "*İman etmiyorlar diye neredeyse kendini helâk edeceksin!*"²⁹⁷ Hz. Peygamber'in görevini ne denli yerine getirdiğinin kanıtıdır bu âyetler.

Sûrede peygamberlerle ilgili bir diğer âyet şöyle buyrulmuştur: "*Hakkında ihtilaf ettikleri şeyi onlara açıklamaları ve kâfir olanların da kendilerinin yalancılar olduklarını bilmeleri için.*"²⁹⁸ Allah Teâla bu âyette her ümmet için hakkında ayrılığa düştükleri hususları açıklasın diye bir peygamber gönderdik buyurmaktadır.

Sonraki gelen âyet Rasûlullah(s.a.v)'ın görevini haber vermektedir: "Biz bu Kitab'ı sana sırf hakkında ihtilafa düştükleri şeyi insanlara açıklayasın ve îman eden bir topluma da hidâyet ve rahmet olsun diye indirdik."²⁹⁹ Kur'ân-ı Kerîm ile din ve hükümlere dair anlaşmazlığa düştükleri şeyleri kendilerine açıkça anlatman için ve bu açıklamalar ile onlara karşı gereken şekilde delil ortaya konulsun diye indirdik.³⁰⁰ Bu âyet müşriklerin öteden beri gelen ve

²⁹³ Mevdudî, *age.*, III, s. 24.

²⁹⁴ Zemahşerî, *age.*, II, s. 327-328.

²⁹⁵ Hz. Peygamber(s.a.v)'in tebliğ görevi ile ilgili diğer ayetler: Al-i imran, 3/20; Maide, 5/67, 92, 99; A'raf, 7/62, 68, 79,93; Hud, 11/57; Rad, 13/40; Nahl, 16/35,36, 82; Ankebut, 29/18; Ahzab, 33/39; Yasin, 36/17; Şura, 42/48; Ahkaf, 46/23, 35; Teğabun, 64/12; Cin, 72/23,28.

²⁹⁶ Nahl, 16/37.

²⁹⁷ Şuara, 26/3.

²⁹⁸ Nahl, 16/39.

²⁹⁹ Nahl, 16/64.

³⁰⁰ Kurtubî, *age.*, X, s. 191.

atalarına isnad ettikleri yanlışlarını Kur'ân ile çözüme kavuşacağını bildirmekte bunu onlara iletcek ve açıklayacak olanın ise Rasûlullah olduğu vurgulanmıştır.

Sûrede konu ile değinilen diğer âyet şudur: "*(Ey Resûlüm!) Yine de yüz çevirirlerse, artık sana düşen ancak açık bir tebliğden ibarettir.*"³⁰¹ Allah rasulünün insanlığa açıkladığı bütün bu uyarılara, ortaya konan açık seçik delillere rağmen gerek onun muhatapları arasından gerekse tarihin akışı içinde ilahi vahyin ulaştığı diğer insanlar arasından bu gerçeklere ve onu tebliğ edene sırt çevirenler olmuştur ve olacaktır. Âyete göre böylelerine karşı din adına yapılacak olan şey sadece muhatabın tam olarak kavrayabileceği açıklıkta dini tebliğ etmektir. Buna rağmen inkârda ısrar ediliyorsa sorumluluk ısrar edene aittir.³⁰²

"O gün her ümmetin içinden kendilerine birer şahit göndereceğiz. Seni de hepsinin üzerine şahit olarak getireceğiz. Ayrıca bu Kitab'ı da sana, her şey için bir açıklama, bir hidâyet ve rahmet kaynağı ve müslümanlar için bir müjde olarak indirdik."³⁰³ Bu âyet de bize peygamberler hakkında bilgi vermektedir. Şahitler olarak zikredilenler peygamberlerdir. Peygamberler, kıyamet gününde ümmetlerine karşı risaletlerini tebliğ ettiklerine, ümmetlerini îmana davet ettiklerine şahitlikte bulunacaklardır.

el-Kurtubî bu âyetin açıklamasında şöyle der: Peygamber olmasa dahi her zamanda mutlaka şahit vardır. Bunlar ya peygamberlerin halifeleri olan hidâyet önderleridir. Ya da Allah'ın göndermiş olduğu peygamberlerin şariatlerini kendileri vasıtasıyla muhafaza ettiği ilim adamlarıdır. Buna göre Allah'ı tevhîd eden kimselerin bulunmadığı hiçbir dönem olmamıştır. Kus b. Saide ve Zeyd b. Amr b. Nufeyl gibileri. Zeyd b. Amr hakkında da Peygamber(s.a.v): "*Tek başına bir ümmet olarak gönderilecektir.*"³⁰⁴ diye buyurmuştur. İşte bunlar ve bunlar gibi olanlar, kendi çağdaşlarına karşı bir hüccet ve birer şahittirler.³⁰⁵

Peygamberin şahitliği ile ilgili Kur'ân'da değinilen diğer âyetler şöyledir: "*İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi vasat (örnek) bir ümmet yaptık.*"³⁰⁶ "insanlara karşı" mahşerde peygamberler lehine ümmetlerine karşı "şahitler olasınız." Bununla ilgili Buhari'de Ebu Said el-Hudri'den şu hadis-i şerif naklonulmuş: Rasûlullah(s.a.v) buyurdu ki: Kıyamet gününde Nuh(a.s) çağırılır. O da: Buyur, huzurunda-

³⁰¹ Nahl, 16/82.

³⁰² Taberî, *age.*, XIV, s. 157.

³⁰³ Nahl, 16/89.

³⁰⁴ *Müsned*, I, 190.

³⁰⁵ Kurtubî, *age.*, X, s. 254.

³⁰⁶ Bakara, 2/143.

yım, emrine itaat etmeye hazırım Rabbim der. Yüce Allah: Tebliğ ettin mi? diye sorar, o: Evet deyince; ümmetine: Size tebliğ etti mi? diye sorulur. Onlar: Bize uyarın bir kimse gelmedi, derler. Yüce Allah: Peki senin lehine kim şahitlik edecek? diye soracak Hz. Nuh: Muhammed ve ümmeti diye cevap verir. Onlar da Hz. Nuh'un tebliğ ettiğine dair şahitlik edecekler. "Peygamber de size şahit olsun diye." İşte yüce Allah'ın: *"Böylece sizi vasat bir ümmet kıldık, insanlara karşı şahitler olasınız, Peygamber de size bir şahit olsun diye..."* buyruğu bunu anlatmaktadır.³⁰⁷

Bu hadisi İbnu'l-Mübarek bu manada daha uzun bir şekilde zikretmekte ve şu ifadeler de yer almaktadır: "O ümmetler şöyle diyecek: Bize yetişmemiş olan kimseler bize karşı nasıl şahitlik edecek? Şanı yüce Rabbimiz onlara şöyle der: Peki sizler yetişmediğiniz kimselere karşı nasıl şahitlik edersiniz? Şu cevabı verecekler: Rabbimiz Sen bize bir peygamber gönderdin ve bizim üzerimize ahdini, Kitabını indirdin. Bizlere onların tebliğ ettiklerine dair kıssaları anlattın. Biz de Senin izin verdiğin ahdine dayanarak şahitlik ediyoruz Ya Rab. Yüce Rab şöyle buyurur: Bunlar doğru söylediler. İşte aziz ve celil olan Rabbimizin: *"Böylece sizi vasat-Adâletli- bir ümmet kıldık. İnsanlara karşı şahitler olasınız, Peygamber size bir şahit olsun diye."* buyruğu buna işarettir. İbn En'um der ki: Bana ulaştığına göre o gün Muhammed(s.a.v)'in ümmeti şahitlikte bulunacaktır. Bunlardan ise kalbinde kardeşine karşı düşmanlık besleyenler müstesna olacaktır.³⁰⁸

Eban ve Leys, Şehr b. Havşeb'den o Ubade b. es-Samit'ten rivâyetle dedi ki: Rasûlullah(s.a.v)'ı şöyle buyururken dinledim: "Benim ümmetime ancak peygamberlere verilmiş üç şey verilmiş bulunuyor: Allah, bir peygamber gönderdiğinde ona: Bana dua et Ben de senin duanı kabul edeyim diye buyurdu. Bu ümmete de: "Bana dua edin duanızı kabul edeyim"³⁰⁹ diye buyurmuştur. Allah, bir peygamber gönderdiğinde ona: *"Din hususunda Allah senin için bir zorluk kılmamıştır, demiştir. Yine Allah bu ümmete: "Din hususunda üzerinize bir zorluk kılmadı."³¹⁰ diye buyurmuştur. "Allah bir peygamber gönderdiğinde onu kavmine karşı şahit kıları. Ve Allah bu ümmeti bütün insanlara karşı şahit kılmıştır."* Bu hadisi Ebu Abdullah Tirmizi el-Hâkim "Nevadiru'l Usul"³¹¹ adlı eserinde zikretmektedir.

³⁰⁷ Buhari, İ'tisam 19; Tirmizi, Tefsir 2. sure, 8; Müsned, III, 32.

³⁰⁸ Müsned, III, 58.

³⁰⁹ Mü'min, 40/60.

³¹⁰ Hacc, 22/78.

³¹¹ Tirmizi, Ebi Abdullah Muhammed bin Ali El Hakim ,Nevadiru'l-Usul, Beyrut ts., II, s. 556.

Âyetteki "*Peygamber de size bir şahit olsun diye.*" kısmını Kurtubî şu şekilde açıklamaktadır: Kıyamet gününde amellerinize şahitlik etsin; lehinize şahitlik etsin yani sizin lehinize îman ettiğinize dair şahitlik etsin diye veya size karşı size tebliğ ettiğine dair şهادette bulunsun diye; anlamlarına geldiği söylenmiştir.³¹² Âyete şu zaviyeden de bakılabilir: idealde bütün insanlar ve realitede bütün müslümanlar için din ve dünya işleri hususunda doğru, Adâletli ve en üstün örnek, ölçü ve önder Hz. Muhammed(s.a.v) olduğu için Peygamber'in de müslümanlar hakkında bir şahit, yani en iyinin ölçüsü, örneği ve kanıtı olduğu ifade edilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de konu ile ilgili değinilen diğer âyet ise şöyledir: "*Her bir ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onlara şahit tuttuğumuz zaman halleri nice olacak!*"³¹³ Ebu'l-Leys es-Semerkandi şunu nakletmektedir: Rasûlullah(s.a.v) Zaferoğulları arasında buldukları sırada yanlarına gelip, Zaferoğullarının kaldığı yerde bulunan kaya parçası üzerine oturdu. Beraberinde ise İbn Mes'ud, Muaz ve ashabdan birkaç kişi daha vardı. Birisine Kur'ân okumasını emretti. Kur'ân okuyan konumuzla alakalı bu âyete gelince, Rasûlullah(s.a.v) yanakları ıslanmaya kadar ağladı ve şöyle buyurdu: "Rabbim, bu benim aralarında bulunduğum kimseler hakkında böyledir. Peki, benim görmediğim kimseler hakkında tanıklığım, şahitliğim nasıl olacak!"³¹⁴

Buhari de Abdullah b. Mes'ûd'dan Hz. Peygamber(s.a.v)'in şöyle dediğini rivâyet etmektedir. Rasûlullah(s.a.v) bana: "*Bana Kur'ân oku*" dedi. Ben, kur'ân sana indirilmiş olduğu halde sana Kur'ân mı okuyayım diye sorunca, şöyle buyurdu: "*Şüphesiz ben Kur'ân-ı Kerîmi benden başkasından da dinlemeyi severim.*" Ona, Nisa Sûresi'ni okudum. Nihâyet bu âyete gelince: "*Bu kadar yeter*" dedi. Gözlerinden yaş aktığını gördüm.³¹⁵

Hz. Peygamber Kıyamet gününde bir şahit olarak getirilecektir. Yüce Allah'ın: "onlara" buyruğu ile kâfirlere işaret vardır. Özellikle de Kureyş kâfirlerine hitap vardır ki onların azabı diğerlerinden daha ağır olacaktır. Çünkü onlar, Peygamber(s.a.v) ile ortaya çıkardığı mucizeleri bile inkâr ettiler. Buna göre âyetin manası şöyle olmaktadır: "*Her ümmetten birer şahid*

³¹² Kurtubî, *age.*, II, s. 378.

³¹³ Nisa, 4/41.

³¹⁴ Heysemi, *Mecmau'z-Zevaid*, İstanbul 2012, VII, s. 4; Suyuti, *ed-Dürrü'l-Mensur*, İstanbul 2016, II, s. 541-542.

³¹⁵ Buhari, Tefsir 4. sure 9, Fedailu'l-Kur'ân 33,335; Müslim, Salatü'l-Müsafirin 248; Ebu Davud, ilim 13; Tirmizi, Tefsir 4. sure 10,11; İbn Mace, Züh'd 19; Müsned, I, 374,380,433.

getirip, bunlara karşı da seni şahid getireceğimiz zaman" bu kâfirlerin kıyamet gününde halleri nasıl olacaktır?

Buradaki işaretin bütün ümmetlere olduğu da söylenmiştir. İbn Mübarek şöyle nakleder: Ensar'dan bir adam, el-Minhal b. Amr'dan kendisine şunu anlattığını haber vermektedir: El-Minhal naklettiğine göre o, Said b. el-Müseyyeb'i şöyle derken dinlemiş: sabah akşam Hz. Peygambere ümmetinin arzolanmadığı hiçbir gün yoktur. O, onları simaları ile ve amelleri ile tanır. İşte bundan dolayı haklarında şahidlik edecektir. Nitekim Şanı yüce ve Mübarek olan Allah: *"Her ümmetten birer şahid"* yani peygamberlerini "getirip bunlara karşı da seni şahid getireceğimiz zaman halleri nice olur" diye buyurmaktadır.³¹⁶

Şimdi başta ele aldığımız 89. âyete tekrar dönecek olursak Kur'ân-ı Kerîm'in Rasûlullah'e indirilme süreci ve sebebi ile ilgili kısmına değineceğiz: *"Biz sana bu kitabı her şeyi açıklayan bir hidâyet, bir rahmet ve müslümanlara bir müjde olmak üzere kısım kısım indirdik."* Bu kısmın açıklaması için *"Biz, kitapta hiç bir şeyi eksik bırakmadık."*³¹⁷ âyetine değinmek istiyorum: buradaki Kitap'tan kasıt, Levh-i Mahfuzdur. Yüce Allah o Kitapta meydana gelecek olayları tespit etmiştir. Kitap'tan kastın Kur'ân'ı Kerim olduğu da ifade edilmiştir: Yani Biz, Kur'ân'da din ile ilgili olup da açıklamadık ve ona dair delilleri ifade etmedik hiçbir şeyi bırakmadık. Ya beyan edilmiş ve açıklanmış bir delalet ile bunu yaptık yahut da beyanı Rasulden, ya da icmadan ya da Kitabın nassı ile sabit olmuş kıyastan beyanı öğrenilecek mücmel bir sûrette açıkladık. Nitekim bunu destekleyen âyet ise bizim yukarıda ele aldığımız 89. âyettir. Yine daha önce de değindiğimiz "Sana bu Zikri(Kur'ân'ı) insanlara kendilerine ne indirildiğini açıkça anlataşın diye indirdik."³¹⁸ âyetidir. Bu konu ile ilgili diğer âyet-i kerime ise şöyledir: *"Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının."*³¹⁹ Böylelikle Allah Teâla, bu âyet-i kerime ile el-Nahl Sûresi'ndeki âyet-i kerimede açıkça zikretmediği şeyler arasından nass ile söz konusu etmediği hususları mücmel olarak ifade etmekte, böylelikle yüce Allah'ın, Kitapta sözünü etmedik herhangi bir şeyi bırakmadığına dair delilin doğruluğu ortaya çıkmaktadır. O, herbir şeyden, ya tafsilatını zikrederek ya da onun aslını, esasını kıyasa temel olacak delilini zikrederek beyan etmiş ve *"Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim."*³²⁰ diye buyurmuştur. İmam Kurtubî'nin bildirdiğine göre

³¹⁶ Kurtubî, *age.*, V, s. 211.

³¹⁷ En'am, 6/38.

³¹⁸ Nahl, 16/44.

³¹⁹ Haşr, 59/7.

³²⁰ Maide, 5/3.

Mücahid bu âyet hakkında: Her şeyi açıklayan olması, helal ve haramı gereği gibi açıklamasıdır, demiştir.³²¹

c. Mûcize

Arapça "aciz" kökünden türemiş olan mûcize sözlükte, "insanı âciz bırakan, karşı konulmaz, olağanüstü şey" anlamına gelir. Terim olarak da, "sadece peygamber olduğunu söyleyen kimsenin hiçbir bilimsel yonteme başvurmadan gösterebildiği tabiat kanunlarını aşan olay"³²² diye tanımlanabilir. Bu konu ile sûremizde geçen âyetler şu şekildedir:

*"Senden önce de, kendilerine vahyettiğimiz kişilerden başkasını peygamber olarak göndermedik. Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun." "Apaçık mucizeler ve kitaplarla (gönderildiler). İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'ân'ı indirdik."*³²³ Bu âyeti kerimelerden ilki hakkında müşriklerin, Muhammed(s.a.v)'in peygamberliğini inkâr edip: Allah elçisi insan olmayacak kadar büyüktür, ne diye bize bir melek göndermedi, diyerek peygamberliğini inkâr edenler hakkında nazil olmuştur.³²⁴ Bu konu ile ilgili Kur'ân'da değinilen diğer âyet de şöyledir: *"Allah, peygamber olarak bir beşer mi gönderdi?"*³²⁵ Yine sadece Hz. Peygamber'in insan olarak peygamber seçilmesi söz konusu değildi. Bununla ilgili diğer âyet şöyledir: *"Senden önce de şehir halkı içinden seçip kendilerine vahyettiğimiz kişilerden başkasını peygamber göndermedik. İnkârcılar yeryüzünde dolaşıp da kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğunu görmediler mi? Sakınanlar için âhîret yurdu elbette daha iyidir. Hâlâ aklınızı kullanmıyor musunuz?"*³²⁶

Bu âyette geçen "bilgi sahibi olanlar"la ehl-i kitap âlimleri kastedilmiştir. Müşriklerin bu konuda onlara danıştığıyla ilgili Kehf sûresi'nin nüzûl sebebiyle alakalı rivâyetlerde müslümanların sayısının artmasına mukâbil müşriklerin, Rasûlullah(s.a.v)'in nübüvvetine dair kendilerine bilgi getirmesi için Nadr b. Haris ile Utbe b. Muayt'ı Medine'deki yahudi âlimlerine göndermişlerdir.³²⁷

Diğer âyetteki 'beyyinat', "peygamberlerin doğruluğunu kanıtlayan aklî ve mucizevi deliller", 'zübur' ise "Allah'ın peygamberlerine indirdiği bilgilerin yazılı bulunduğu kutsal kitap-

³²¹ Kurtubî, *age.*, X, s. 254.

³²² Topaloğlu, Bekir, *Mâturidiyye Akaidi*, Ankara 1979, s. 207.

³²³ Nahl, 16/ 43-44.

³²⁴ Kurtubî, *age.*, X, s. 170.

³²⁵ İsrâ, 17/94.

³²⁶ Yusuf, 12/109.

³²⁷ İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvir*, Tunus 1984, XV, s. 242-244.

lar" şeklinde açıklanır.³²⁸ Rasûlullah'a indirilen ve zikir kelimesiyle anılan kitap ise Kur'ân-ı Kerîmdir. Burada Hz. Peygamberin Kur'ân'ı açıklama görevine de değinmek gerekiyor. Allah'ın kitabında mücmel bıraktığı ibâdet ve bunlara ait hükümleri açıklama görevi peygambere yüklenmiştir. Hz. Peygamber kitaba inananlara, hayatın her yönünde rehberlik etmiş ve yaşantısıyla örnek olmuştur.³²⁹

Bu âyetin diğer bir yönüde peygamberin açıklamasına gerek kalmaksızın sadece Kitab'ın kabul edilmesi gerektiğini söyleyenlerin, yani hadisleri inkâr edenlerin görüşünü çürütmesidir. Bu düşünceye sahip olan kimselerin öne sürdüğü düşüncelerden biri şudur: Günümüzde sadece Kitab'a güvenilebilir; çünkü Hz. Peygamber'in açıklamaları bugüne ulaşmamıştır, ulaşsa bile güvenilir değildir. Bu düşünceyi kabul ettikleri halde ise, gerçekte hem Kur'ân'ı, hem de Hz. Muhammed(s.a.v)'in peygamberliğini inkâr etmiş olurlar. Bu kimselere kalan tek yol, yeni bir peygamber ve yeni bir vahiy gelmesi gerektiğine inananların görüşünü kabul etmek olacaktır. Oysa Allah, Hz. Peygamber'in(s.a.v) Kitab'ı açıklamasını temel bir nokta olarak kabul etmekte ve bunu peygamber gönderilmesinin nedeni olarak bildirmektedir.³³⁰

Sûrenin devam eden âyetlerinde Rasûlullah(s.a.v)'la ilgili âyetlerden biri de şöyledir: *"Kur'ân okuduğun zaman o kovulmuş şeytandan Allah'a sığın!"*³³¹ Bu âyet-i kerime yukarıda değindiğimiz: *"Ve Biz sana bu kitabı her şeyi açıklayan bir hidâyet, bir rahmet ve müslümanlara bir müjde olmak üzere kısım kısım indirdik."*³³² âyeti ile alakalıdır. Sen, işte bu özellikteki Kitab'ı okumaya başlayacağında, şeytanın karşısına dikilerek seni Kur'ân üzerinde gereği gibi düşünmekten, içindeki hükümlerle amel etmekten alıkoymak istemesine karşı Allah'a sığın. Yoksa Kur'ân okuduktan sonra Allah'a sığınmayı kastetmemektedir. Bilakis bu buyruk şu ifadeye benzer: Yemek yiyeceğin vakit Bismillah de. Yemek yemek isteyecek olursan Bismillah de, demektir.³³³ Cübeyr b. Mut'im, babasından şöyle dediğini rivâyet eder: Ben, Rasûlullah(s.a.v)'ı namaza başlarken şöyle buyurduğunu dinledim: *"Allah'ım, Ben, şeytandan,*

³²⁸ İbn Âşûr, *age.*, XIV, s. 162.

³²⁹ Ahzab, 33/21.

³³⁰ Mevdudî, *age.*, III, s. 30.

³³¹ Nahl, 16/98.

³³² Nahl, 16/89.

³³³ Kurtubî, *age.* X, s. 269.

onun dürtmesinden, kibirlenişinden ve onun telkinlerinden sana sığınırım."³³⁴ Ebu Said el-Hudri'nin rivâyet ettiğine göre Rasûlullah namazda kıraatten önce istiâzede bulunurdu.³³⁵

Burada hitap Hz. Peygamber'e olmakla birlikte onun şahsında tüm insanların dikkati, bunca hikmetli bilgi ve uyarılar içeren Kur'ân'a çekilmektedir; çünkü bu ve benzeri uyarılarıyla Kur'ân insanlığa yol göstermektedir. Bu rehberden faydalanmak için ise kovulmuş şeytanın fitnesinden Allah'a sığınmamız emredilmekte, her yönümüzle Kur'ân'a kendimizi vermemiz istenmektedir. Bu yüzdendir ki Kur'ân okumadan evvel euzu-besmele çekilir hale gelmiştir.

Hz. Peygamber ve Kur'ân arasındaki ilişkiye dikkat çeken diğer âyet şudur: *"Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini çok iyi bilir- «Sen ancak bir iftiracısın» dediler. Hayır; onların çoğu bilmezler.*"³³⁶ Kur'ân-ı Kerîm bilindiği üzere bir konuyu farklı yerlerde ele alır, ayrıntılar ekler ve örnekler sunar. Aynı şekilde Kur'ân, kıssaları farklı yerlerde tekrar işlemek sûretiyle farklı kelimeler kullanır ve farklı yön ve ayrıntılarına değinir. Bu durum Mekke müşriklerinin bir konuda gelen başka âyetler hakkında ileri sürdükleri ve Hz. Peygamberi tebliğinde zor durumda bırakacak bir bahane olarak gördükleri şu ifadeleri "Bütün bunları sen uyduruyorsun, işine geldiği gibi değiştiriyorsun" kullanıyorlardı. "Eğer Kur'ân, Allah kelâmı olsaydı, belirli bir yerde belirli bir konunun tamamına değinirdi; çünkü Allah'ın bilgisi eksik değildir. O, bir konunun ayrıntılarını derece derece düşünmek ve aynı şeyi anlatmak için farklı yaklaşımlar kullanmak zorunda değildir. Bunun aksine, insan bilgisi sınırlıdır. İnsan, Kur'ân'da da olduğu gibi merhale merhale düşünmek zordur. Bu da, Kur'ân'ı senin uydurduğunun bir delilidir."³³⁷

Bir sonraki âyet müşriklere cevap vermektedir: *"De ki: Onu, Mukaddes Rûh (Cebrail), îman edenlere sebat vermek, müslümanları doğru yola iletmek ve onlara müjde vermek için, Rabbin katından hak olarak indirdi."*³³⁸ Bu âyet-i kerimeden başka Kur'ân'ın Cebrail(a.s) tarafından indirildiğine işaret eden diğer âyet şöyledir: *"Onu emin olan ruh indirmiştir."*³³⁹ Bu âyet-i kerimeler Kur'ân'ın Cebrail(a.s) tarafından indirilmiş olmasını gerekli kılmaktadır. Burada vahyin temel hedefine de değinilmekte; Allah'ın buyruk ve hükümlerine teslim olanlara, yanlış inanç ve davranışlardan korunup doğru yola girmelerini istemektedir. Böylece

³³⁴ Ebu Davud, Salat 119; İbn Mace, İkametu's-Salat 2; Müsned, III, 80, 81, 83, 85; ayrıca bk. Müsned, I, 404, VI, 156.

³³⁵ Ebu Davud, Salat 120; Tirmizi, Salat 65; Darimi, Salat 33.

³³⁶ Nahl, 16/101.

³³⁷ İbn Atıyye, age., III, s. 420.

³³⁸ Nahl, 16/102.

³³⁹ Şuara, 26/93.

Peygamberi'in tebtbliğlerini peşinen reddetmek yerine bu hedefler üzerinde düşünmeye sevketmektedir.

Konu ile ilgili bir sonraki âyet bilgi vermeye devam etmektedir: *"Şüphesiz biz onların: «Kur'ân'ı ona ancak bir insan öğretiyor» dediklerini biliyoruz. Kendisine nisbet ettikleri şahsın dili yabancısıdır. Hâlbuki bu (Kur'ân) apaçık bir Arapçadır.*"³⁴⁰ Hz. Peygamber'e öğretiyor dedikleri bu şahsın kim olduğu hususunda farklı rivâyetler vardır. Bir görüşe göre sözü geçen bu kişi, el-Fakih b. el-Muğire'nin kölesi olup ismi Cebr'dir. Önceleri hristiyan iken sonra müslüman olmuştur. Kureyşliler, Peygamber(s.a.v)'den geçmiş ve gelecek olaylara dair haberleri işittiklerinde: Ona, bunları muhakkak Cebr öğretmektedir, diyorlardı. Cebr ise Arap olmayan bir kimseydi. İkrime ise bu kişinin Yaiş olduğunu söyler. el-Hadrami oğullarının bir kölesidir. Rasûlullah(s.a.v) ona Kur'ân öğretirdi.³⁴¹ Burada ifade edildiği gibi Kur'ân-ı Kerîm Arapça olması hasebiyle, Tevrat ve İncil'le ilgili yüzeysel bilgisi olan ve Arapça bilmeyen bir yabancıya Kur'ân'ın atfedilmesi, doğruluk timsali olan Rasûlullah'in söylediğini kabul etmeleri ve ismi konusunda bile mutabakata varılmamış, kendi döneminde kalmış bir kişinin, bir kölenin sözü olduğunu kabul etmeleri bunu ileri süren müşriklerin ne kadar aciz olduklarını göstermektedir.

3. Hz. Muhammed(s.a.v) ve Toplumsal Yapı

a. Hz. Muhammed(s.a.v)'in Gayr-i Müslim Gruplarla İlişkisi

Hz. Peygamber(s.a.v)'in içinde bulunduğu toplumda peygamberliğini kabul etmeyen müşrikler olduğu gibi ehli kitaba mensup kimseler de vardı. Hz. Peygamber bu kimselerle insanlığa yol gösterici olarak gönderilen Kur'ân ile ki bu kitap hiçbir etnik, dil, cins topluluk ayrımı gözetmeksizin bütün beşeriyeti vahyin muhatabı kabul etmekte iken onlara bu durumu anlatmaya çalışmıştır. Onlar ise âyet-i kerimenin de bahsettiği üzere Hz. Peygamber'i yalanlamışlardır: *"Andolsun ki, onlara kendilerinden peygamber geldi de onu yalanladılar. Onlar zulmederlerken azap onları yakalayiverdi.*"³⁴² Buranın(112. âyetle bağlantılı) Mekke olduğuna dair İbn Abbâs, Mücahid ve Katâde'nin ittifakı vardır.³⁴³ Fahreddin er-Râzî(v. 606) ise âyetteki şehirle Mekke'nin kastedildiği görüşünü zayıf bulmakta, bunun sadece ibret için zikredilmiş bir misal olduğunu söylemektedir.³⁴⁴ Ancak Mekke müşriklerine, inkâr ve inatları,

³⁴⁰ Nahl, 16/103.

³⁴¹ Diğer rivâyetler için bkz: Kurtubî *age.*, X, s. 274.

³⁴² Nahl, 16/113.

³⁴³ Kurtubî, *age.*, X, s. 299.

³⁴⁴ Râzî, *age.*, XX, s. 127.

yaptıkları kötü işler, haksızlıklar yüzünden kendi şehirlerinin nereden nereye geldiği hatırlatılarak bundan öğüt almaları istenmesi daha mantıklı olup ilk görüşü destekler mahiyettedir. Buna göre de "kendilerinden" maksat da Rasûlullah(s.a.v)'dir.

Rasûlullah(s.a.v)'a hitap eden diğer âyet şöyledir: *"Sana anlattıklarımızı, daha önce, yahudi olanlara da haram kılmıştık. Biz onlara zulmetmedik, fakat onlar kendilerine haksızlık ediyorlardı."*³⁴⁵ Bu âyette değinilen ve daha önce anlatılan şeyler hakkında En'âm sûresi bize bilgi vermektedir: *"Yahudilere mahsus olmak üzere bütün turnaklı hayvanları haram kıldık. Sırtlarında yahut bağırsaklarında taşıdıkları ya da kemiğe karışan yağlar hariç olmak üzere, sığır ve koyunun ise iç yağlarını onlara haram kıldık. Taşkınıkları yüzünden onları böyle cezalandırdık. Biz elbette doğru sözlüyük."*³⁴⁶ Yahudilerin kendi kendilerine zulmetmeleri konusunda Kur'ân bize başka yerde de bilgi vermektedir: *"Yahudilerin zulmü sebebiyle, bir de pek çok kimseyi Allah yolundan engellemeleri, kendilerine yasaklandığı halde faizi almaları ve haksızlıkla insanların mallarını yemeleri yüzünden önceden helâl kılınan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık ve içlerinden inkâra sapanlara acı bir azap hazırladık. Onlar arasından ilimde derinleşmiş olanlarla müminler -ki bunlar sana indirilene ve senden önce indirilmiş olana îman ederler- namazı kılanlar, zekâtı verenler, Allah'a ve âhiret gününe inananlar başkadır. İşte onlara pek yakında büyük mükâfat vereceğiz."*³⁴⁷ Burada görüldüğü gibi Efendimiz(s.a.v)'e ve ona îman eden başta ashâbı olmak üzere biz mü'minlere de dikkat çekilmekte; îman edenlerin mükâfat alacağı, inkâr edenlerin azap göreceği vurgulanmaktadır.

*"İbrahim, gerçekten Hakk'a yönelen, Allah'a itaat eden bir önder idi; Allah'a ortak koşanlardan değildi."*³⁴⁸ Buradaki buyruk ile son peygamber Rasûlullah, Arap müşriklerini İbrahim(a.s)'in dinine davet etmektedir. Çünkü Hz. İbrahim, Arapların atası ve şeref kaynakları olan Kâbe'nin banisidir. *"Allah'ın nimetlerine şükrediciydi. Çünkü Allah, onu seçmiş ve doğru yola iletmişti. Ona dünyada güzellik verdik. Muhakkak ki o, ahirette de sâlihlerdendir."*³⁴⁹ Burada bahsedilen güzelliğin iyi evlat olduğu söylendiği gibi, güzel övgü olduğu, peygamberlik olduğu, teşehüdde Muhammed(s.a.v) ile birlikte ona da salat ve selam getirilmesi olduğu da söylenmiştir.³⁵⁰ Âyetin devamında gelen "Muhakkak ki o, ahirette de salihlerdendir." buyruğundaki edat salihlerle beraberdir demektir. Buna dair açıklamaları Bakara sûresinde gör-

³⁴⁵ Nahl, 16/118.

³⁴⁶ En'am, 6/146.

³⁴⁷ Nisa, 4/160-162.

³⁴⁸ Nahl, 16/120.

³⁴⁹ Nahl, 121-122.

³⁵⁰ Kurtubî, *age.*, X, s. 304.

memiz mümkündür: *"Kendine câhilce kötülük edenden başka kim İbrâhim'in halkına getirdiği dini reddeder? Oysa biz, gerçekten onu dünyada seçkin kıldık; şüphesiz ki o, âhirette de iyiler arasında yer alacaktır."*³⁵¹ Katâde'ye göre cahilce kendine kötülük edenler yahudiler ve hristiyanlardır. Onlar Hz. İbrahim'in din ve şeriatından yüzçevirip Allah'tan gelmemiş bir bid'at olarak yahudîliği ve hristiyanlığı din diye kabul ettiler. ez-Zeccac bu konuda şunları söylemektedir: 'Nefsini sefahate bırakan'dan kasıt bilmeyen cahil demektir. Yani nefsinin durumunu bilmeyip onun hakkında hiçbir şekilde düşünmeyen kimseden başkası İbrahim'in dininden yüz çevirmez.'³⁵² Yüce Allah'ın: *"Kendi nefislerinizde de nice belgeler vardır. Görmez misiniz?"*³⁵³ buyruğunda da anlam bu yöndedir.

Devam eden âyette Rasûlullah'e ve onun nazarında biz mü'minlere Hz. İbrahim'in dinine uymamız emredilmektedir: *"Sonra da sana: Doğru yola yönelerek İbrahim'in dinine uy! O müşriklerden değildi diye vahyettik."*³⁵⁴ Buradaki sahih olan görüş fer'i meseleler dışında şeriatın öngördüğü itikadi meselelere tâbi olma emridir. Bununla ilgili gelen şu âyet-i kerimeden bu sonuç elde edilmiştir: *"Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol tayin ettik"*³⁵⁵ Bu âyet-i kerimede karşımıza çıkan diğer bir husus da şudur: önceden gelmiş bulunan ana konularda daha faziletlinin yani Rasûlullah'in daha az faziletli olana tâbi olup gereğince amel etmesinin yine Kur'ân tarafından emredildiğidir: *"O halde sen de onların hidâyetlerine uy."*³⁵⁶ Direk Hz. İbrahim'e tâbi olma ise şu âyet-i kerimeyledir: *"Babanız İbrahim'in milletine yani din ve şeriatine uyun"*³⁵⁷ buyruğudur. Görüldüğü gibi bu âyetler öncelikle Rasûlullah'e sonra da biz ümmetine Yahudilerin yoluna değil de Hz. İbrahim'in yoluna uymamız emredilmiştir. Hz. İbrahim müşrik değildi. Oysa Yahudi ve Mekkeliler müşriktiler. Efendimiz ve saHâbiler Hz. İbrahimi takip etmişlerdir. Ve onların inanç ve uygulamalarında da zerre miktarı şirk hâsıl olmamıştır.

b. Hz. Muhammed'(s.a.v)in Davet Metodu

Sûrenin devamında Rasûlullah'in davet metoduna dikkat çekilmektedir: *"(Resûlüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et!*

³⁵¹ Bakara, 2/130.

³⁵² Bu konu ile ilgili diğer görüşler için bkz: Kurtubî, *age.*, II, s. 348.

³⁵³ Zariyat, 51/21.

³⁵⁴ Nahl, 16/123.

³⁵⁵ Maide, 5/48.

³⁵⁶ En'am, 6/90.

³⁵⁷ Hacc, 22/78.

Rabbin, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir ve O, hidâyete erenleri de çok iyi bilir."³⁵⁸

Bu âyet-i kerime Mekke'de, Kureyşlilere karşı silah kullanmama emrinin verildiği, buna karşılık Hz. Peygamber'e, Allah'ın dinine ve şeriatine nazik ve yumuşak ifadelerle, sert ve azarlayıcı olmayan ifadelerle davet etmekle emrolunduğu sırada inmiştir.³⁵⁹ Burada genel manada davet ve tartışma konusunda bir yöntem bilgisinin verildiği ifadenin mutlak manada kullanılmasından anlaşılmaktadır. Âyet farklı seviyelerdeki insanlara yönelik İslâm davetinin, ilmi ve fikri tartışmaların, eğitim ve öğretimin başlıca yöntemlerini özetlemektedir. İbn Rüşd(v. 595) gibi müteahhir dönem İslâm Âlimleri, düşünürleri ve müfessirlerine göre bu âyetteki "hikmet", klasik mantıktaki Burhâna, "öğüt" hitabete, "tartışma" ise cedele tekabül eder.³⁶⁰

Fahreddin er-Râzî(v. 606), bu âyet hakkında şu bilgileri vermektedir: Herhangi bir görüş ve inanca davet, sağlam delillere dayanmalıdır. Bütün deliller genellikle üç başlık altında toplanır: a) Tartışmasız doğru bilgi ve inanç sağlayan kesin delil. Âyetteki "hikmet"le kastedilen bu delildir, bütün bilgi derecelerinin en yükseği de budur; b) Kesin bilgiye değil, zanni işaretlere ve ikna gücüne dayalı deliller. "Güzel öğüt" de bu kastedilmiştir. c) Bir gerçeği kanıtlamaktan çok, rakibi susturup tartışmadan çekilmesini sağlayan deliller. Buna da cedel denir ve iki çeşidi vardır: Özünde doğruluğu kesin olmamakla birlikte yaygın kabul görmüş bilgiler. Âyetteki "en güzel yöntemle tartış" buyruğu bunu ifade eder. Cedelin ikinci kısmı asılsız öncüllerden oluşur ve buna ancak erdemsiz insanlar başvurur. Râzî bu âyetten şu sonuca varır: davetin asıl metodunun âyette geçen iki delile dayanması gerekir. Cedel ise gerçeği kanıtlamaktan çok rakibi susturmayı hedef alan bir yöntemdir.³⁶¹

Sûrenin sonunda konu başlığımızla ilgili diğer âyet şöyledir: *"Sabret! Senin sabrın da ancak Allah'ın yardımı iledir. Onlardan dolayı kederlenme; kurmakta oldukları tuzaktan kaygı duyma!"*³⁶² Cumhur "sıkıntı" kelimesinin 'dat' harfini üstün okumuştur. İbn Kesîr(v. 774) ise esreli okumuştur. el-Ahfeş(v. 215) der ki: Bu kelimenin "dat" harfinin üstün ve esreli okunuşu: Daraldı, daralır" fiilinin mastarıdır, demek olur.³⁶³ Onların küfürlerinden dolayı göğsün daralması. el-Ferra(v. 207) ise şöyle der: "Dat" harfi üstün ile okunursa, kalbine darlık veren,

³⁵⁸ Nahl, 16/125.

³⁵⁹ Kurtubî, *age*, X, s. 307

³⁶⁰ Heyet, *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III, s. 454.

³⁶¹ Râzî, *age.*, XX, s. 138.

³⁶² Nahl, 16/127.

³⁶³ Ahfeş el-Evsat, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî, *Meâni'l-Kur'ân*, Beyrut ts. s. 111.

kalbini daraltan şey demek olur. Esre ile okunursa, genişleyip daralan şey hakkında kullanılır. Elbise ve ev gibi.³⁶⁴

Sabrın, kulun Allah ile kurduğu şuur, tefekkür, duygu ve eylem ilişkisine bağlanması hem bu erdemin dinamiğine hem de yüksekliğine ince bir işarettir. Hz. Peygamber'in, davetini hikmetle ve güzel öğütlerle sürdürmesine, gerektiğinde tartışmalarını da en güzel usluyla yapmasına, baskı ve eziyetlere karşı sabırlı ve hoşgörülü bir tavır izlemesine ve bunu bir erdem saymasına rağmen düşmanları yine de onu derinden üzecek davranışta bulunuyor; aleyhinde tuzaklar kuruyorlardı. Sûrenin son âyeti ise bu duruma bir teselli mahiyetindedir: "*Çünkü Allah, (kötülükten) sakınanlar ve güzel amel edenlerle beraberdir.*"³⁶⁵ Burada yüce Allah'ın, takva sahiplerinin, yani rabbine derinden saygı duyup her türlü tutum ve davranışlarında O'na karşı sorumlu olduğu bilincini daima canlı tutanların ve güzel işler yapanların, yaptıklarını da güzel yapanların yanında olduğu müjdesini vermektedir.

İmam Kurtubî son âyeti şu şekilde açıklamaktadır: Allah, hayâsızlıklardan ve büyük günahlardan sakınanlarla yardımını, desteğini, iyiliğini ve desteklenmesi ile beraberdir. Herim b. Hibban'a ölümü esnasında: Bize tavsiyede bulun, denilince o şu cevabı vermişti: Ben size, Allah'ın âyetlerini ve nahl sûresinin sonunda yer alan âyetin sonuna kadar olan emirlerini yerine getirmenizi tavsiye ederim.³⁶⁶

D. ÂHİRET

1. Genel Olarak Âhîret Hayatı

Allah, insanı bu dünyada imtihan etmek için yaratmıştır. Bu imtihana tâbi tutulabilmesi için de akıl ve aklın neticesinde gelen irade sahibi bir varlık olarak yaratılmıştır. Kendisine hür bir irade verilmiştir. İyilikle kötülüğü birbirinden ayıracak bir akla sahip kılınmıştır. Hür iradesiyle seçtiğini yerine getirme gücüyle donatılmıştır. Bununla beraber Allah Teâla insanın kendisini tanımasını istemiş ve dünyaya gönderilme amacını şu âyet-i kerime ile beyan etmiştir: "*Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım.*"³⁶⁷ Tanımakla kalmamalı bunun gereğini Allah'ı her türlü eksiklikten tenzih etmesi, kendisine verdiği nimetlere şükredip nankörlük etmemesi, dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayacak peygamberle-

³⁶⁴ Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî, *Me'âni'l-Îur'ân*, Beyrut ts. s. 98; Kurtubî, *age.*, X, s. 311.

³⁶⁵ Nahl, 16/128.

³⁶⁶ Kurtubî, *age.*, X, s. 311

³⁶⁷ Zariyat, 51/56.

rin getirdikleri kurallara uyması istenmiştir. İnsanı bu özellikleri ile yaratan Allah, onu başıboş bırakmayacağını söylüyor: *"Sizi sırf boş yere yarattığımızı ve sizin artık huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?"*³⁶⁸ Diğer bir âyet-i kerimede ise şöyle buyrulmaktadır: *"Mutlak hükümlerinde olan Allah aşkındır, cömerttir ve O'nun her şeye gücü yeter. Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu deneyerek göstermek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur. O, güçlüdür, çok bağışlayıcıdır."*³⁶⁹

İnsan, bu dünya hayatında tâbi tutulduğu imtihanın sonucuyla ahirette karşılaşacaktır. Zerre miktarı iyilik işleyen bunun mükâfatını alacak, zerre miktarı kötülük işlemiş olan bunun cezasını çekecektir. Bu mükâfat ve ceza yeri ise cennet ile cehennemdir. Ahirete îman, Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen en önemli inanç esaslarından biridir. Birçok âyet-i kerimede Allah'a îman ile beraber zikredilir. Bütün sûrelerde değinilmiştir desek hata etmiş sayılmayız. Mevzu bahis sûremizde de ahiret ve ahiret hallerine dair birçok meseleye temas edilmektedir. Şimdi onları ele almaya çalışacağız.

a. Küçük Kıyâmet

Sözlükte "kalkmak, dikilmek, doğrulmak ve dirilmek"³⁷⁰ anlamlarında kullanılan kıyâmet terim olarak "hem birey ve toplum olarak insan hayatının sona ermesi hem Allah'ın dünya için belirlemiş olduğu sürenin sonunda kâinat ve dünya düzeninin bozulması hem de insanların hesap vermek için yeniden dirilerek kabirden kalkmaları"³⁷¹ olarak tanımlanmıştır. Kur'ân'da bizzat bu kelime ile zikredilmekle beraber, kıyamet manasına gelen birçok isim de kullanılmıştır. Örneğin "es-sâat", "el-vâkıa", "el-hâkka", "el-kâria", "es-sâhha", "el-ğâşiye", "et-tâmmetü'l-kübrâ" gibi kullanımlar kıyamet ile ilgilidir. Kur'ân terimleri sözlüğü olan Müfredâtâta baktığımız zaman müellifimiz kıyâmet bahsini şu üç şekilde ele almaktadır: İnsanın ölümü ile küçük kıyâmet, herhangi bir zamanda yaşayan insanların toptan helâkı orta kıyâmet ve hesap görülecek günde insanların topyekün öldürülüp ilk insandan itibaren diriltmeleri demek olan büyük kıyamet.³⁷² Şimdi sûremizde kıyamet ile ilgili kısımları incelemeye çalışalım. İlk olarak ölüm bahsine değineceğiz.

Hayatın, canlılığın zıddı manasına gelen ölüm, insan başta olmak üzere diğer canlıların belirli olan hayat sürelerinin yani ömürlerinin sona ermesi yani ecellerinin gelmesidir. Bu

³⁶⁸ Mü'minun, 23/115.

³⁶⁹ Mülk, 67/1-2.

³⁷⁰ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara 2011, s. 1431

³⁷¹ Demirci, Muhsin, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, İstanbul 2016, s. 270.

³⁷² İsfehani, *el-Müfredât*, s. 248.

durum insanı oluşturan ruh ve beden ikilisinin birbirinden ayrılması ile söz konusu olur. Bedeni ayakta tutan ruhtur. Ruh bedenden ayrılınca beden canlılık emarelerini bir bir kaybeder. Bunun neticesinde beden çürür, ruh ise bâki kalır.³⁷³ Çünkü ölüm bedenın yok olması gibi görünse de aksine imkânları daha dar olan bir âlemden daha geniş bir âleme göç etmek demektir.³⁷⁴ Kur'ân'ın bize bildirdiğine göre ölüme çare yoktur: "*Her nefis ölümü tadacaktır.*"³⁷⁵

Sûremizde konumuzla alakalı âyet ise bize can almak için gelen meleklerden ve kıyamet gününden bahsetmektedir: "*(Kâfirler) kendilerine meleklerin gelmesinden veya Rablerinin emrinin gelmesinden başka bir şey mi bekliyorlar? Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı. Allah onlara zulmetmedi, fakat onlar kendilerine zulmediyorlardı.*"³⁷⁶ Bu âyet kâfirlere hitap etmekte olup meleklerin canlarını almak için kendilerine geleceğinden bahsetmektedir. "Yahut Rabbinin emrinin" buyruğu ile kıyamet günü kastedilmiştir. Bu onlar için beklemediği bir durum olacaktır. Çünkü kâfirler bu duruma inanmıyorlardı. İnanmamaları da onlara azabı gerekli kılmıştır. Ahir ve akibetleri de azaba uğramak olacaktır.³⁷⁷

Sûremizdeki konumuzla alakalı diğer âyet-i kerimemiz ise ahiret hayatına geçiş olan bu evre ile ilgili olup ecel hakkında bilgi vermektedir: "*Eğer Allah, insanları zulümleri yüzünden cezalandıracak olsaydı, orada hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat onları takdir edilen bir müddete kadar erteliyor. Ecelleri geldiği zaman onlar ne bir saat geri kalabilirler ne de öne geçebilirler.*"³⁷⁸ Bu âyet-i kerime özelde kâfirlerle ilgili olup zulüm kelimesinin işaret ettiği nokta budur ve Allah Teâla Lokman sûresinde bu duruma açıklık getirmektedir: "*Kuşkusuz şirk çok büyük bir zulümdür.*"³⁷⁹ Genelde ise insanların işlediklerinden ötürü sorguya çekilmesi neticesinde peygamberler dâhil yeryüzünde canlı namına hiçbir şey kalmazdı. Burada bütün insanların temel alınması Mekkele müşriklerin şirk ve inkâr konusunda, kötülük ve haksızlık konusunda aşırı gidip sapanların ilk ve sonuncusu değillerdir. Bu yüzden genel bir hitapla uyarı kapsama alanı genişletilmiştir.

"Artık ecelleri, ölüm va'deleri ve ömürlerinin son demleri geldiği zaman ne bir saat geciktirilirlere ve ne de öne geçebilirler. Bununla ilgili diğer bir âyet-i kerime şöyledir: "*Her ümmetin bir eceli vardır. O ecelleri gelince ne bir an geri biraKâbilirler, ne de ileri alabilir-*

³⁷³ Dihlevi, Şah Veliyullah, *Hucetullahi'l-bâliğa*, İstanbul 1994, I, s. 111.

³⁷⁴ Toprak, Süleyman, "Ölüm", *GA.*, İstanbul 1997, III, s. 548-549.

³⁷⁵ Âl-i İmrân, 3/185; Enbiyâ, 21/35.

³⁷⁶ Nahl, 16/33.

³⁷⁷ Kurtubî, *age.*, X, s. 161.

³⁷⁸ Nahl, 16/61.

³⁷⁹ Lokman, 31/13.

ler.³⁸⁰ Buradan da anlaşıldığı gibi an anlamında "saat" kelimesinin özel olarak anılması, zaman dilimlerinin en azına isim olması hasebiyledir. Bir şey için kendisiyle vakit tayin olunan her şey, onun için bir eceldir. İnsanın eceli ise, şanı yüce Allah'ın hayatta olan kişinin kaçınılmaz olarak öleceğini bildiği vakittir. Bu vakitten sonraya ölümünün ertelenmesi mümkün değildir.

Yaratıklar arasında zulme sapmamış müminler de bulunduğu halde yüce Allah nasıl olur da herkesi helak eder, diye sorulursa şöyle cevap verilir: Allah zâlimin helakini intikam ve ceza olarak takdir eder, müminin helakına karşılık ise ahirette sevap ve mükâfat verir. Bununla ilgili Müslim'in Sahih'inde Abdullah b. Ömer'den şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Ben Rasûlullah(s.a.v)'ı şöyle buyururken dinledim: *"Allah bir kavme azap etmeyi murâd edecek olursa, azap aralarında bulunan herkese isabet eder, sonra da niyetlerine göre diriltirler."*³⁸¹

Ümmü Seleme'den nakledildiğine göre ona yerin dibine geçirilecek orduya dair soru sorulmuştu. Bu soru ise İbn ez-Zübeyr'in Mekke'de halifeliğini ilan ettiği günlerdeydi. Ümmü Seleme şöyle dedi: Rasûlullah(s.a.v) dedi ki: *"Beyt'e birisi sığınacaktır. Ona bir ordu gönderilecek bu ordu yeryüzünün düzlük bir yerinde iken onlar da yerin dibine geçirilecekler."* Ben ey Allah'ın Rasulü peki aralarında bu işten hoşlanmayan veya zorla getirilmiş kimselerin durumu ne olacak, diye sordum, şöyle buyurdu: *"O da onlarla birlikte yerin dibine geçirilir fakat kıyamet gününde niyetine göre diriltir."*³⁸²

Bu konuyla alakalı Kur'ân-ı Kerîm'de geçen diğer âyet-i kerimeler şunlardır: *"Ey mü'minler! Siz kendinize bakın. Siz doğru yolu bulursanız, o sapanlar size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah'adır. O zaman yaptıklarınızı size haber verecektir."*³⁸³ Bu âyetin bundan önceki buyruklarla ilişkisi, sakındırılması gereken şeylerden sakındırmak yönüyledir. Bu da bundan önce nitelikleri geçmiş bulunan ve dini hususunda atalarının ve geçmişlerinin taklîdine yönelen kimselerin durumudur. Ebu Davud, Tirmizi, Kays b. Ebu Hazimdan şöyle dediğini rivâyet ederler: Ebu Bekir(r.a) bize bir hutbe irad edip dedi ki: Siz, şu âyeti okuyor ve onu yanlış te'vil ediyorsunuz: *"Ey îman edenler! Siz kendinize bakın. Siz doğru yolu bulursanız o sapanlar size zarar veremez."* Hiç şüphesiz ben de Rasûlullah(s.a.v)'ı şöyle buyurur-

³⁸⁰ A'raf, 7/34.

³⁸¹ Buhari, Fiten 19; Müslim, Cennet 84; Müsned, II, 40, 110.

³⁸² Buhari, Buyu' 49; Müslim, Fiten 4, 7, 8; Ebu Davud, Mehdi 11; Tirmizi, Fiten 10; Nesâî, Menasiku'l-Hac 112; İbn Mace, Fiten 30; Müsned, VI, 105, 259, 289.

³⁸³ Maide, 5/105.

ken işittim: *"Muhakkak ki insanlar zâlimi gördükleri takdirde, eğer ellerini yakalamaz ve zulümden çekmez iseler, aradan fazla bir zaman geçmeksizin Allah kendi nezdinden onların hepsini kuşatacak bir azap gönderir."*³⁸⁴

Yine azabın toplu gelip hesabın kişisel olacağına dair bize bilgi veren diğer âyet-i kerime de şudur: *"De ki: "Allah her şeyin rabbi iken ben O'ndan başka bir rab mi arayacağım?" Herkesin yaptığığın sonucu kendisine aittir. Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez. Sonunda dönüşünüz rabbinizdir ve O, hakkında anlaşmazlığa düştüğünüz gerçeği size haber verecektir."*³⁸⁵ Bu âyeti kerimeyi yukarıda açıklamıştık. Bu âyetler bize ölümle başlayan ahiretin, sorgunun, azab ve ödülün hak olduğunu bir kez daha göstermiş bulunmaktadır. Şimdi ise ölümden sonraki safha olan berzah alemi ele alacağız.

Kabir, "ölümden sonra yeniden dirilişe kadar geçen süre için insan bedeninin gömüldüğü yer" demektir.³⁸⁶ Bedenin kabirde kıyametin kopup insanların diriltileceği ve mahşer meydanında hesap için bekletileceği ana kadar geçirdiği süreye de kabir hayatı yani berzah denmektedir. Bu ismin verilmesi iki dünya arasındaki geçiş dönemini ifade etmek içindir. Sözlük anlamıyla berzah, iki şey arasındaki engel anlamına gelirken, ıstılahi olarak, "ölüm anında başlayıp kıyâmete kadar devam edecek olan dönem ve bu döneme ait hal ve hareketler" demektir.³⁸⁷ Bununla ilgili sûremizde değinilen âyetleri inceleyelim:

*"O halde, içinde ebedî kalacağınız cehennemin kapılarından girin! Kibirlenenlerin yeri ne kötüdür!"*³⁸⁸ Bu âyet-i kerime ise kıyametin ilk safhası olan kabir hayatından bahsetmekte buradaki azapdan söz etmektedir. Bu sözlerin kendilerine ölümleri esnasında söyleneceği, bunun kabir azabının kendilerine haber verilmesi olduğu kaydedilmiştir. Kabir, kafirler için hazırlanmış cehennemin kapılarından bir kapıdır.³⁸⁹ Bununla alakalı olarak 28. âyet: *Ki melekler, kendi nefislerinin zâlimleri olarak onların canlarını aldıklarında, "Biz hiçbir kötülük yapmıyorduk" diye teslim olurlar. Ve 32. âyet: Ki melekler, güzellikle canlarını, "Selam size" derler. Yaptıklarınıza karşılık olarak cennete girin."* bize ölümden hemen sonra, ruhların Berzah'ta azap veya selameti yaşadığını açıkça göstermektedir. 28. âyete göre, öldükten sonra kâfirler kötü ve yanlış bir hayat yaşadıklarını fark edince, melekleri hiçbir kötülük yapmadık-

³⁸⁴ Ebu Davud, Melahim 17; Tirmizi, Fiten 8, Tefsir 5. sure 17; İbn Mace, Fiten 20; Müsned, I, 2, 5, 7, 9.

³⁸⁵ En'am, 6/164.

³⁸⁶ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 313

³⁸⁷ İsfahânî, age., s. 43. Kur'an'da her iki anlamıyla kullanılmıştır. Bkz. Furkân, 25/53; Rahmân, 55/20; Müminün, 23/100.

³⁸⁸ Nahl, 16/29.

³⁸⁹ Kurtubî, age., X, s. 157.

larına inandırmaya çalışacaklardır. Diğer taraftan 32. âyete göre, melekler ölümden hemen sonra muttaki insanları selamlayacak ve cennetle müjdeleyeceklerdir. Bu âyetlerin yanı sıra *"Nihâyet Allah, onların kurdukları kötü tuzaklardan bu kişiyi korudu; Firavun ailesini ise şiddetli bir azap kuşatıp yok etti. Bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir. Kıyamet koptuğunda, "Firavun ailesini en şiddetli azabın içine atın!" denilecek.*"³⁹⁰ Bu âyetlerde de Firavun ve halkının kıyamet gününden sonra ebedi azaba atılmalarına dek böyle devam edecek ve sonra ateşe atılacaklardır.

b. Büyük Kıyamet

Yüce Allah'ın belirlemiş olduğu sürenin sona erip kâinat düzeninin bozulması demektir.³⁹¹ Dünya ve içindekiler fanidir, gelip geçicidir. Baki olan Allah Teâla'dır. Dünyasında bir ömrü ve bu ömrün sona ereceği eceli vardır. Bu yaratanın koyduğu kaçınılmaz bir kanundur. Süremizde bununla ilgili gelen âyet-i kerimeleri açıklamaya çalışalım.

Nahl sûresi'nin ilk âyeti tıpkı Enbiya ve Kamer sûrelerinin ilk âyetlerindeki ifade buyrulduğu üslup üzere *"Allah'ın emri geldi."* ile başlamaktadır. Bu âyetin sebebi nüzûlüne baktığımız zaman bahsi geçen iki sûrenin ilk âyetleri karşımıza çıkar. İbn Abbâs(r.a) der ki: Allah Teâla: *"Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı."*³⁹² âyet-i kerimesi nazil olunca kâfirler birbirlerine : " Bu adam kıyametin yaklaştığını iddia ediyor. Yapmakta olduğunuz kötülükleri bir süre yapmayın bakalım neler olacak?" dediler. Ama bir süre geçip hiçbir şey olmayınca ve üzerlerine bir azap falan da inmeyince: "Hani hiçbir şey görmüyoruz; bu kıyametin kopacağı falan yok!" dediler de Allah Teâla: *"İnsanlar Hak'tan yüz çevirmişler gaflet içindelerken hesaba çekilmeleri vakti yaklaştı."*³⁹³ âyet-i kerimesini indirdi. Kâfirler yine korktular ve kıyametin kopmasının yaklaşmasını beklediler. Kıyamet günler geçip kopmayınca: "Ey Muhammed, bizi kendisiyle korkuttuklarımızın hiçbirini görmedik, gelmiyor da." dediler ve bunun üzerine Allah Teâla: *"Allah'ın emri geldi..."* âyetini indirdi. Âyet-i Kerimenin bu kısmı nazil olunca Rasûlullah yerinden sıçradı, insanlar ne oluyor diye bakınmaya başladılar ki *"Acele etmeyin, onun acele gelmesini istemeyin."* kısmı da indirildi ve insanlar rahatladılar.³⁹⁴

Kıyametle ilgili sırayı takip eden âyet-i kerime şöyledir: *"Göklerin ve yerin gaybı Allah'a aittir. Kıyametin kopması ise, göz açıp kapama gibi veya daha az bir zamandan ibarettir.*

³⁹⁰ Mü'min: 40/45-46.

³⁹¹ Kılavuz, Ahmet Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam'a Giriş*, İstanbul 2012, s. 322.

³⁹² Kamer, 54/1.

³⁹³ Enbiya, 21/1.

³⁹⁴ Vahidi, *Esbabu'n-Nüzul*, s.195; İbnu'l-Cevzi, *age.*, IV, s. 426.

Şüphesiz Allah, her şeye kadirdir."³⁹⁵ Âyetteki ilk cümle daha önce geçen "*Çünkü Allah bilir, siz bilmezsiniz.*"³⁹⁶ buyruğu ile alakalıdır. Yani hüküm ve şeriat Allah'a aittir. Burda konumuzla alakalı kısım ise saat hasisesi olup, kendisinde kıyametin kopacağı vakittir. Ona bu ismin verilmiş sebebi, bütün canlıların bir tek sayha(çığlık) ile öleceği bir anda, insanların onunla ansızın karşılaşmalarından dolayıdır. Lemh(göz kırpmak) ise, hızlıca bakmak demektir. Buyruğun açıklaması şöyledir: Kıyamet mutlaka geleceğinden dolayı, yakınlığı, göz kırpmaya benzetilmiştir.

ez-Zeccac(v. 311) der ki: Bu buyrukla, kıyametin bir göz kırpması kadar bir süre içerisinde geleceğini kastetmemiştir. Burada, yüce Allah'ın bunu gerçekleştirme kudretinin hızı, sür'ati anlatılmaktadır. Yani O, bir şeye ol der, oda derhal olur.³⁹⁷ Bu durum, Allah katında böyle olduğu da söylenmiştir. Yaratıklar için durum böyle olmayabilir. Bunun delili olarak ise yüce Allah'ın: "*Çünkü onlar, onu uzak görürler. Biz ise onu yakın görürüz.*"³⁹⁸ buyruğudur.

Konumuzla alakalı sırayı takip eden âyet-i kerime şöyledir: "*Her ümmetten bir şahit göndereceğimiz gün, artık ne kâfir olanlara (özür dilemelerine) izin verilir ne de onların özür dilemeleri istenir.*"³⁹⁹ Bu buyruk yüce Allah'ın: "*Her ümmetten birer şahit getirip, bunlara karşı da seni şahid getireceğimiz zaman halleri nice olur?*"⁴⁰⁰ buyruğuna benzemektedir. (Bu âyetin açıklaması için sayfa 41'e bakılabilir.) Âyetin devamında gelen "Sonra o kâfirlere izin de verilmeyecek" yani özür dilemek ve söz söylemek için onlara izin verilmeyecektir. Bu da yüce Allah'ın: "*Onlara izin de verilmeyecek ki, özür dilesinler.*"⁴⁰¹ Yani kıyamet gününün çeşitli durumları, çeşitli konuları vardır. İşte bu konuşmalarına imkân verilmeyecek bir konudur. İkrime'nin, onun İbn Abbâs'tan rivâyetine göre, şöyle demiştir. İbnu'l-Ezrak ona yüce Allah'ın "*Bu onların konuşamayacakları bir gündür.*"⁴⁰² buyruğu ile "*...kıpırdanan dudakların fısıltısından başkasını duyamayacaksın.*"⁴⁰³ buyruklar hakkında soru sordu. Diğer taraftan yüce Allah'ın: "*Onlardan bir kısmı diğer bir kısmına yönelip, biri diğerine soru sorarlar.*"⁴⁰⁴

³⁹⁵ Nahl, 16/77.

³⁹⁶ Nahl, 16/74.

³⁹⁷ Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl, *Me'âni'l-Şur'ân ve i'râbüh*, Beyrut ts. s 115; Kurtubî, *age.*, X, s. 233; Râzî, *age.*, XX, s. 88; Şevkani, *age.*, III, s. 206.

³⁹⁸ Mearic, 70/6-7.

³⁹⁹ Nahl, 16/84.

⁴⁰⁰ Nisa, 4/41.

⁴⁰¹ Mürselat, 77/36.

⁴⁰² Mürselat, 77/35.

⁴⁰³ Ta-ha, 20/108.

⁴⁰⁴ Saffat, 37/27.

diye buyurduğunu söyledi. İbn Abbâs ona şu cevabı verdi: Yüce Allah: "*Gerçek şu ki Rabbin yanında bir gün sayacağınız bin yıl gibidir.*"⁴⁰⁵ diye buyurmaktadır. Bu miktardaki herbir günün farklı bir durumu olacaktır.

el-Hasan bu âyetle ilgili şunları kaydeder: Onlar konuşacak olsalar bile, bir delil ileri sürerek konuşmayacaklardır. Bu onların: "*Yıkılın içerisine! Bana da söz söylemeyin.*"⁴⁰⁶ diye kendilerine cevap verileceği zamanda olacaktır. Muhammed b. Ka'b el-Kurâzî dedi ki: Bana ulaştığına yahut nakledildiğine göre cehennem ehli cehennemin bekçilerinden yardım ve imdat isteyecekler. Sonra da yüce Allah dilediği kadar bir süre onlara cevap vermeyecektir. Daha sonra onlara şöyle seslenecektir: "*Âyetlerim size okunmuyor muydu? Ve siz onları yalanlamıyor muydunuz?*" Onlar sesini işiteceklerinde: Şimdi Rabbimiz bize merhamet buyuracak, diyecekler ve bu sırada "Rabbimiz bedbahtlığımız" yani aleyhimize yazıp aleyhimize takdir ettiği hüküm "bize galip geldi. Biz doğru yoldan sapmış bir topluluk idik. Rabbimiz, bizi buradan çıkar. Eğer bundan sonra bir daha dönersek, şüphesiz biz zâlim kimseleriz" diyecekler. Bunun üzerine onlara: "*Yıkılın içerisine! Bana da söz söylemeyin!*" diye buyuracak ve bu esnada onların dua ve ümitleri de kesilmiş olacaktır. Biri diğerine dönecek, birbirlerinin yüzlerine adeta havlayacak ve cehennem üzerlerine kapatılacaktır.⁴⁰⁷

Konumuzla alakalı âyetin sonunda: "*Onlardan razı etmeleri de istenmeyecek.*" Yani Rablerini razı etmekle yükümlü tutulmayacaklardır. Onların özürleri de kabul olmayacaktır. Çünkü ahiret, yükümlülüklerin söz konusu olacağı bir yer değildir. Dünyaya gelip tevbe etmelerine de izin verilmeyecektir.

Kıyamet günü ile ilgili sırayı takip eden diğer bir âyetimizde şöyledir: "*Bir toplum diğer bir toplumdaki (sayıca ve malca) daha çok olduğu için yeminlerinizi, aranızda bir fesat aracı edinerek ipliğini sağlamca büktükten sonra, çözüp bozan (kadın) gibi olmayın. Allah, bununla sizi imtihan etmektedir. Hakkında ihtilafa düşmekte olduğunuz şeyi kıyamet gününde mutlaka size açıklayacaktır.*"⁴⁰⁸ Bu âyet-i kerime, yemin eden, ahidleşen ve ahdini sağlamlaştırıp pekiştirdikten sonra bozan kimseyi, yüzünü eğirip sağlam bir şekilde büktükten sonra, çözen kadının durumuna benzetmektedir. Burada anlaşmazlıklara sebep olan fikir ayrılıkları ve ihtilafların çözümünün kıyamet gününde olacağı bildirilmektedir. Yüce Allah kullarını, birbirlerini kıskanmaları, birilerinin diğerlerine üstün olmak istemeleri ile mübtela kılmış ve kimin

⁴⁰⁵ Hac, 22/47.

⁴⁰⁶ Mu'minun, 23/108.

⁴⁰⁷ Kurtubî, *age.*, XII, s. 245.

⁴⁰⁸ Nahl, 16/92.

kendi nefesine karşı mücadele ederek, muhalefet edeceğini, kimin de nefesine uyararak hevası gereğince amel edeceğini ortaya çıkarmak kastıyla, onları imtihan etmiştir. Öldükten sonra diriliş ve bunun dışında anlaşmazlığa düşülen şeyi Allah, kıyamet gününde elbette açıklayacaktır. Bu uyarının özellikle dini gruplar hakkında olduğunu söyleyen Mevdudî âyeti şu şekilde açıklamaktadır: Bu uyarı özellikle, kendileri Allah yolunda oldukları ve düşmanları Allah'a asi olduğu için düşmanları ile savaşıma hakkına sahip olduklarını; bu nedenle de düşmanla yaptıkları anlaşmalara uyma zorunlulukları olmadığını düşünen dini grupları hedef almaktadır. Bu, Arap Yahudilerinin uyguladığı bir yöntemdi. Onlar şöyle derlerdi: "Bizim putperest Araplara karşı hiçbir yükümlülüğümüz yok. Bizim için avantajlı ve Yahudi olmayan için kötü olan her konuda onları kandırmaya ve aldatmaya hakkımız var."⁴⁰⁹ Günümüzde de bu durumu yakînen görmemiz mümkün. Şöyle ki dini bir grup olarak ortaya çıkıp devletine ve milletine silah doğrultabilecek konuma gelen ve milletin inancı sayesinde bertaraf edilen insanlar açısından da Mevdudî'nin değerlendirmesine katılıyoruz.

Bu âyetle ilgili olarak daha önce geçen "*Yeminleri pekiştirdikten sonra bozmayın*"⁴¹⁰ buyruğu da ilişkilendirilebilir. Bu şekilde küfre saparak ahidlerini bozanlar, ileri derecede yalancılık vasfına sahip olurlar. Çünkü buyruk: Rasûlullah(s.a.v)'a bey'at ettikten sonra irtidat etmeyiniz, anlamındadır. Yani kim îmanından sonra küfre sapar ve irtidat ederse, Allah'ın gazabı onun üzerindedir. el-Kelbî der ki: Bu buyruk, Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh, Mikyes b. Subabe ve Abdullah b. Hatal ile Kays b. el-Velîd b. Muğire hakkında inmiştir. Çünkü bunlar îmanlarından sonra kâfir olmuşlardır.⁴¹¹

Bu durumdan zorlananların müstesna edilmelerini ifade eden kısmı ile ilgili Buhari'de geçen kısmı nakletmek isterim: Burda "*Zorlanan müstesna olmak üzere*" buyrulduğu gibi, başka yerlerde şöyle buyrulmaktadır: "*Onlardan gelecek bir zarardan korunmaya çalışmanız müstesna*"⁴¹²; *Nefislerine zulmedenler olarak canlarını alacağı kimselere melekler: Ne işte idiniz? derler. Onlar: Biz, yeryüzünde mustaz'af kimselerdik derler.*"⁴¹³ Bir başka yerde de Allah şöyle buyurmaktadır: "*Ancak çare bulamayan, yol bulamayan erkek kadın ve çocuklardan mustaz'af olanlar müstesna.*"⁴¹⁴ Böylelikle yüce Allah, mağlup düşürülmeleri söz konusu olmadıkça Allah'ın emrettiklerini terk etmeyen mustaz'afı mazur görmektedir. İkrahtan altında

409 Mevdudî, age., III, s. 55.

410 Nahl, 16/91.

411 Kurtubî, age., X, s. 277.

412 Al-i İmran, 3/28.

413 Nisa, 4/97.

⁴¹⁴ Nisa, 4/98.

bulunan kişi ise ancak mustaz'aftır ve Allah'ın emirlerini yerine getirmekten imtina etmeyen birisidir.⁴¹⁵

Sıradaki konu ile ilgili geçen âyet-i kerime şöyledir: *"O gün, herkes gelip kendi canını kurtarmak için uğraşır ve herkese yaptığıının karşılığı eksiksiz ödenir, onlara asla zulmedilmez."*⁴¹⁶ Bu âyet bir önceki âyet-i kerime ile bağlantılı olup inkârcıların, müslümanları inançlarından döndürebilmek için uyguladıkları fiziksel ve manevi baskıları ifade eder. Bu baskılar manevi baskıları ifade eder. Bu baskılar, başka açıdan müslümanın dinine sadakatının ve Allah'a îmanının sınıandığı bir tür imtihandır. Daha önceki âyetlerde dünya düşkünlükleri sebebiyle inkârda ısrar eden veya müslüman olduktan sonra baskı ve işkencelere dayanamayıp dinden çıkanlardan söz etmişti. Burada ise baskılara ve eziyetlere rağmen dinlerinde sebat eden, en azından zahiren baskıcıların istedikleri gibi hareket etseler de kalplerinde îmanlarını koruyan müslümanlar övülmekte; Allah'ın onların yardımcısı, velisi olacağına ve sonunda onların gelip geçeceğine işaret edilmekte bu manaya âyet metnindeki "li" edatının işaret ettiği söylenmiştir.⁴¹⁷ Herkesin kendisini savunacağı, kendi başının derdine düşeceği kıyamet gününde de Allah'a candan inanıp bağlanan, inancı uğruna baskılara katlanan, acı çeken, sabreden ve nihâyet yurtlarını terk eden bu müminlere Allah'ın rahmet ve mağfiretiyle muamele edeceği müjdelenmektedir.⁴¹⁸ İşte o gün gelen herkes kendi için mücadele edecektir. Yani Şüphesiz Allah, öyle bir günde bağışlaması ve merhameti çok bol olandır.

Hiz. Ömer(r.a)'den nakledildiğine göre o, Ka'b el Ahbar'a şöyle demiş: Ey Ka'b! Bizi korkut, bizi heyecanlandır, bize anlat, bizi uyar. Bunun üzerine Ka'b: Ey Mü'minlerin emiri! Nefsim elinde olana yemin ederim ki, eğer kıyamet günü yetmiş peygamberin ameli ile dahi gidecek olsan, senin önünde öyle anlar gelecek ki, kendinden başka hiçbir şey seni ilgilendirmeyecek. Gerçek şu ki, cehennemın öyle bir kaynayıp coşması vardır ki, diz kapakları üzerine düşmeyecek mukarreb bir melek ve seçkin bir peygamber yoktur. Hatta İbrahim el-Halil dahi, Halilliğini zikrederek: Rabbim, ben senin halilin İbrahim'im. Ve bugün Senden, kendimden başka bir şey istemiyorum, diyecektir. Bunun üzerine Hiz. Ömer: Ey Ka'b! Peki, sen bu söylediklerini Allah'ın kitabının hangi âyetinde bulabiliyorsun? O, şu cevabı verir: Yüce Allah'ın:

⁴¹⁵ Buhari, İkraah 89. bölüm.

⁴¹⁶ Nahl, 16/111.

⁴¹⁷ Bkn: Zemahşeri, *age.*, II, s. 345; Şevkani, *age.*, III, s. 223.

⁴¹⁸ Nahl, 16/110.

"O gün, herkes gelip kendi canını kurtarmak için uğraşır ve herkese yaptığıının karşılığı eksiksiz ödenir, onlara asla zulmedilmez." buyruğunu okur.⁴¹⁹

Konumuzla alakalı sırayı takip eden âyet şöyledir: "Cumartesi tatili, ancak onda ihtilaf edenlere (farz) kılınmıştı. Kıyamet günü Rabbin, muhakkak onların ihtilafa düştükleri şey hakkında aralarında hüküm verecektir."⁴²⁰ cumartesi günü hakkında görüş ayrılığının keyfiyeti hakkında farklılık vardır. Bir kısım Âlim şöyle demektedir: Musa(a.s) onlara, Cuma gününü ibâdete ayırmalarını emretmiş, bugünün diğer günlerden daha faziletli olduğunu onlara haber vermişti. Onlar bu konuda kendisiyle tartışmaya girince Allah Teâla Musa'ya: "Onları kendi adına seçtikleri ile başbaşa bırak" diye buyurdu. Ebu Hureyre'den şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Rasûlullah(s.a.v) şöyle buyurdu: "Biz ümmet olarak sonra gelenleriz. Kıyamet gününde de ilkleriz. Biz, cennete ilk girecek olanlarız. Ancak, kitab onlara bizden önce verildi, bize de kitap onlardan sonra verildi. Bu hususta onlar anlaşmazlığa düştüler. Allah da onların hakkında anlaşmazlığa düştüğü hakkı bize gösterdi. İşte onların hakkında anlaşmazlığa düşüp de Allah'ın bizi kendisine ilettiği gün Cuma günüdür. Bugün bizim, yarın yahudilerin, sonraki gün de hıristiyanlarıdır."⁴²¹ Bir başka rivâyette ise: "Allah bizden öncekilere Cumayı farz kılmişti. Onlar ise, bugün hakkında anlaşmazlığa düştüler. Yüce Allah ise bizi bugüne hidâyet eyledi. Bu hususta insanlar bizden sonra gelmektedirler."⁴²² buyrulmaktadır. Burada Peygamberlere Hakka tâbi olmaları emredilmekte, ümmetlere ise kendilerine gönderilen elçiye muhalefet etmemeleri gerektiği haber verilmektedir. Aksi takdirde yahudilerde olduğu gibi hükümlerin ağırlaştırılması söz konusu olabilirdi. İhtilafların çözüme kavuşturulup muhalefetlerin giderilmesi ise kıyamet günü olacaktır. Bugün hesap görücü olarak Allah yeter.⁴²³

2. Dirilme/Ba's

Sözlükte "kaldırmak, harekete geçirmek, uykudan uyandırmak ve diriltmek"⁴²⁴ anlamlarına gelen ba's terim olarak ise, "kıyâmetin kopmasından sonra ölülerin yeniden diriltilip hayata sevkedilmeleri"⁴²⁵ manasına gelmektedir.

⁴¹⁹ Kurtubî, *age.*, X, s. 296.

⁴²⁰ Nahl, 16/124.

⁴²¹ *Buhari*, Cumua, 1. 12; *Müslim*, Cumua 19, 20; *Nesâî*, Cumua 1; *Müsned*, II, 243, 249, 312.

⁴²² *Müsned*, II, 236, 388, 491.

⁴²³ Ahzap, 33/39.

⁴²⁴ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 676.

⁴²⁵ Kılavuz, Ahmet Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam'a Giriş*, İstanbul 2012, s. 331.

Sûrede âyet sıralamasında ahiret ile ilgili ilk karşımıza çıkan âyet dirilmeden bahsetmektedir: *"Onlar diriler değil, ölülerdir. Ne zaman diriltileceklerini de bilmezler."*⁴²⁶ Burada bir önceki âyetle ilgili olarak putlardan bahsedilmektedir. Putlar ölü nesnelere olup onlarda can yoktur. Ne işitebilirler ne de görebilirler. Onlar ne zaman diriltileceklerini bilmezler. Tıpkı Âdemoğullarından söz edildiği gibi burada putlardan sözedilmektedir. Çünkü bu putlara tapanlar, bu putların söylediklerini anladıklarını, bildiklerini ve Allah nezdinde kendilerine şefaateceklerini iddia ediyorlardı. Bu hitap bu yanlış kanaatlerine bir sesleniştir.

İbn Abbâs der ki: Putlar, diriltilecek ve onlara ruh verilecektir. Putlarla birlikte şeytanları da bulunacaktır ve bunlar kendilerine ibâdet edenlerden uzak olduklarını bildireceklerdir. Daha sonra şeytanlar ve müşrikler, verilen emir ile ateşe götürüleceklerdir. Diğer bir açıklama ise şöyle yapılmıştır: Putlar da kıyamet gününde kendilerine tapanlarla birlikte ateşe atılacaklardır. Buna delil, yüce Allah'ın: *"Gerçekten siz de, Allah'tan başka taptıklarınız da cehennem odunusunuz?"*⁴²⁷ buyruğudur.⁴²⁸

*"İlâhınız bir tek ilahtır. Fakat ahirete inanmayanlar var ya, onların kalpleri inkârcı, kendileri de böbürlenen kimselerdir."*⁴²⁹ Kur'ân'da birçok yerde tevhîd akidesinin ardından ahirete inanma yükümlülüğü gelmektedir.⁴³⁰ Burada müşriklerin ahirete inanmadıkları da bildirilmektedir. Müslüman olmak için îmanın esaslarından biri olan ahirete de îman etmek gerekmektedir. İmam Mevdudî bu âyeti şu şekilde yorumlamaktadır: Ahiret hayatına inanmayanlar, o denli sorumsuz, başıboş ve bu dünya hayatı ile o denli sarhoş oldular ki herhangi bir gerçeği inkâr etmekte, Hakk'a hiçbir değer vermemek ve onu önemsememekte bir an bile tereddüt etmez hale geldiler. Bu nedenle onlar, kendilerine herhangi bir ahlâki sınırlama uygulamaya hazır değildiler ve uydukları yolun doğru mu yanlış mı olduğunu araştırmaya hiçbir ihtiyaç duymazlar.⁴³¹

Sûremizde ahiret hayatının başlangıcı olan "ölümden sonra diriliş" ile ilgili âyet-i kerime şu şekildedir: *"Onlar: «Allah ölen bir kimseyi diriltmez» diye olanca güçleriyle Allah'a and içteler. Aksine, bu O'nun bizzat kendisine karşı gerçek bir vâdidir. Fakat insanların çoğu*

⁴²⁶ Nahl, 16/21.

⁴²⁷ Enbiya, 21/98.

⁴²⁸ Kurtubî, *age.*, X, s. 151.

⁴²⁹ Nahl, 16/22.

⁴³⁰ Bkn: Nisa, 4/87; En'am, 6/92; A'raf, 7/45; Tevbe, 9/69; Hud, 11/103; İbrahim, 14/27; Kasas, 28/70; Ahzab, 33/29; Seb'e, 34/1; Zümer, 39/45; Necm, 53/25; Naziat, 79/25.

⁴³¹ Mevdudî, *age.*, III, s. 19.

*bilmez.*⁴³² Bilindiği üzere Araplar genel olarak Allah'ın varlığına inanıyorlardı. Allah'a inanmak O'nun bizi yaptıklarımızdan dolayı hesaba çekeceği ahiret gününe de inanmayı ve öldükten sonra dirilmeye de inanması gerekir. Öbür türlü kuru kuruya inandığını söylemek dinin yaptırıcı gücünü zedeler. Putperes Araplar, Allah ile ilişkilerini sadece varlık bazında tutup, bu inanışlarını fiiliyata dökemediklerinden dolayı Allah ile ilişkilerini kopartarak irade ve eylemleri üzerinde yaptırım gücü bulunmayan putlara yönelmişlerdir. Bu düşünce onların, iyilerle kötülerin ayırt edileceği ve iyiliklerin mükâfat, kötülüklerin ceza göreceği ahiret hayatını ve yeniden dirilmeyi reddetmişlerdir. Bunu ispatlamak için de Allah'ın adına yemin etmişlerdir.

Bu konu ile alakalı olarak Ebu'l-Aliye der ki: Müslümanlardan birisinin müşrikten alacağı vardı. Alacağını ödemesini istediğinde: Ölümünden sonra benim umduğum da şudur... demişti. Bunun üzerine müşrik kişi Allah adına yemin ederek: Allah ölenleri diriltmeyecektir diye söyleyince bu âyet-i kerime nazil oldu.⁴³³

İnkârcıların iddiasının aksine insanların yeniden dirilmesi, "Allah'ın bizzat kendisine karşı gerçek bir vaadi" olup insanların, hakkında ihtilaf ettikleri şeyi Allah onlara açıklayacaktır. Râzî, bu açıklamayı şöyle yorumlamaktadır: itaatkârlarla asinin, hak yolda olanla batıla sapmış bulunanın, zâlimle mazlumun birbirinden ayırt edilmesi; bunun ise ilk gruptakilerin ödüllendirilmesi, ikinci grup insanın ise cezalandırılması şeklinde olacağını belirtmiştir.⁴³⁴

Buhari'de Ebu Hureyre'den nakledilen rivâyete göre Peygamber(s.a.v) şöyle buyurmaktadır: Yüce Allah buyurdu ki: Âdemoğlu-Beni yalanlamak ona düşmediği halde, Beni yalanladı. Âdemoğlu Bana kötü söz söylemek ona yakışmadığı halde bana kötü söz söyledi. Beni yalanlaması, Beni ilkin yarattığı gibi tekrar beni iade etmeyecektir, şeklindeki iddiasıdır. Bana dil uzatması ise; Allah evlat edindi demesidir. Hâlbuki Ben bir vetekim, samedim, doğmamış ve doğurmamış olanım ve hiç kimse kendisine denk olmayanım.⁴³⁵ Bu hadis-i şerifte bize 'çoğu insanın öldükten sonra diriltileceklerini bilmezler' âyet meâlinin bir açıklaması olmaktadır.

Bir sonraki âyet-i kerime de bu konu ile alakalıdır: "*Hakkında ihtilaf ettikleri şeyi onlara açıklaması ve kâfir olanların da kendilerinin yalancılar olduklarını bilmeleri için (Allah*

⁴³² Nahl, 16/38.

⁴³³ Vahidi, *age.*, s. 196-197.

⁴³⁴ Râzî, *age.*, XX, s. 31.

⁴³⁵ *Buhari*, Tefsir 2. sure 8, 112. sure 1, 2; *Nesâî*, Cenaiz 117; *Müsned*, II, 317, 350, 394.

onları diriltecek).⁴³⁶ Müşriklerle müslümanların anlaşmazlığa düştükleri hususlardan biri de öldükten sonra dirilmedir. Burada Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: Andolsun ki Biz her ümmet arasında kendilerine hakkında anlaşmazlığa düştükleri hususları açıklasın diye bir peygamber gönderdik. Rasûlullah'de yukarıda geçtiği üzere bu duruma açıklık getirmiştir.

Devamında gelen âyet-i kerime yine yaratma ile ilgili olup metni şöyledir: *"Biz, bir şeyin olmasını istediğimiz zaman, ona (söyleyecek) sözümüz sadece «Ol» dememizdir. Hemen oluverir.*"⁴³⁷ Burada Allah Teâla ölenleri diriltmek istediğimiz zaman gerek onları diriltmek isteyişimizde gerekse de yaptığımız başka herhangi bir hususta bizim için yorulmak, bitkinlik söz konusu olmaz; çünkü Biz sadece ona; "ol" deriz o da derhal oluverir. Bununla ilgili detayları şu âyetten sonra verebiliriz: *"Göklerin ve yerin yaratıcısı O'dur. Birşeyin olmasını hükmederse ona sadece "ol" der, o da oluverir.*"⁴³⁸ Rasûlullah'in *"Yarattıklarının şerrinden Allah'ın eksiksiz kelimeleri ile Allah'a sığınırım.*"⁴³⁹ buyruğu ile kastedilen de bu "kün: ol" emridir. Bu kelime (kun emri) bütün emir ve işlerde söz konusu olduğuna göre her bir işe ve her bir şeye ol dediğine göre bunlar çoğul kelimeler demek olur. ('kelimeler' sözcüğünün çoğul gelmesi ile alakalı.)

Bu âyet-i kerime ışığında inanılması gereken husus şöyledir: Şanı yüce Allah yok olan şeylere de ezelden beri emretmektedir. Kudreti ile varetmiş şeyler sonradan olmakla birlikte o kâdir-i mutlak. Âyet-i kerimedeki buyruklar bilinen şeylerin gelecekte de olmasını gerektirmektedir. Çünkü sonradan yaratılan şeyler daha önce yokken bilahere var olurlar. Yüce Allah'a isnad edilen kudret ve ilim ezeldir, kadîmdir. "Ol" ibaresinin gerektirdiği anlam ise Allah'ın zatı ile kâim ve kadîmdir.⁴⁴⁰

Konumuzla alakalı sıradaki âyet-i kerime bize ölüm hakkında bilgi vermektedir: *"Sizi Allah yarattı; sonra sizi vefat ettirecek. Daha önce bilgili iken hiçbir şeyi bilmez hale gelsin diye sizden bazı kimseler ömrün en kötü çağına kadar yaşatılacak Şüphesiz ki Allah bilgilidir, kudretlidir.*"⁴⁴¹ Burada ki mana açıktır: yaratan da yaşatan da vakti geldiğinde canı alan da Allah'tır; putlar veya diğer tanrı vasfı yüklenenler değildir. Ömrün en kötü çağı hakkında ise İbn Abbâs şöyle demiştir: Bundan maksat, ömrün en aşağı derecesidir. Yani akli ermeyen

⁴³⁶ Nahl, 16/39.

⁴³⁷ Nahl, 16/40.

⁴³⁸ Bakara, 2/117.

⁴³⁹ Müslim, Zikr 54, 55; Ebu Davud, Tıb 19; Tirmizi, Deavat 40; İbn Mace, Tıb 35; Darimi, İsti'zan 48; Muvatta', Şear 11, İsti'zan 34.

⁴⁴⁰ Kurtubî, age., II, s. 296.

⁴⁴¹ Nahl, 16/70.

küçük çocuk gibi olur. Buhari'nin Sahih'inde Enes b. Malik'in şöyle dediği kaydedilmektedir: Rasûlullah(s.a.v) Allah'a sığınır ve şöyle derdi: *"Allah'ım, tembellikten sana sığınırım, korkaklıktan sana sığınırım, yaşlanıp kocamaktan sana sığınırım, cimrilikten sana sığınırım"*.⁴⁴²

Sa'd b. Ebi Vakkas'ın rivâyet ettiği hadiste de Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Ömrün en kötü zamanına geri döndürülmekten de sana sığınırım"*.⁴⁴³ Âyetin sonunda yer alan "bildikten sonra hiçbir şeyi bilmez olsun diye." kısmı ile anlatılmak istenenin, öldükten sonra dirilişi inkâr edenlere karşı bir delil olduğudur. Yani kişiyi bu hale geri döndüren, onu öldürmeye, sonra da tekrar diriltmeye de kadirdir.⁴⁴⁴

3. Yargılama

Dünya hayatının sona erip burada yapılabileceklerin hesabının sorulacağı yer olan ve insanların bu hesabı vermek için diriltilecekleri mahşer yerinde ilahi adalet tecelli edecek ve mizan dediğimiz şaşmaz terazi kurulacak, yargılama işlemi başlayacaktır. Bununla ilgili sûremizin gerekli âyetlerini burada açıklamaya çalışacağım.

Hesaba çekme safhası âhiret hayatında amel defterlerinin verilmesinden sonra gerçekleşecek olan bir safhadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi sorumluluk sahibi olarak yaratılan insanoglunun dünyadaki inanç ve davranışlarından dolayı âhirette sorguya çekilmeleri durumudur. Kur'an'da hesaba çekme durumu kimi âyetlerde "hesâb" kimi âyetlerde "yevmu'l-fasl" kimi âyetlerde ise "yevmu'd-dîn" gibi kavramlarla ifade edilmiştir. Bununla beraber "hükm" kavramı da Allah'a izâfe edilmekte olup inkârı mümkün olmayan hesap hakikatini bize bir delil olarak sunmaktadır.

Sûrede kıyamet günü sorulacak hesap ile ilgili âyetimiz şudur: *"Sonra kıyamet gününde (Allah), onları rezil eder ve der ki: «Kendileri hakkında (müminlere) düşman kesildiğiniz ortaklarım nerede?» Kendilerine ilim verilmiş olanlar derler ki: «Şüphesiz bugün rezillik ve kötülük kâfirleredir.»"*⁴⁴⁵ Rasûlullah'in davetini etkisiz kılmak, kendi batıl inançlarını sürdürmek isteyenler için ahirette alçaltıcı bir azab vardır. Allah Teâla, kendini inkâr edenlere veya O'nu bırakıp da başka birtakım varlıklara kul olanlara yönelteceği, *"Uğruna mücadele ettiğiniz ortaklarım hani nerede!"* sorusu bu mantıktan ileri gelmektedir. İnkârcıların bu soruya

⁴⁴² Buhari, Tefsir 16, sure 1, deavat 42; Müslim, Zikir 50,52; Ebu Davud, Vitr 32; Nesâî, İstiaze 6; Müsned, III, 113, 117.

⁴⁴³ Buhari, Cihad 25, Deavat 41, 44; Nesâî, İstiaze 5, 6, 27; Müsned, I, 183, 186.

⁴⁴⁴ Kurtubî, age., X, s. 219.

⁴⁴⁵ Nahl, 16/27.

verecek cevaplarının bulunmaması onlar için kahr üstüne kahr olacak; bu sebeple "ilim sahibi kılınmış olanlar", yani dünyadayken hakkı hak olarak tanıyıp gereğince hareket etme basiretini gösteren; bu yüzden inkârcıların alay, hakaret ve saldırılarına maruz kalan müminler(veya peygamberler), "Şüphesiz bugün(kıyamet günü) rezillik ve kötülük inkâr edenlerin başına!" diyecekler, böylece hak, Adâlet yerini bulacaktır. Bu sözü meleklerin dile getireceği de söylenmiştir.⁴⁴⁶

Konumuzla alakalı diğer bir âyet-i kerime şöyledir: "*Bir de kendilerine rızık olarak verdiklerimizden, mahiyetini bilmedikleri şeylere (putlara) pay ayırıyorlar. Allah'a andolsun ki, iftira etmekte olduğunuz şeylerden mutlaka sorguya çekileceksiniz!*"⁴⁴⁷ Yukarıda da değindiğimiz gibi Araplar, hayvanlarının ve zirai ürünlerinin bir kısmını putlara ayırır, putlara yaklaşmak maksadı ile bunu yaparlardı. Bunları tapınak hizmetlerinde kullanırlar; ayrıca putları için kurban keser, onlara sunarlardı.⁴⁴⁸ Bunu da Allah'ın emrettiğinden dolayı yaptıklarını uydurur ve iftara atarlardı. Allah Teâla bu durumlarından dolayı onları ahirette hesaba çekecektir.

Konumuzla alakalı sûrede sırayı takip eden diğer âyet-i kerime şudur: "*İnkâr edip de (insanları) Allah yolundan alıkoyanlar var ya, işte onlara, yapmakta oldukları bozgunculuklar sebebiyle, azaplarını kat kat artıracacağız.*"⁴⁴⁹ Allah'ın hiç kimseye hiçbir şekilde zulmetmeyeceği, günahkârlara da hak ettiklerinden fazla ceza vermeyeceği muhakkaktır. Kendileri inkâr etikleri gibi başka insanların hidâyete ulaşmalarını da engelleyenler, bu tutumları yüzünden insanların inançlarına verdikleri zarar ölçüsünde cezaları artacak, katlanacaktır. Bu hususa Ankebut süresinde işaret buyurulmuştur: "*Onlar mutlaka kendi günah yükleriyle birlikte başka yükler de yüklenecekler; düzüp koştukları iddialardan dolayı kıyamet gününde kaçınılmaz olarak sorguya çekileceklerdir.*"⁴⁵⁰ Rasûlullah'de iyilik yolunda öncülük edenlerin, o yolda gidenlerin sevabınca ödüllendirileceğini, kötülük çığırı açanların da bu yüzden kötülüğe bulaşanların günahları kadar günah yükleneceğini bildirmiştir.⁴⁵¹

"Azaplarına azap katarız" buyruğu ile ilgili olarak İbn Mes'ud şunları söylemiştir: Uzun hurma ağaçları gibi kısaçaları olan akrepler, deveboyunları gibi yılanlar, yine boyunları uzun

⁴⁴⁶ Râzî, *age.*, XX, s. 21; Kurtubî, *age.*, X, s. 156; Şevkani, *age.*, II, s. 180.

⁴⁴⁷ Nahl, 16/56.

⁴⁴⁸ İbn Atıyye, *age.*, III, s. 401.

⁴⁴⁹ Nahl, 16/88.

⁴⁵⁰ Ankebut, 29/13.

⁴⁵¹ *Müslim*, "İlim", 15, "Zekât", 69; *Nesâî*, "Zekât", 64; *Müsned*, IV, 357, 359, 360, 361.

ve buhti denilen develeri andıran ve onları vuracak olan ejderhalar, demektir. İşte azaplarına katılacak olan budur. Anlamın şöyle olduğu da söylenmiştir: Bunlar, ateş azabından zemheri soğuğuna çıkartılacaklar. Buranın aşırı soğuğundan çabucak ateşe dönmeye çalışacaklardır.⁴⁵²

Sûremizin devamında gelen âyet-i kerimede bize yaptıklarımızdan ötürü sorguya çekileceğimizi haber vermektedir: *"Allah dileseydi hepinizi bir tek ümmet kıları; fakat O, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. Yaptıklarınızdan mutlaka sorumlu tutulacaksınız."*⁴⁵³ İnsanların, dini ve ahlâki bakımdan farklı inanç ve davranışları benimseyip uygulayarak farklı gruplar oluşturacak şekilde yaratılmaları bu dünyanın bir imtihan yurdu olmasından kaynaklanmaktadır. Burada Allah'ın kendisinin, insanlara birçok yoldan birine uyma güç ce özgürlüğünün verildiği belirtilmektedir. Doğru yola uyanlara hidâyet eder, sapitanları ise yolda bırakır. Herkes seçtiği yol üzerine sorguya çekilecektir. Bu durumla ilgili peşi sıra gelen âyet-i kerime de bize bilgi vermektedir: *"Yeminlerinizi aranızda fesada araç edinmeyin, aksi halde (İslâm'da) sebat etmişken ayağınız kayar da (insanları) Allah yolundan alıkoymanız sebebiyle (dünyada) kötülüğü tadarsınız. Sizin için (ahirette de) büyük bir azap vardır."*⁴⁵⁴ Bu âyette yeminlere bağlı kalmanın önemine değinilmiş, bu işin dinde önemli bir yerin olduğuna dikkat çekilmiştir. Bunun bu kadar önemli oluşu insanlar arası ilişkilerde çokça tekrarlanmasındandır. Yani, yeminlerinizi içten içe, aldatmak ve fesad çıkarmak kastı ile yapmayın. O takdirde ayaklarınız sapasağlam yerleştikten sonra kayıverir. Bu da, Allah'ın bilinip tanınmasından sonra, yeminlere bağlı kalınmamak sûretiyle ayakların kayacağı anlamındadır. Bu, dosdoğru bir durumda iken, büyük bir kötülüğe düşen ve ona gömülen kimsenin durumunu anlatmak için kullanılmış bir istiaredir. Çünkü ayak kayması, kişinin hayırlı bir durumdan kötü bir duruma naklonduğunu gösterir. Yüce Allah, dünya azabı ve ahirette de büyük azab ile tehditte bulunmaktadır. Bu tehdit, Rasûlullah'a(s.a.v) olan ahdini bozan kimseler hakkındadır. Çünkü önce ona ahid verdiği halde, daha sonra verdiği ahdini bozan ve îmandan çıkan kimseler olmuştur. Bundan dolayı yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Allah yolundan alıkoyduğunuz için kötülüğü tadarsınız." Dünyada kötülüğün tadılması, onların başlarına gelen ve hoşlanmadıkları şeylerdir.*⁴⁵⁵

⁴⁵² Kurtubî, *age.*, X, s. 253.

⁴⁵³ Nahl, 16/93.

⁴⁵⁴ Nahl, 16/94.

⁴⁵⁵ Kurtubî, *age.*, X, s. 266.

4. Ceza ve Mükâfat

Yüce kitabımız Kur'ân'a göre dünya hayatında gerçekleştirilen her bir eylemin karşılığı âhirette hiçbir kimseye haksızlık yapılmaksızın bi hakkın ödenecektir. Bu karşılık ceza ve mükâfat olmak suretiyle iki şekildedir. Hesap sonrası belirlenecek olan konum mükâfatı hak edenler için cennet, cezayı hak edenler için ise cehennem olacaktır. Şimdi bununla ilgili sûremizde geçen âyet-i kerimelere değinmek istiyorum.

a. Cennet

"Örtmek, gizlemek" manalarına gelen cennet "cenn" kökünden türetilmiş bir isim olup sözlükte, "bitki ve sık ağaçlarla örtülü yer" anlamına gelmektedir. Terim olarak ise, "çeşitli nimetlerle bezenmiş olan ve müminlerin içinde ebedi olarak kalacakları âhret yurdu"⁴⁵⁶ demektir. Kur'ân'da müfred, tesniye ve çoğul olarak 147 âyette yer alan cennet kelimesi, dünyadaki bağ, bahçe anlamındaki kullanımları istisnâ edilirse, tam yüz on yedi yerde âhret cenneti manasında zikredilmiştir. Sözü edilen cennet de, "cennetü'n-na'îm, adn, firdevs, hüsnâ, dâru's-selâm, dâru'l-mukâme el-makâmu'l-emîn" şeklinde isimlerle ifade edilmiştir.⁴⁵⁷ Şimdi sûremizde konumuzla alakalı geçen âyetlere değinelim.

Sûrede konumuzla alakalı gelen âyet-i kerime şöyledir: "*(Kötülüklerden) sakınanlara: Rabbiniz ne indirdi? denildiğinde, «Hayır (indirdi)» derler. Bu dünyada güzel davrananlara, güzel mükâfat vardır. Ahiret yurdu ise daha hayırlıdır. Takvâ sahiplerinin yurdu gerçekten güzeldir!*"⁴⁵⁸ Yukarıda 24. âyette kâfirlere, "Rabbiniz ne indirdi?" diye sorulduğunda "eskilerin masallarını!" diyerek küstahça cevap verişleri bildirilmiş, akibetlerinin ahirette cehenneme atılmak olacağı vurgulanmıştı. Burada ise aynı sorunun bu defa müminlere sorulduğu, onların bu soruya "Hayır indirdi"(doğru ve gerçekleri içeren Kur'ân'ı) diye cevap verdikleri ifade olunmuştur. Bu sebeple müminler güzel bir davranış sergilemiş olmakla bu dünyada güzelliği hak ettikleri gibi ahiret hayatlarının da hayırlı ve güzel olacağı buyrulmuştur. Güzelden kasıt cennettir yani Allah'a itaat edenlere cennet verilecektir. Cennet mükâfatı ise dünya yurdundan şüphesiz daha hayırlıdır. Çünkü bu dünya hayatı fani olup içinde kötülükleri de barındırırken ahiret hayatı sonsuz olup cennette kötülük adına bir şey söz konusu bile değildir.⁴⁵⁹

"*Takva sahibi olan kişilerin yurdu ne güzeldir.*" buyruğunda ittika kavramını ele aldığımızda müfessirlerimizden Taberî şöyle bir açıklamada bulunmaktadır: "bu dünyada Allah ve

⁴⁵⁶ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 453.

⁴⁵⁷ Topaloğlu, Bekir, "Cennet", *DİA.*, VII, s. 374.

⁴⁵⁸ Nahl, 16/30.

⁴⁵⁹ Kurtubî, *age.*, X, s. 159.

rasulüne inanan, Allah'a itaat eden, insanları îmana ve Allah'ın emrettiği iyilikleri yapmaya davet eden kimseler' diye açıklamıştır.⁴⁶⁰ Râzî de ittika kavramını özellikle şirk ve inkâra sapmış olanların tutumlarından ve akibetlerinden bahseden âyetlerin ardından kullanmıştır.⁴⁶¹ Bu açıklamadan sonra takva sahiplerinin yurdu hakkındaki görüşleri verecek olursak cumhura göre: Takva sahiplerinin yurdu olarak ahiret ne güzeldir! Olurken el-Hasen'e göre mana: Takva sahiplerinin yurdu olarak dünya ne güzeldir. Çünkü onlar bu dünyada işledikleri ameller ile ahiretin mükâfatını ve cennete girmeyi kazanmışlardır.⁴⁶²

Bir sonraki âyette yine bize ahiret hayatından, cennetten bahsetmektedir: "*(O yurt,) girecekleri, zemininden ırmaklar akan Adn cennetleridir. Onlar için orada kendilerine diledikleri her şey vardır. İşte Allah, takvâ sahiplerini böyle mükâfatlandırır.*"⁴⁶³ Bu âyet-i kerime bir önceki âyetle irtibatlı olup cennet lafzı "yurt" anlamındaki kelimeden bedeldir. Buna göre mana şu şekilde de verilebilir: Adn cennetleri, takva sahiplerinin yurdu olarak ne güzeldir!

Cennetin tasvirinde kullanılan "Altından ırmaklar akar" buyruğu 'cennet' kelimesi ile yakından alakalıdır. Cennet bahçe demektir.⁴⁶⁴ Cennet örten ve kapatan anlamına gelmektedir. Cennetler adının veriliş sebebi içinde bulunan kimseleri ağaçlarıyla örtüp sakladığından dolayıdır. Kalkan anlamına gelen 'el-micenne', anne karnındaki yavru anlamına gelen "cenin" ve bahçe anlamına gelen "cennet" aynı köktendir.

"Altından" yani ağaçlarının altından demektir. Ağaçların ayrıca söz konusu edilmesi, "cennetler" kelimesinin zaten ağaçlara delalet etmesinden dolayıdır. "Irmaklar" nehirlerin suyu demektir. Akmanın nehirlerle nisbet edilmesi, kelimenin kullanımında bir genişliktir. Çünkü akan sadece sudur. İfadenin kısaltılması için 'su' kelimesi hafzedilmiştir.⁴⁶⁵

Bir sonraki âyet de bize ahiret hallerinden bahsetmektedir: "*(Onlar,) meleklerin, «Size selâm olsun. Yapmış olduğunuz (iyi) işlere karşılık cennete girin» diyerek tertemiz olarak canlarını aldıkları kimselerdir.*"⁴⁶⁶ Bu âyette "hoş ve temiz olarak" buyruğu ile ilgili altı görüş vardır: 1-Şirkten temiz ve arınmışlar olarak 2-Salih kimseler olarak 3-Fiil ve sözleri temiz olarak 4-Yüce Allah'ın karşılaşacakları mükâfatına güvenerek, gönülleri, nefisleri hoş olarak

⁴⁶⁰ Taberî, *age*, XIV, s. 100.

⁴⁶¹ Bkn: Râzî, *age.*, XX, s. 23.

⁴⁶² Kurtubî, *age.*, X, s. 159.

⁴⁶³ Nahl, 16/31.

⁴⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, XIII, s. 93; Firuzabadi, *el-Kamusu'l-muhit*, Beyrut 2009, s. 242.

⁴⁶⁵ Kurtubî, *age.*, I, s. 505.

⁴⁶⁶ Nahl, 16/32.

5-Yüce Allah'a gönül hoşluğu ile yönelerek 6-Vefatları kafir ve iyilik ile kötülükleri birbirine karıştırmış kimsenin ruhunun kabzedildiğinin aksine güzel, kolay, zorluksuz ve acısız olmak sûretiyle...

"Selam size... derler" buyruğunun ne anlama geldiği hakkında İbn Mübarek şunu nakletmektedir: Bana Hayve anlattı, dedi ki: Bana Ebu Sahr haber verdi, Ebu Sahr Muhammed b. Ka'b el-Kurâzî'den naklen dedi ki: Mümin kulun canı boğazına gelip dayandığında ölüm meleği ona gelir ve ey Allah'ın dostu, selam sana! Allah'ın sana selamını bildiriyorum, der. Daha sonra şu: *"Onlar ki melekler hoş ve temiz olarak ruhlarını alırlarken selam size... derler" âyetini okudu.*⁴⁶⁷ Âyetin bitiminde ise salih amel işleyenlerin cennetle müjdelendiği veya ahirette bu şekilde söyleneceği bildirilmektedir.

Ahiretle ilgili diğer âyet-i kerimemiz şöyledir: *"Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, onları dünyada güzel bir şekilde yerleştireceğiz. Eğer bilirlerse ahiretin mükâfatı elbette daha büyüktür."*⁴⁶⁸ Hicret: Allah yolunda, Allah'ın dini için vatanları, aile ve yakınları terketmek ve aynı zamanda günah ve kötülükleri de terketmek demektir. Böyle kimselerin dünyada alacağı barınma nimetine dair altı türlü açıklama yapılmıştır. Bunlar: 1-Bundan kasıt Medine'ye yerleşmektir. Bunu İbn Abbâs, el-Hasen, Şa'bi ve Katâde yapmıştır. 2-Maksad güzel rızıktır. Bu açıklamayı Mücahid yapmıştır. 3-Düşmanlarına karşı yardım edeceğiz, demektir. Bu açıklamayı ed-Dahhak yapmıştır. 4-Onlara doğru sözlülük ve güzel övgü ihsan edilecektir. Bunu da İbn Cüreyc nakletmektedir. 5-Bundan kasıt fethedip ele geçirdikleri ülkelerle ellerine geçirdikleri, yönetimleri altına aldıkları bölgelerdir. 6-Maksad dünyada onlardan sonra kalan, onların övgü ile anılmaları ve dünyada soylarından gelenlerin sahip oldukları şereftir.⁴⁶⁹ Allah'ın izniyle onlar bütün bunları elde edebilmişlerdir.

Dünyada bu tür nimet ve makamlara sahip olmak yetmiyor; ahiret mükâfatının daha büyük olacağı buyruluyor. Allah Teâlânın ahirette vereceği mükâfat herhangi bir kimse tarafından görülmeden önce bilinemeyecek kadar büyüktür. Bu konu ile alakalı Kur'ân-ı Kerîmde geçen diğer bir âyet-i kerime şöyledir: *"Nereye bakarsan orada pek çok nimetler ve büyük bir saltanat görürsün."*⁴⁷⁰ Bu âyette geçen "nereye" kelimesi mekân zarfıdır. Cennet kastedilmektedir. Bu zarftaki amil ise "görürsün" lafzının ihtiva ettiği manadır. Gözün görebildiği yer manasındadır.

⁴⁶⁷ Kurtubî, *age.*, X, s. 160.

⁴⁶⁸ Nahl, 16/41.

⁴⁶⁹ Kurtubî, *age.*, X, s. 169.

⁴⁷⁰ İnsan, 76/20.

"Büyük bir saltanat"tan kasıt ise, meleklerin onların huzuruna girmek için izin istemele-ridir. Mükatil b. Süleyman bunu, Allah tarafından bir elçinin gelerek giyecek, yiyecek ve içki-ler ile türlü hediyeleri konağında, Allah'ın dostuna getirmesi, huzuruna girmek için ondan izin istemesidir. İşte mulku'l-azim budur.⁴⁷¹ Süfyan es-Sevri dedi ki: "büyük saltanat" meleklerin onlara selam vermesidir.⁴⁷² Bunun delili de yüce Allah'ın şu buyruklarıdır: *"Melekler de her kapıdan onların yanına girip sabrettiğiniz şeylere karşılık selam sizlere: Yurdun ne güzel so-nucudur bu derler!"*⁴⁷³

Ebu Bekr el-Verrak şöyle demiştir: Bu, arkasında yok olmanın gelmeyeceği bir mülktür. Peygamber(s.a.v)'den gelen haberde de şöyle denilmektedir: "Büyük mülk, saltanat şudur: Makam itibariyle onların en alt mertebede olanları mülküne bakar ve onun ikibin yıllık bir mesafe olduğunu görür. En yakın tarafını gördüğü gibi en uzak tarafını da görür. Peygamber devamla buyurdu ki: *"Onların makam itibariyle en üstünleri ise günde iki defa Rabbinin yü-züne bakacaktır."*⁴⁷⁴

Rivâyete göre Ömer b. el-Hattab(r.a) muhacirlere devletten atiyyelerini ödediğinde şö-yle dermiş: Bu Allah'ın size dünyada va'dettiğidir. Ahirette sizin için sakladıkları ise elbette daha çoktur. Sonra da onlara bu âyet-i kerimeyi okurdu.

Sırayı takip eden diğer âyet-i kerimeler ise bize ahiret yurdunda mükâfat elde edeceklerin davranışlarının neler olduğunu haber vermektedir: *"Allah'ın ahdini az bir karşılığa değiş-meyin! Şâyet anlayan kimseler iseniz, şüphesiz Allah katında olan (sevap) sizin için daha ha-yırlıdır. Sizin yanınızdaki (dünya malı) tükenir, Allah katındakiler ise bâkidir. Elbette sabırlı davrananlara yapmakta olduklarının en güzeliyle mükâfatlarını vereceğiz."*⁴⁷⁵ Bu âyette insan-ların, söz ve yeminlerini maddi menfaatlere değişmesine değinilmiş; küçük ve geçici menfaat-lere kananların, Allah katında daha değerli olan, bitmez tükenmez nimet ve lütuflarından mahrum kalacağı dile getirilmiştir. Az bir dünyalık karşılığında ahidlerin bozulmaması isten-mekte; dünyalığın ne kadar çok olursa olsun zeval bulacak şeylerden olması hasebiyle az ola-rak nitelendirilmiştir. Yüce Allah'ın: *"Sizin yanınızdaki tükenir, Allah'ın katındakiler ise kalı-cıdır"* buyruğu ile söylenmek istenen de budur. Bu buyruk ile yüce Allah, dünyanın durumu ile ahiretin durumu arasındaki farkı açıklamaktadır. Birisi sonlu olup tükenip bitecektir; Al-

⁴⁷¹ Mukatil b. Süleyman, *Kitabu't-Tefsiri'l-Kebir*, Beyrut ts., II, s. 438.

⁴⁷² Kurtubî, *age.*, XVIII, s. 289.

⁴⁷³ Ra'd, 13/23-24.

⁴⁷⁴ Hakim, *Müstedrek*, II, 553; *Müsned*, II, 13.

⁴⁷⁵ Nahl, 16/95-96.

lah'ın nezdindeki bağışlar, lütuf ve ihsanlar, cennet nimetleri ise, ahdini eksiksiz yerine getiren ve yaptığı akidlerde sebat gösteren kimseler için asla son bulmayacaktır.

Konumuzla alakalı sıradaki âyetimiz bize îman edip salih amel işleyenlerin dünya ve ahiret mükâfatından bahsetmektedir: "*Erkek veya kadın, mümin olarak kim iyi amel işlerse, onu mutlaka güzel bir hayat ile yaşatırız. Ve mükâfatlarını, elbette yapmakta olduklarının en güzeli ile veririz.*"⁴⁷⁶ İyi ve güzel işler olarak mana verebileceğimiz salih kelimesi, insanların hem dünya hem de ahiret hayatları için faydalı olan bütün işleri içinde barındıran bir terimdir. Burdan bize işlerimizin doğru ve yararlı olması hem de meşru ölçüler çerçevesinde yerine getirmemiz gerektiği fikrini vermektedir. "Güzel bir hayat"tan kastın dünya hayatı olduğu hakkında Âlimler hemfikirdirler.⁴⁷⁷ Bu hayatın mahiyeti hakkında ise beş görüş ileri sürülmüştür: 1- İbn Abbâs, Said b. Cübeyr, Ata ve ed-Dahhak'a göre helal rızık demektir. 2- Hasan-ı Basri, Zeyd b. Vehb ile Vehb b. Münebbih'e göre kanaat demektir. el-Hakem, bunu İkrime'den o da İbn Abbâs'ın görüşü olarak rivâyet etmiştir. Ayrıca Ali b. Ebi Talib(r.a)'ın görüşü de budur. 3-Yüce Allah'ın, itaatleri işleme muvaffakiyeti demektir. Çünkü itaatleri işlemek, kişiyi Allah'ın rızasına ulaştırır. Bunu bu şekilde ed-Dahhak yapmıştır. 4-Mücahid, Katâde ve İbn Zeyd der ki: güzel hayattan kasıt, cennettir. 5-Ebu Bekr el-Verrak da der ki: güzel hayattan kasıt, itaatın tatlılığıdır. Sehl b. Abdullah et-Tüsteri der ki: güzel hayat, kulun kendi tedbirinden vazgeçerek, tedbirini hakka havele etmesi demektir.⁴⁷⁸

Âyetin devamında ise "*Ve bunları elbette işlediklerinin en güzeli ile ahirette mükâfatlandıracağız.*" Allah'ın bu âyette önce "*ona çok güzel bir hayat yaşatırız*" diye buyurduktan sonra "*ve bunları elbette... Mükâfatlandıracağız*" diye buyurması, "*kim*" zamirinin hem tekil hem de çoğul için kullanılabilmesinden kaynaklanmaktadır. Bir seferinde zamir tekil olarak lafza, diğerinde ise çoğul olarak manaya ait olmuştur.

b. Cehennem

Kur'an'ın yetmiş yedi ayetinde geçen⁴⁷⁹ ve derin kuyu anlamına gelen cehennem azaba müstahak olan kulların azap görecekleri ateşin veya yerin adıdır.⁴⁸⁰ Kur'an'da cehennem; cahîm, hâviye, hutame, lezâ, saîr ve sakar gibi kelimelerin yanı sıra, mesvâ, me'vâ kelimele-riyle ve "azâbu cehennem", "nâru cehennem" gibi terkiplerle ve daha başka kavramlarla da

⁴⁷⁶ Nahl, 16/97.

⁴⁷⁷ Bkn: Taberî, *age.*, XIV, s. 170-171; Zemahşerî, *age.*, II, s. 343; İbn Atıyye, *age.*, III, s. 419.

⁴⁷⁸ Kurtubî, *age.*, X, s. 269.

⁴⁷⁹ Abdülbaki, M. F., *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, İstanbul 1984, "Cehennem" md.

⁴⁸⁰ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XII, s. 112.

ifade edilmektedirki, Halimî'ye göre bunlar, cehennemdeki azap türlerine ve tabakalarına verilen adlardır.⁴⁸¹ Cehennemin en bariz vasfı ateş olduğu için Kur'an'da bazen cehennem yerine ateş anlamında "nar" kullanılır. Buna örnek olarak "Şu kesindir ki münafıklar nârın/cehennemin en alt katındadırlar"⁴⁸² ayetini zikredebiliriz. Sûremizde geçen âyet-i kerimeleri açıklamaya çalışalım:

*"Kıyamet gününde kendi günahlarını tam olarak taşımaları ve bilgisizce saptırmakta oldukları kimselerin günahlarından da bir kısmını yüklenmeleri için (öyle derler). Bak ki yüklenecekleri şey ne kötüdür!"*⁴⁸³ Bu âyet-i kerimedeki "lam"ın sonuç bildiren "lam" olduğu söylenmiştir. Yüce Allah'ın: *"Sonunda onlara bir düşman, bir tasa olacaktır."*⁴⁸⁴ buyruğunda olduğu üzere. Yani onların Kur'ân ve peygamber hakkındaki iddiaları, kendi günahlarını geriye bir şey bırakmamak üzere tam olarak yüklenmek noktasına kadar götürecektir. Bu da, küfürleri sebebiyledir.⁴⁸⁵

*Kötülük tuzakları kuranlar, Allah'ın, kendilerini yere geçirmeyeceğinden veya kendilerine bilemeyecekleri bir yerden azabın gelmeyeceğinden veya onlar dönüp dolaşırlarken Allah'ın kendilerini yakalamayacağından emin mi oldular? Onlar (Allah'ı) âciz bırakacak değildirlerdir. Yoksa Allah'ın kendilerini yavaş yavaş tüketerek cezalandırmayacağından (emin mi oldular)? Kuşkusuz Rabbin çok şefkatli, pek merhametlidir.*⁴⁸⁶ İnsanların inançta tevhide, yasaşıta iyilik ve adâlete yönelmelerini, böyle yapmayanların inkâr ve kötülükleri yüzünden dünyada ve ahirette bela ve musibete uğramaktan kurtulmalarını isteyen Allah Teâla, bu âyet-i kerimelerle uyarıda bulunmaktadır. İmam Kurtubî'ye göre bu İslâm'ı çürütmek uğrunda bir takım hile ve yollara başvuran müşriklere bir tehdittir. İbn Abbâs der ki: Kendilerini Karun'u yerin dibine batırdığı gibi batıracağından yana emin mi oldular?⁴⁸⁷ Âyetteki soru inkâr anlamındadır. Yani onlar yalanlayanların başına gelen ceza gibi bir cezanın kendilerini de gelip bulmayacağından emin olmamalıydılar.

Konumuzla alakalı diğer âyet-i kerime bize ahirete îman etmeyenlerin akıbetinden bahsetmektedir: *"Kötü sıfat, ahirete inanmayanlar içindir. En yüce sıfatlar ise Allah'a aittir.*

⁴⁸¹ Halimi, Ebu Abdullah Hüseyin b. Hasan b. Muhammed el-Buhari, *el-Minhac fi şuabi'l iman*, thk. Hilmi Muhammed Fude, Darü'l-Fikr, yy., 1979, I, 472; Ayrıca bkz. Veysel Kasar, Halimi'ye ait Şuabu'l-İman Adlı Eserin Kelam ilmindeki Yeri (Basılmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa, 2002, s. 222.

⁴⁸² Nisa, 4/145

⁴⁸³ Nahl, 16/25.

⁴⁸⁴ Kasas, 28/8.

⁴⁸⁵ Kurtubî, *age.*, X, s. 152.

⁴⁸⁶ Nahl, 16/45-47.

⁴⁸⁷ Kurtubî, *age.*, X, s. 172.

Çünkü O, her şeyden üstün ve hikmet sahibidir."⁴⁸⁸ Müfessirler, genellikle ahirete inanmayanlara ait olduğu bildirilen "kötü sıfatlar"ı, erkek çocukları kendilerine kız çocukları Allah'a yakıştırarak aşağılamak ve reddetmek, ilkel bir namus anlayışı veya geçim endişesiyle onların canına kıyacak kadar merhametsizleşmek ya da cimrileşmek: Allah'a yaraştığı ifade edilen, "en yüksek nitelikler"i de O'nun evrende hiçbir şeye muhtaç bulunmayacak derecede eksiksiz-kusursuz olması, yaratılmışlara özgü vasıflardan münezzeah bulunması şeklinde sıralamışlardır.⁴⁸⁹ Burada sözü edilen "kötü örnek"in Yüce Allah'ı eş ve çocuk sahibi olmak ile vafsetmeleri olduğu söylendiği gibi, kötü örnekten kastın azap ve cehennem ateşi olduğu da söylenmiştir. İbn Abbâs şöyle demektedir: "Kötü örnek" ateştir, "en yüce örnek" ise Allah'tan başka ilah olmadığına şehadet getirmektir. Bunun "Onun gibi hiçbir şey yoktur" gerçeği olduğu söylendiği gibi "en yüce örnek ise Allah'ındır" buyruğunun yüce Allah'ın: "Allah göklerin ve yerin nurudur. Bu nurunun misali içinde kandil bulunan bir kandilliktir..."⁴⁹⁰ buyruğuna benzediği de söylenebilir.⁴⁹¹ Allah Teâla yine ele aldığımız sûremizde: "*Artık Allah hakkında örnekler bulmaya kalkışmayın*"⁴⁹² diye buyurmuşken, yüce Allah'ın bu buyruğundan kasıt; başka varlıkların O'na benzemesini ve eksiklik gerektiren misalleri vermeye kalkışmayın, demektir. En yüce örnek yüce Allah'ın benzersiz ve eşsiz şekilde vaf edilmesidir. O, zâlimlerin ve inkârcıların söylediklerinden alabildiğine yüce ve büyüktür. Dolayısıyla ahirete îman etmeyenler söylediklerinin cezasını ateş ile göreceklerdir.

Sûremizde konu başlığımızla ilgili sıradaki diğer âyet-i kerime şöyledir: "*Kendilerinin hoşlarına gitmeyen şeyleri Allah'a isnat ediyorlar. En güzel sonucun kendilerinin olduğunu anlatan dilleri de yalanın örneğini veriyor. Hiç şüphesiz onlar için sadece ateş vardır ve onlar, (ateşe) terkolunacaklar.*"⁴⁹³ Hoşlarına gitmeyen şeyden kasıt kız çocuklarıdır. En güzel sonucun ise oğulların kendilerinin, kız çocuklarının da Allah'ın olduğunu söylemeleridir.⁴⁹⁴ Burada müşriklerin düşdüğü hatadan biri Allah'a çocuk isnad etmeleridir. Diğeri ise kendilerine göre daha aşağı gördükleri kızları Allah'a isnad etmeleridir. Bu ikiside büyük bir suçtur.⁴⁹⁵ Âyet bunun böyle olmadığını, böyle düşünenlerin ateşe atılacakları bildirilmektedir. Bununla ilgili Kur'ân'da geçen diğer âyet-i kerime şöyledir: "*İşte bunlar kendi kendilerine*

⁴⁸⁸ Nahl, 16/60.

⁴⁸⁹ Zemahşerî, *age.*, II, s. 333; Râzî, *age.*, XX, s. 56.

⁴⁹⁰ Nur, 24/35.

⁴⁹¹ Kurtubî, *age.*, X, s. 187.

⁴⁹² Nahl, 16/74.

⁴⁹³ Nahl, 16/62.

⁴⁹⁴ Taberî, *age.*, XIV, s. 126-127.

⁴⁹⁵ İbn Âşûr, *age.*, XIV, s. 191.

yazık edenlerdir. Uydurmakta oldukları şeyler de önlerinden kaybolup gitti. Şüphesiz onlar ahirette en çok zarara uğrayacak kimselerdir."⁴⁹⁶ ez-Zeccac der ki: Burada(لا) nefy edatıdır. Hayır, böyle bir düşüncenin onlara faydası olmayacaktır. Buna karşılık (جرم) ise kesbetti, kazandı anlamındadır. Böyle bir fiil onlara hüsrânı kazandırdı, onları zarara soktu, demek olur.⁴⁹⁷ Ateşi elde edince orada unutulacaklar, ateşe terk edileceklerdir. (الفرط) kelimesi suya önden giden kimse manasında olup, Rasûlullah bir hadisinde şöyle buyurmuşlardır: Ben sizin aranızda Havz'a en önce varacak olanım.⁴⁹⁸ Buna göre Katâde ve el-Hasen: Onlar cehenneme önden ve çabucak götürüleceklerdir, demek diye mana vermişlerdir.⁴⁹⁹

Sıradaki âyet-i kerime bize kıyamet gününde şeytanın kimlere dostluk yapacağını haber vermektedir: *"Allah'a andolsun, senden önceki ümmetlere de (peygamberler) göndermişizdir. Fakat şeytan onlara işlerini süslü gösterdi de (îman etmediler). İşte o, bugün onların velisidir. Ve onlar için elem verici bir azap vardır."*⁵⁰⁰ Bu âyet Hz. Peygamber'e(s.a.v) bir tesellidir. Kendinden önce gelen peygamberleri de kavimleri inkâr etmişlerdir. İşte o eski ümmetler gibi Kureyş halkı da, şeytanı kendileri için dost edinmişlerdir. Bu yüzden ahirette onlara çok acıklı bir azap olarak cehennem ateşi vardır. Kıyamet gününde onlara: İşte bu sizin veliniz ve yardımcınızdır. Haydi, sizi bu azaptan kurtarması için şeytandan yardım isteyiniz, denilecek ve bu, onlara bir çeşit azar olmak üzere söylenecektir.⁵⁰¹

Bir sonraki âyet-i kerime ise îmandan sonra küfre dönerse Allah'ın azabı o kimselerin üzerine olacağıyla alakalıdır: *"Kim îman ettikten sonra Allah'ı inkâr ederse -kalbi îman ile dolu olduğu halde (inkâra) zorlanan başka- fakat kim kalbini kâfirliğe açarsa, işte Allah'ın gazabı bunlaradır; onlar için büyük bir azap vardır."*⁵⁰² Müslüman olduktan sonra inancından dönen kimseye mürted denir. Kişi kendi özgür iradesini kullanarak dinin terkedip başka dine giren veya dinsizliği tercih eden kimse Allah'ın gazabına uğrayacak ve cezalandırılacaktır. Bununla ilgili diğer âyet-i kerimeler şöyledir: *"Sana haram ayı, onda savaşmayı soruyorlar. De ki: Onda savaşmak büyük günahdır. Allah'ın yolundan menetmek ve O'nu inkâr etmek, Mescid-i Harâm'dan (insanları) engellemek, halkını oradan çıkarıp sürmek ise Allah katında daha büyük günahdır. Fitne de öldürmekten daha ağırdır. Güçleri yeterse sizi dininizden çevi-*

⁴⁹⁶ Hud, 11/21-22.

⁴⁹⁷ Kurtubî, *age*, IX, s. 36.

⁴⁹⁸ *Buhari*, Rikaak 53, Fiten 1; *Müslim*, Fedail 25, 26, 31, 32; *İbn Mace*, Fiten 5, Zühd 36; *Müsned*, I, 257, 384, II, 408, III, 18, 62, IV, 313, 351, V, 41, 86.

⁴⁹⁹ Kurtubî, *age.*, X, s. 190.

⁵⁰⁰ Nahl, 16/63.

⁵⁰¹ Kurtubî, *age.*, X, s. 191.

⁵⁰² Nahl, 16/106.

*rinceye kadar durmadan sizinle savaşsınlar. İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, dünyada ve âhirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır. Cehennem dostları da bunlardır ve orada onlar devamlı kalıcıdırlar.*⁵⁰³ *"Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler; müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlıdırlar; Allah yolunda cihad ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah'ın dilediğine verdiği bir lütfudur. Allah'ın lütfü geniştir; O, her şeyi bilir.*⁵⁰⁴

Bu âyetten sonra gelen âyet de bize cehennem azabını görenlerin kimler olacağından bahsetmektedir: *"O zulmedenler azabı gördüklerinde, artık onlardan azap hafifletilmez, onlara mühlet de verilmez.*⁵⁰⁵ Burada müşriklere seslenilmekte, cehennem azabını oraya girmek sûretiyle görünce azapları hafifletilmeyeceği gibi, onlara süre de tanınmayacaktır. Çünkü onların orada tevbe etmeleri söz konusu olmayacaktır.

*"Allah'ın âyetlerine inanmayanlar yok mu, kuşkusuz Allah onları doğru yola iletmez ve onlar için elem verici bir azap vardır.*⁵⁰⁶ Müşrikler, Rasûlullah'in kendisine Allah tarafından vahyedildiğini bildirdiği sözleri kendisinin uydurduğunu söylerken bazıları da bunları ona başka bir insanın öğrettiğini ileri sürmüşlerdir.⁵⁰⁷ Bu şekilde âyetleri inkâr edenlerin hidâyetten mahrum kaldıkları ve şiddetli bir azapla, cehennemle cezalandırılacakları bildirilirken bir sonraki âyette Peygamber(s.a.v)'i yalan uydurmakla nitelendirmelerine cevap verilmekte ve asil iftiracı ve yalancının kendilerinin, îmandan nasibi olmayanların olduğu ifade edilmektedir: *"Allah'ın âyetlerine inanmayanlar, ancak yalan uydurur. İşte onlar, yalancının kendileridir.*⁵⁰⁸

Anlatıldığına göre putperest Araplardan bazıları Peygamber'in huzuruna gidenlerin önlerine geçer, *"Senin ondan duyacakların eskilerin masalları!"*⁵⁰⁹ diyerek onları geri çevirmeye çalışırlardı. İşte bu şekilde insanların gerçeği öğrenip kabul etmesini engelleyerek kamuoyunu yanıltanlar, kendi günahlarının yanında, yanıltıklarının günahlarından da yüklenmiş olacak ve kıyamet gününde bunun cezasını çekecektir. Bu durum sadece o dönemin inkârcıları için

⁵⁰³ Bakara, 2/217.

⁵⁰⁴ Maide, 5/54.

⁵⁰⁵ Nahl, 16/85.

⁵⁰⁶ Nahl, 16/104.

⁵⁰⁷ Zariyat, 51/ 52; Âl-i İmran, 3/184; Duhan, 44/14; Saffat, 37/36; Tur, 52/29; Hakka, 69/42; Zuhruf, 43/30; Sa'd, 38/ 4-5; Enbiyâ, 21/5; Hakka, 69/41; Nahl, 16/103.

⁵⁰⁸ Nahl, 16/105.

⁵⁰⁹ Taberî, *age.*, XIV, s. 94-95; Râzî, *age.*, XX, s. 18.

geçerli olmayıp bütün devirlerde benzer davranışları sergileyen bütün Hakk karşıtları için geçerlidir. Peygamber Rasûlullah, hayra önderlik edenlerin, daha sonra onu yapanların sevabı kadar sevap yazılacağını; kötülüğe ön ayak olanların da kendi günahlarıyla birlikte saptırdıkları insanların günahı kadar günah yazılacağını haber vermiştir.⁵¹⁰

Âyetin son kısmı ile alakalı bir başka âyette şöyle buyrulmaktadır: *"Andolsun onlar, hem kendi yüklerini taşıyacaklar, hem de kendi yükleriyle birlikte başka yükleride yüklenecelerdir."*⁵¹¹ Ebu Davud, Ebu Rimse'den şöyle dediğini rivâyet eder: Babamla birlikte Peygamber(s.a.v)'a doğru yola koyuldum. Daha sonra Peygamber(s.a.v) babama: *"Bu senin oğlun mu?"* diye sordu, babam: *"Ka'benin Rabbi için evet dedi. Rasûlullah: "Gerçekten mi?"* diye sordu, o, evet dedi. Peygamber(s.a.v) babama olan benzerliğimden, babamın hakkımdaki yemininden tebessüm etti, sonra şöyle buyurdu: *"Ama şunu bil ki, onun sana karşı cinâyeti olmaz, senin de ona karşı cinâyetin olmaz."* Daha sonra Rasûlullah(s.a.v) *"Hiç bir nefis başkasının günahını yüklenemez"*⁵¹² âyetini okudu.⁵¹³ Burada bir çelişki var gibi gözüksede durum öyle değildir. Nitekim Peygamber(s.a.v) şöyle buyurmuştur: *"Herhangi bir davetçi, eğer bir sapıklığa çağırır da, ona tâbi olunursa, ona uyanların günahlarının bir benzeri-onların günahlarından hiçbir şey eksiltmeksizin- verilecektir. Herhangi bir davetçi de, bir hidâyete çağırarak olurda ona uyulursa, o takdirde onlara uyanların ecirleri gibi- ecirlerinden hiçbir şey eksiltmeksizin- ona da ecir vardır."*⁵¹⁴ Buradan anlaşılan sapıklıkta önderlik edip, başkalarını peşinden sürükleyen kimse; saptırdığı kimselerin de günah yükünü taşıyacaktır ve kendisinin günahlarında bir eksilme olmayacaktır.

*"Bu (azap), onların dünya hayatını ahirete tercih etmelerinden ve Allah'ın kâfirler topluluğunu hidâyete erdirmemesinden ötürüdür. İşte onlar Allah'ın, kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği kimselerdir. Ve onlar gafillerin kendileridir. Hiç şüphesiz onlar ahirette ziyana uğrayanların ta kendileridir."*⁵¹⁵ Bir önceki âyette geçen gazabın sebebi, onların dünya hayatını ahiretten daha çok sevmeleri, dünyayı ahirete tercih etmeleri ve Allah'ın hiç şüphesiz kafirler topluluğuna hidâyete vermemesidir. Allah Teâla bu âyet-i kerimede bu kâfirlerin niteliklerini belirtmiş ve şöyle buyurmuştur: *İşte onlar, Allah'ın verilen öğütleri kavramalarını*

⁵¹⁰ Müslim, 'İlim', 15; 'Zekât', 69; Nesâî, 'Zekât' 64; Müsned, IV, 357, 359, 360, 361.

⁵¹¹ Ankebut, 29/13.

⁵¹² En'am, 6/164.

⁵¹³ Ebu Davud, Diyat 2; Nesâî, Kasame 41; Darimi, Diyat 25; Müsned, II, 227.

⁵¹⁴ Buhari, İ'tisam 15; Müslim, İlm 15, Zekât 69; Tirmizi, İlim 15; Nesâî, Zekât 64; İbn Mace, Mukaddime 14; Darimi, Mukaddime 44; Müsned, II, 505, IV, 362, 383, 430, 433.

⁵¹⁵ Nahl, 16/107-109.

önlemek üzere kalplerini, yüce Allah'ın kelamını iştmeye karşı kulaklarını, Allah'ın âyet ve belgelerine bakmaya karşı gözlerini mühürlediği kimselerdir. Ve onlar kendileri hakkında ilahi murâdın ne olduğundan yana gafil olanların ta kendileridir.

Sırayı takip ettiğimizde karşımıza konumuzla ilgili çıkan diğer âyet-i kerimeler şunlardır: *"Dillerinizin uydurduğu yalana dayanarak «Bu helâldir, şu da haramdır» demeyin, çünkü Allah'a karşı yalan uydurmuş oluyorsunuz. Kuşkusuz Allah'a karşı yalan uyduranlar kurtuluşta eremezler. (Kazandıkları) pek az bir menfaattir. Hâlbuki onlar için elem verici bir azap vardır."*⁵¹⁶ Bu âyet-i kerime ile bağlantılı sûrede geçen diğer âyet-i kerimemiz 62. âyettir. Âyet-i kerime, Bahiraları, Saibelere haram kılıp buna karşılık davarların karınlarında bulunan ceninleri ölü de olsalar helal kılan kâfirlere bir hitaptır. Buna göre yüce Allah'ın: Şu helaldir buyruğu, davarların karınlarında bulunan ölümlere işarettir. Ve onların, haram olduğu halde helal kıldıkları her şeye bir işarettir. Şu da haramdır buyruğu da Bahirelere, Saibelere ve haram kıldıkları diğer şeylere bir işarettir.⁵¹⁷ Şüphe yok ki, Allah'a karşı yalan uyduranlar iflah olmazlar. Pek az bir menfaat vardır. Yani onların içinde buldukları dünya nimetleri pek yakında sona erecektir. Önemsiz dünya menfaatleri uğruna "Allah üzerine yalan uydurmak", insanı ebedi kurtuluştan mahrum bırakacaktır. Sonra da can yakıcı bir azaba döndürüleceklerdir.

5. Âhiret İncancının Dünya Hayatına Yansımaları

Kur'ân başta da belirttiğimiz üzere insanın bu dünyada diğer mahlukatlardan farklı olarak akıl nimetiyle yaratıldığını bunun neticesinde ise irade sahibi olduğunu, iradenin ise insanoğluna sorumluluk yüklediğini bu sorumlulukları yerine getirip getirmemesine göre âhiret hayatında maruz kalacağı mükâfat veya ceza durumlarını bildirir ve bir rehber olarak, bir projektör görevi görerek yol gösterir. Sûremizde genel hatları ile işlenen âhiret konularına baktığımız zaman öncelikle yaratana tanıma ve ona layık olan uluhiyyet vasıflarını bilerek hareket etme en azından bu vasıfları bir başka varlık ve nesneye yükleme gayretinde olunmaması gerektiği üzerinde durmaktadır. Bununla beraber bu güce ve kudrete sahip hiçbir varlık olmadığından dolayı böyle bir yola başvuran insanların fitratlarında olan adâlet duygusuyla hareket etmemiş olacaklar ve âyetinde ifadesiyle zulüm işlenmiş olunacaktır.

İnsanoğluna verilen adâlet duygusu sayesinde dünya yaşantısında birçok haksızlıklar önlenir. Elbette bu her zaman böyle olmaz. Bunun içindir ki adâletin tecelli edeceği, iyilikle-

516 Nahl, 16/116-117.

517 Kurtubî, age., X, s. 301.

rin ve yapılan kötülüklerin karşılıksız kalmayacağı bir güne inanmak ve bu durumun bu şekilde sürüp gittiği ebedi bir yaşam arzulamak insanoğlunun en büyük arzusudur. Bu inanç kişiye dünya hayatında çeki düzen verir. Yaratılma gayerini hatırlatır. Kendi haklarını bilir ve başkalarının haklarına riayet etme becerisini kazanır. Bu sayede toplum İslam'ın istediği doğrultuda bireyler yetiştirir. Bununla ilgili temel kuralları belirleyen âyet-i kerimemiz şudur: "Muhakkak ki Allah adâleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza almanız diye size böyle öğüt veriyor."⁵¹⁸ Bu âyetle ilgili detaylı açıklamalara bir sonraki bölümde yer vermeyi düşünüyoruz. Burada âhiret inancı adâletin, doğruluğun, dürüstlüğün iyilik ve güzelliğini; zulmün, haksızlığın ve her türlü kötülüğün de fenalığını, fertlerin gönül ve kafalarına yerleştirmek suretiyle insanların birbirlerine olan olumlu tutumlarını geliştireceği gibi, fertlerden oluşan toplumların ve milletlerin arasındaki bağların sağlam bir yapıya dönüşeceğini bildirmektedir.

Âhirete iman, insanın Allah'a ve diğer insanlara karşı sorumluluklarını yerine getirmesine yardımcı olarak davranışlarında olumlu gelişmeler kaydetmesine yardımcı olur. Yukarıda âyette ifade edildiği üzere akrabadan başlamak üzere diğer insanlara da hayırda bulunmaya, kötülükleri terkederek ihsan bilinciyle hareket etmeye ve bu sayede takva yolunda ve iyilikte yarışmaya teşvik eder. Bununla ilgili başka bir âyet-i kerimede şöyle buyrulmaktadır: "Allah'ın sana verdiğinden âhiret yurdu kazanmaya bak ve dünyadan nasibini unutma! Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de insanlara ihsanda bulun. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışma! Şüphesiz Allah bozguncuları sevmez."⁵¹⁹ Burada ifade buyrulduğu üzere kişi dünya nimetlerini âhiret hayatı için harcamaya gayret göstermeli, bunu yaparken de itidalli olmalı ne büsbütün dünyanın depdebesine kapılmalı ne de âhiret için dünyadan büsbütün elini çekmeli. Ümmet-i vasat olduğunu unutmamalı ve adımlarını buna göre atmalıdır.

Âhirete iman eden ve bunun gereklerini yerine getiren müslüman ölüm kendisine gelince yaptığı işlerin huzuruyla bu dünyadan göçecektir. Bu kimse için ölüm, artık yeni ve sonsuz bir mutluluğun başlangıcıdır. Ölüm geride kalanlar için hasreti ifade etse de, imanlı gönüller için fânilikten ebediliğe geçişi sağlayan bir vasıtaadır.⁵²⁰ Ebedi bir yaşam da üç günlük dünya hayatını burada ifade etmeye çalıştığımız gibi sorumluluklarını yerine getirmekle güzelleşir. Aksi takdirde burada mutlu olduğumuzu sansak da ebedi hayatı heder etmiş oluruz.

⁵¹⁸ Nahl, 16/90.

⁵¹⁹ Kasas, 28/77.

⁵²⁰ Kılavuz, Ahmet Saim, "Âhiret", GA., I, s. 58-59.

a. Toplu Yaşama Zorunluluğu ve Kurallar

Toplu halde yaşama, biz insanlara özel bir durum değildir. Son yapılan araştırmalar hayvanların da kendi fitri özelliklerine uygun gruplar oluşturmak suretiyle bir arada yaşamakta, bu birliktelikleri belli kurallara bağlayıp, aykırı davrananlara bir takım yaptırımlar uygulamaktadırlar. İnsan canlılar içerisinde sosyal hayata en yatkın olan varlıktır. İnsanın toplum halinde yaşama zorunluluğu diğer canlılardan daha fazladır. Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki fertlerden oluşan toplumun da insana ihtiyacı vardır.

Toplumsal bir varlık olan insan, aklın getirdiği öngörüyle kişilerin, birbirleriyle ilişki halinde buldukları toplum yaşamını kurallara bağlayarak bu bağlamda gelen düzen içinde sürdürüp gitmesini ister. Bu düzen, kişilere bazı görevler yüklediği gibi, bazı yetkiler de tanır. Toplum halinde yaşayan insanların yerine getirmek zorunda oldukları ödevleri ve kullanacakları yetkileri belirten bu kurallara "toplumsal düzen kuralları" denilir.⁵²¹ Söz konusu kurallar genel olarak emirler ve yasaklar biçiminde ortaya çıkar. Bu durumun hepsi toplum halinde yaşama zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Toplumsal kuralları din, ahlâk, muâşeret ve hukuk kuralları olarak sıralayabiliriz. Biz burada daha çok dinin koyduğu kurallar üstünde duracağız.

Dini kurallar, Allah tarafından konulmuş olan emir ve yasaklardan oluşmaktadır. Bu kurallar Allah tarafından insanların dünya ve âhiret saadetini sağlamaları için konulmuş kurallardır. Bu kurallarda yer alan emir ve yasaklara uygun hareket edilmediği takdirde bir takım cezalar öngörülür. Bu cezalar manevî olup öldükten sonra âhirette ilâhi bir tepkiye maruz bırakacaktır.⁵²² Toplumsal düzen kuralları arasında ahlâk kurallarının önemli bir yeri vardır. Genel manada ahlak toplumda yapılması ve yapılmaması gereken davranışlara ilişkin kuralları kapsar. Bu kurallar din kuralları ile doğrudan ilişkilidir. Şimdi sûremizde yer alan bu emir ve yasaklara uyulmadığı takdirde uygulanacak olan "had"leri görelim.

b. Cezalar(Hadler)

Kur'ân-ı Kerim'in öngördüğü kurallar toplumu oluşturan fertlerin birbirleriyle olan alakaları başta olmak üzere, bütünü kapsayan ve bütünün menfaatine olacak olan evrensel değerler taşır. İslâm hukukunda "had" olarak isimlendirilen ve konulan evrensel kuralların ihlali söz konusu olduğunda devreye giren yaptırımlar vardır. Bunlara örnek olarak "kisas" yani kasten adam öldürme ve yaralama suçlarında gerekli şartların bulunması şartıyla, suçluyu işlediği

⁵²¹ Demirci, Muhsin, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 218.

⁵²² Adal, Erhan, *Hukukun Temel İlkeleri*, İstanbul 1993, s. 64.

fiilin dengiyle cezalandırmak, zina fiili için "celde" veya "recim", lezbiyen kadınlar için evde göz hapsi, homoseksüel erkekler için ta'zir yani dil ile hakaret, sürgün veya öldürmeye yönelik devletin vereceği cezalar, zina isnadında bulunan kimseye eğer şahit getiremezse seksen sopa vurulması ve şahitliği ebediyen kabul edilmemesi, hırsıza el kesme cezası verilebilir. Şimdi sûremizde değinilen konu ile ilgili âyetlere değinelim:

*"Eğer ceza verecekseniz, size yapılan işkencenin misliyle ceza verin. Ama sabrederseniz, elbette o, sabredenler için daha hayırlıdır."*⁵²³ Öncelikle bu âyet-i kerimenin nüzûl sebebine bakalım. Tezimizin başında da ifade ettiğimiz üzere Nahl sûresinin nüzûl yeri ile alakalı tefsir bilginlerinin verdiği bilgide bu âyetin Medine'de indiği kabul edilmektedir. Bu âyet-i kerime, Uhud günü Hz. Hamza'ya müsle yapılması hakkında inmiştir. Bu husus, Sahih-i Buhari'de Siyer bölümünde söz konusu edilmektedir.

Darakutnî'nin rivâyetine göre İbn Abbâs şöyle demiştir: Müşrikler, Uhud'da öldürülenleri bırakıp gittikten sonra Rasûlullah(s.a.v) öldürülenlerin yanına gitti. Gördüğü manzara hoşuna gitmemişti. Amcası Hamza'nın karnının yarılmış olduğunu, burnunun ve kulaklarının kesilmiş olduğunu görünce şöyle dedi: *"Eğer kadınlar üzülmecek, yahut benden sonra izlenecek bir sünnet olmayacak olsaydı, Allah onu yırtıcı hayvanların ve kuşların karınlarından toplayarak kıyamet gününde dirilteceği vakte kadar bu halde bırakırdım. Yemin olsun ki, onun yerine yetmiş kişiyi öldüreceğim."* Daha sonra bir örtü getirilmesini istedi, onunla yüzünü örttü. Ayakları dışarıda kaldı. Rasûlullah(s.a.v), bu örtüyle yüzünü kapattı, ayaklarının üzerine de izhir otu koydu. Sonra onu öne geçirerek üzerinde on defa tekbir getirdi. Daha sonra şehidler birer birer getirilip cenaze namazları kılınmak üzere konuluyordu, Hamza ise mekanında duruyordu. Sonunda Hz. Hamza'nın üzerine yetmiş namaz kılmış oldu. Çünkü vefat eden sahâbilerin sayısı yetmişti. Şehidlerin defnedilme işi bitirildikten sonra bu âyet nazil oldu. Rasûlullah(s.a.v) da sabretti ve kimseye müsle uygulamadı.⁵²⁴

Burada ortaya çıkan bir başka durum zulme uğrayan kişi hakkını hangi yollardan alabilir veya sabır gösterip beklemeli midir? Bununla ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de geçen şu âyet-i kerimeye bakmak gerekiyor. Allah Teâla Bakara sûresinde şöyle buyurmaktadır: *"Haram ayın karşılığı haram aydır; saldırmazlık kurallarına riâyet karşılıklıdır. Şu halde kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın. Allah'ın hükmüne saygılı olun ve bilin ki*

⁵²³ Nahl, 16/126.

⁵²⁴ Darekutni, IV, 118; Vâhîdî, age., s. 198-199.

*Allah kendisine saygılı olanların yanındadır.*⁵²⁵ Buradaki "Onun için size kim saldırırsa siz de tıpkı onun size saldırdığı gibi karşılık verin." buyruğu umumi manadadır. Karşılık vermek mümkün olduğu takdirde fiilen karşılık verilir veya yöneticiler, hakimler aracılığıyla yapılır. Bu âyet kısas durumunda uygulamanın misli misline olması gerektiği hususunda aslî bir delildir. Bir kimse bir başkasını herhangi bir araç ile öldürürse o da o öldürdüğü aracın misli ile öldürülür. Cumhurun görüşü bu yöndedir. Enes b. Malik'ten hadis imamları şunu rivâyet ederler: Bir cariye'nin başının iki taşla ezildiği tesbit edildi. Ona: Sana bunu kim yaptı? denilerek bazı isimler sayıldı. Sonunda bir yahudinin adı geçip de cariye'nin onay manasında kafasını sallamasıyla yahudi bulunarak yakalandı. Suçunu itiraf etti. Rasûlullah(s.a.v) da taşlarla başının ezilmesini emretti.⁵²⁶ Yine bu buyrukta geçen saldırı(el-i'tida) haddi aşmak, tecavüzde bulunmak demektir. Yüce Allah: "*Her kim Allah'ın sınırlarını aşarsa(yeteaddâ)...*"⁵²⁷ buyruğu ile sınırları aşıp geçene seslenmektedir. Buna göre bir kimse sana zulmetse sana yaptığı zulüm kadarıyla hakkını ondan al demektir. Bununla ilgili Rasûlullah şöyle buyurmaktadır: "*Ödeme imkanı olan kimsenin ödememesi veya savsaklaması o kişinin şeref ve haysiyetini göstermekle beraber ceza görmesini de helal kılar.*"⁵²⁸

İbn Abbâs'ın bu âyet hakkında rivâyet edilen görüşü şu şekildedir: Bu âyet-i kerime İslâm güçlenmeden evvel nazil olmuştur. Burada eziyet gören müslümanlara eziyet gördükleri şeyin misli ile karşılık vermeleri ya sabretmeleri ya da affetmeleri emredilmektedir. Daha sonra bu hüküm yüce Allah'ın: "*Müşrikler sizinle nasıl topluca savaşıyorlarsa siz de onlarla topluca savaşın.*"⁵²⁹ buyruğu ile neshedilmiştir.⁵³⁰ Burada değinmeye çalıştığımız "had" kavramı aslında sözlük manası olan "sınır" anlamıyla da yakından ilişkilidir. Kur'ân-ı Kerim had kelimesini sadece burada saydığımız cezalar için kullanmaz, bununla birlikte zikredilen tüm cezalar "Allah'ın koyduğu ve aşılmasını istemediği sınır" manasında da kullanılmaktadır. Bununla kamu yararı gözetilmiş olmakta ve mutlu bir yaşam murâd edilmektedir.

⁵²⁵ Bakara, 2/194.

⁵²⁶ *Buhari*, Diyat 5, 7, 12 *Husumat*1; *Müslim*, Kasame 15-17; *Ebu Davud*, Diyat 10; *Tirmizi*, Diyat, 6; *Nesâi*, Kasame 12-13; *İbn Mace*, Diyat 24.

⁵²⁷ Bakara, 2/229; Talak, 65/1.

⁵²⁸ *Buhari*, İstikraz 13; *Ebu Davud*, Akdiye 29; *Nesâi*, Buyû' 100; *İbn Mace*, Sadakat 18. *Ebu Davud*, bu hadisi kayd ettikten sonra İbnu'l-Mübarek'ten şu açıklamayı nakleder: "İrzimin helal olması, ona ağır söz söylenmesi; cezalandırılması ise bundan dolayı hapsedilmesi demektir." Benzeri bir açıklamayı *Buhari*, Süfyan'dan nakletmektedir.

⁵²⁹ Tevbe, 9/36.

⁵³⁰ *Kurtubî*, *age.*, III, s. 26.

E. AHLÂK

İnsanoğlu, yaratılmışlar âleminin en şerefli⁵³¹; özünde ilahi nefes bulunan⁵³², Yaratıcının adeta başka yaratıklara karşı bir övünç vasıtası⁵³³ olan bir varlıktır. Diğer taraftan, atamız Âdem ile annemiz Havva (a.s.), mahiyetini tam olarak kavrayamadığımız bir Cennet'ten dünyaya gönderilirken doğalarına "birbirinin düşmanı olma"⁵³⁴ niteliği de yerleştirilmiştir. Bu nitelik, onların daha ilk çocukları olan Hâbil ve Kâbil'de hemen sonucunu vermiş⁵³⁵ ve soyumuzun gen haritasında belirgin bir konum edinmiştir. Bu iki zıt özellikle donanmış olarak dünyadaki serüvenine başlayan insan, doğruyu sadece vicdani/kalbi yetenekleriyle bulmak zorunda bırakılmamıştır. Unutuldukça ya da tahrif edildikçe yenilenen ilahi mesajla mutlak iyi ve mutlak hayır daima kendisine gösterilmiş; bu değerlerin karşıtları da anlatılarak onlara karşı uyanık olması uyarısı yapılmıştır.⁵³⁶

Bütün bu irşad ve uyarılar, esasen insanın daha çok, toplumsal bir varlık olmasıyla alakalıdır. Öyle ki inanç esaslarını bile bu anlam dairesine almak mümkündür. Zira tek başına yaşayan bir insana îmanın kazandıracağı şeyler olmakla birlikte, onun asıl değeri toplum içinde ortaya çıkar. İnanıcı sağlam, dini bütün bir mü'minin arınmış-durulmuş hali, yanında hencinsi yoksa sırf teolojik bir tatmin aracı olmanın ötesinde pratikte bir yansımaya sahip olamaz. Onun içindir ki îman, sonuçlarını büyük ölçüde toplum içinde doğuran bir değerdir. "Hangi îman daha değerlidir?" sorusuna "*iyi ahlâk*" cevabını verip⁵³⁷ "*îman açısından müminlerin en kâmilî, ahlâkça en güzel olanıdır*" buyururken⁵³⁸ Rasûlullah, bu gerçeğe işaret etmektedir. Biz de bu bölümde işlemeye çalıştığımız Nahl sûremizdeki ahlâki nitelikleri Kur'ân bütünlüğü içerisinde ele alıp incelemeye çalışacağız.

1. İnsanın Allah'a Karşı Ahlâkî Görevleri

Tezimizin başından beri vurgu yapılagelen, insanın Allah'a karşı ahlâkî davranışlarının temelini, imân oluşturmaktadır. Ahlâk dediğimiz sorumluluğun temelinde imân olgusu yatar. Şirk ve küfür ise inkâr anlamına geldiğinden öz itibariyle bir tür ahlaksızlıktır. Kur'ân başta bu çirkin olan ve kişiyi ahlaksız davranışlara sevk eden unsurlardan söz eder. Bununla beraber ahlâkî davranışlardan da bahsederek onların yapılması ister. Bu sayede kulluk bilincinin tam

⁵³¹ isra 17/70; Tin 95/4

⁵³² Hicr 15/29; Secde 32/9; Sad 38/72

⁵³³ Bakara 2/30-31; A'raf 7/11; Ahzab 33/72; Sad 38/75

⁵³⁴ Bakara 2/36; A'raf 7/24

⁵³⁵ Bakara 2/30; Maide 5/27-31; Şems 91/8

⁵³⁶ Bakara 2/213; A'raf 7/43; İbrahim 14/27; A'la 87/3; Şems 91/8.

⁵³⁷ Müsned 4/385

⁵³⁸ Ebu Davud, "Sünnet" 14; Tirmizi, "İman" 6; Müsned, 2/250, 5/89

manasıyla oturacağına vurgu yapar. Bizde burada sûremizde değinilen bazı ahlâkî davranışlar üzerinde duracağız.

a. Takvâ

Takvâ kelimesi "vikâye" kökünden türetilmiş olduğunu görüyoruz. Bu kelime eziyet veren şeylerden korumak manasına gelmektedir. Söz konusu fiilin geçişsiz hali "ittekâ" olup tehlikeden sakınmak, çekinmek ve korkmak manalarına gelmektedir. Takvâ terim olarak, "nefsi günaha çeken etkenlerden korumaktır."⁵³⁹ şeklinde tanımlanmıştır. Bundan başka birçok tanım yapılmıştır. Hepsinin ortak noktası insanoğlunun haddini bilerek sınırlarını aşmadan sorumluluklarını yerine getirmek suretiyle Allah ile olan ilişkilerini engelleyen her türlü tutum ve davranıştan uzak durmaktır. Bununla ilgili âyetlerimizi inceleyelim:

Konumuzla alakalı sûrenin devamında gelen diğer iki âyet-i kerime bize kibirli olmamız noktasında ahlâkî bir ölçüt koymakta ve takvâlî olmaya giden yolu göstermektedir: *"İlâhınız bir tek Tanrı'dır. Fakat ahirete inanmayanlar var ya, onların kalpleri inkârcı, kendileri de böbürlenmiş kimselerdir. Hiç şüphesiz Allah, onların gizleyeceklerini de açıklayacaklarını da bilir. O, büyüklük taslayanları asla sevmez."*⁵⁴⁰ Burada öncede değindiğimiz gibi tevhîd akidesi vurgulanmakta, şirk koşanlara Allah'tan başka ilah olmadığı hatırlatılmaktadır. Ahirete îman konusuna da değinildikten sonra bu duruma düşenlerin bir vasfı olarak büyüklük taslayanlara işaret edilmektedir. Bu kimseler Hakk'ı kabul etmeye yanaşmazlar, üstelik böbürlenip diklenirler. Bununla ilgili bir diğer âyet-i kerime ise şöyledir: *"Meleklerle, "Âdem'e secde edin" dediğimizde İblîs dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu."*⁵⁴¹ Bu âyette de İblis'in kâfir olup cehennemliklerin ilki olmasının altında yatan sebep kibirdir. İstikbar; kişinin kendisini büyük görmesi demektir. Burada İblis, Hz. Âdem'e secde etmeyi terketmekle Allah'ın emrine asi gelmiş, bu emir ve emirdeki hikmetini anlamsız bularak kibre düşmüştür. Bu durumu Rasûlullah şöyle ifade etmektedir: *"Kalbinde bir hardal tanesi ağırlığı kadar kibir bulunan bir kimse cennete girmeyecektir."*⁵⁴² Bir başka rivâyette de adamın birisi şöyle demiş: Kişi elbisesinin güzel, ayakkabısının güzel olmasını ister. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle der: *"Şüphesiz Allah güzeldir, güzel olanı sever. Kibir ise hakka karşı çıkmak ve insanları hakir görmektir."*⁵⁴³ Hakka karşı çıkmanın anlamı O'nu batıl gör-

⁵³⁹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 530.

⁵⁴⁰ Nahl, 16/22-23.

⁵⁴¹ Bakara, 2/34.

⁵⁴² *Müslim*, İman 148; *Ebu Davud*, Libas 26; *Tirmizi*, Birr 61.

⁵⁴³ *Müslim*, İman 147; *Tirmizi*, Birr 61.

mektir. İnsanları küçük görmek de onları hor hakir görüp alay etmektir. Nitekim İblis bu duruma düşmüştür: *"Ben O'ndan daha hayırlıyım, beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın."*⁵⁴⁴ *"Ben, çamurdan yarattığın bir kişiye secde eder miyim?"*⁵⁴⁵ *"Ben, kuru bir çamurdan, şekillenmiş bir balçıktan yarattığın yarattığın bir beşere secde edecek değilim."*⁵⁴⁶ Bu şekilde kibirlendiği için kâfir olduğunu Allah Teâla vurgulamıştır. Bunun için Allah ve Rasulünün emirlerinden herhangi birini anlamsız ve basit gören kimsenin hükmü İblisin hükmü ile aynı olur. Allah Teâla âyetin sonunda kibirlenenleri sevmediğini belirtmiş, onları mükâfatlandırmayacağını vurgulamıştır. Bununla ilgili Rasûlullah şöyle buyurmaktadır: *"Mütekebbirler kıyamet gününde toz zerrecikleri gibi haşredileceklerdir. Büyükmeleri dolayısıyla insanlar onları ayakları ile çiğneyecektir."*⁵⁴⁷ Biz insanoğluna düşen görev acziyetimizin farkında olmak ve yaradana kulluk etmektir. Bunu yaparken de tevazuyu elden bırakmamak gerekir. Allah'a karşı kibirlenmeden secde eden diğer varlıklarla ilgili sûremizde geçen âyet-i kerimeler ise şöyledir: *"Göklerde bulunanlar, yerdeki canlılar ve bütün melekler, büyüklük taslamadan Allah'a secde ederler. Onlar, üstlerindeki Rablerinden korkarlar ve kendilerine ne emrolunursa onu yaparlar."*⁵⁴⁸ Burada melekler, güneş, ay, yıldızlar, rüzgârlar ve bulutlardan tutunda yeryüzünde hareket eden her bir canlı varlık hiç kibirlenmeden Allah'a secde ederler. Büyükmemenin diğer yönü her şeyin Allah'tan olduğunu bilmektir. Bununla ilgili sûremizde gelen âyet-i kerime şöyledir: *"Allah size kendi nefislerinizden eşler yarattı, eşlerinizden de sizin için oğullar ve torunlar yarattı ve sizi temiz gıdalarla rızıklandırdı. Onlar hâla bâtıla inanıp Allah'ın nimetine nankörlük mü ediyorlar?"*⁵⁴⁹ Bu âyet-i kerimede Hz. Âdem(a.s) ve Hz. Havva(r.a) ile başlayan insanoğlunun yaratılma serüvenine dikkat çekilmektedir. Burada anlamın kendi nefislerinizden, yani kendi cins ve türünüzden eşler yarattı, manasında olduğu da söylenmiştir. Buna misal olarak şu âyet-i kerime de verilebilir: *"Andolsun ki, size kendi nefislerinizden, içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki..."*⁵⁵⁰ buyruğu da bize Âdemoğullarından bir peygamber geldi demektir. Bundan sonra eşlerin yaratılması, eşlerden de oğullar ve torunlar yaratılması, bunların nimet olarak sunulduğunun bir göstergesidir. "Sizi güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdı", yani meyveler, tahıllar ve hayvanlardan rızık olarak verilenler demektir ki bunlara değinmiştik. Bunların hepsi Allah'ın nimetleridir ve

⁵⁴⁴ Araf, 7/12.

⁵⁴⁵ İsrâ, 17/61.

⁵⁴⁶ Hicr, 15/33.

⁵⁴⁷ Tirmizi, Kıyame 47; Müsned, II, 179.

⁵⁴⁸ Nahl, 16/49-50.

⁵⁴⁹ Nahl, 16/72.

⁵⁵⁰ Tevbe, 9/128.

O'na kulluk edip, haddimizi bilme ve kibirlenmeme konusunda bize açık bir uyarıdır. Bu duruma düşenler putlara tapıp Allah'a şirk koşan kimselerdir.

Söz konusu durumla ilgili sûremizde gelen şu âyet-i kerimeler de bize "kibirlenme insanoğlu senden büyük Allah var!" kabilinden uyarıda bulunmaktadır: *"Göklerin ve yerin gaybı Allah'a aittir. Kıyametin kopması ise, göz açıp kapama gibi veya daha az bir zamandan ibarettir. Şüphesiz Allah, her şeye kadirdir. Siz, hiçbir şey bilmezken Allah, sizi analarınızın karnından çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi."*⁵⁵¹ Gayb ile alakalı diğer âyetler şöyledir: *"Göklerin ve yerin gizlisi (gaybı) yalnız Allah'a aittir. Her iş O'na döndürülür. Öyleyse O'na kulluk et ve O'na güvenip dayan! Rabbin yapmakta olduklarınızdan habersiz değildir."*⁵⁵² Bu durum yine işlediğimiz sûrenin şu âyeti ile yakından alakalıdır: *"Çünkü Allah bilir, siz bilmezsiniz"*⁵⁵³ Bu âyetler özelde müşriklere genelde tüm insanlara bir hitap olup kişinin haddini bilme ahlâkıyla hareket etmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Anne karnında, Allah'ın ihsan ettiği nimetler hakkında hiçbir şey bilmez iken, anne karnında azaları yaratıp anne karnından çıktıktan sonra kendileriyle emir ve nehyi dinlememiz için kulakları, ilahi sanatları görmemiz için gözleri, bunların vasıtasıyla da Allah'ı bilmek için de gönülleri vermiştir. Âyetin sonunda ise bütün bunların Allah'a karşı bir şükür gerektirdiği vurgulanmıştır. Şükretmek de bizim kibirli olmamızı önleyen, erdemli davranışlarımızdan biridir. Çünkü bu sayede nimetlere şükretmiş olmakla beraber, Allah'ın sanatından haberdar olmuş oluruz ki buda bizi şükre götürür.

b. Şükür

Konumuzla alakalı sûremizde sırayı takip eden âyet-i kerimede verilen rızıklara nankörlük edenlerin sonu hatırlatılarak, şükretme ahlâkına dikkat çekilmektedir: *"Allah, (ibret için) bir ülkeyi örnek verdi: Bu ülke güvenli, huzurlu idi; ona rızık her yerden bol bol gelirdi. Sonra onlar Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük ettiler. Allah da onlara, yaptıklarından ötürü açlık ve korku sıkıntısını tattırdı."*⁵⁵⁴ Âyetin müşriklere dair anlatılanlarla ilgili olduğunu hadis-i şeriflerden anlıyoruz: Rasûlullah, Kureyş müşriklerine beddua ederek şöyle demişti: *"Allah'ım! Mudar üzerindeki baskını daha da artır ve bu yılları onlar için Yusuf'un kıtlık yılları gibi yap."* Bunun üzerine kıtlık belasına uğratıldılar, o kadar ki kemikleri yemekle karşı karşı-

⁵⁵¹ Nahl, 16/77-78.

⁵⁵² Hud, 11/123.

⁵⁵³ Nahl, 16/74.

⁵⁵⁴ Nahl, 16/112.

ya kaldılar. Rasûlullah(s.a.v)da onlara yiyecek gönderdi ve bu aralarında dağıtıldı.⁵⁵⁵ Burada yaşayanların güven ve huzur içinde oldukları, rızıklarının ise kara ve denizden olmak sûretiyle bol bol verildiği belirtilmektedir. Bununla alakalı diğer bir âyet-i kerime şöyledir: "Seninle beraber doğru yolu izlersek yurdumuzdan sökülüp atılırız" diyorlar. Peki biz onları dokunulmaz, güvenli, katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin orada toplandığı bir yere yerleştirmedik mi? Fakat çoğu bunun şuurunda değildir."⁵⁵⁶ Bu âyette ve mevzu bahis olan bir önceki âyette de görüldüğü gibi nankörlüğün bir bölümü de Rasûlullah'in yalanlanmasıdır. Allah Teâla da buldukları bu hal üzerinde ısrar etmeleri neticesinde onları açlık ve korku ile imtihan etmiştir.

Bu konu ile alakalı sûrenin devamında gelen diğer âyet-i kerime ise şöyledir: "*Artık, Allah'ın size verdiği rızıktan helâl ve temiz olarak yiyin, eğer (gerçekten) yalnız Allah'a ibâdet ediyorsanız, onun nimetine şükredin.*"⁵⁵⁷ Bir önceki âyette nankörlükten bahsedilirken bu âyette nankörlüğün panzehiri olarak şükür ifade edilmektedir. Ayrıca kazanç durumunun helal ve temiz olması gerektiği ifade edilmiştir. Bu durumu açıklayan âyet ise hemen bir sonraki âyettir: "*(Allah) size, sadece ölü hayvanı kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanı haram kıldı. Ancak kim mecbur kalırsa (başkalarının haklarına) saldırmaksızın, sınırı da aşmadan (bunlardan yiyebilir). Çünkü Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir.*"⁵⁵⁸ Dinimiz kolaylık dinidir. İslâm dini gelmiş geçmiş dinlerin ve hali hazırda insanların fitratındaki inanma duygusunu gidermeye çalıştığı diğer inançların en mükemmelidir. Çünkü insan odaklıdır ve bu yüzden evrenseldir. Varlığını 1400 küsur yıldır devam ettirmiş ve kıyamete kadar da devam ettirecektir. Bu nedenle başta böyle bir dinle müşerref olduğumuz için sonra da Allah'ın bize sunduğu diğer nimetlere şükür boynumuzun borcudur. Bize çizilen helal daire içinde kulluk vazifelerimizi yerine getirmeli ve şükürümüzü daim kılmalıyız.

c. Sabır ve Tevekkül

Sûrenin devamında konumuzla alakalı gelen diğer âyeti kerime bize bela ve musibetlere karşı ahlâk tarzımız olan sabır ve tevekkülden bahsetmektedir: "*(Onlar) sadece Rablerine tevekkül ederek sabredenlerdir.*"⁵⁵⁹ Bu âyet bir önceki âyet-i kerime ile bağlantılı olup Allah yolunda zulme uğrayıp hicret edenlerle alakalıdır. Ama bu sadece ilk müslümanlarla sınırlı

⁵⁵⁵ Buhari, Ezan 128; Müslim, Mesacid 294-295; Müsned, II, 239, 255.

⁵⁵⁶ Kasas, 28/57.

⁵⁵⁷ Nahl, 16/114.

⁵⁵⁸ Nahl, 16/115.

⁵⁵⁹ Nahl, 16/42.

olmayıp, onların yaptığı gibi sarsılmaz bir îmanla, tam bir sabır ve tevekkülle doğru bildiği yolda kararlılık gösteren bütün müslümanlar için genel bir anlam içermektedir. Sabır ve tevekkül ile ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyet-i kerime vardır.⁵⁶⁰

Konumuzla alakalı sûrenin son âyetleri bize müslümanın olmazsa olmaz ahlâkı olan sabırdan bahsetmektedir. Bu âyeti daha önce nübüvvet bahsinde değinmiştik; burada ahlâki boyutuyla tekrar ele alıp incelemeyi uygun gördük: "*Sabret! Senin sabrın da ancak Allah'ın yardımı ile dir. Onlardan dolayı kederlenme; kurmakta oldukları tuzaktan kaygı duyma! Çünkü Allah, (kötülükten) sakınanlar ve güzel amel edenlerle beraberdir.*"⁵⁶¹ Sabr kelimesi Arapça'da hapsetmek, kendisini veya başka birisini bir şeyden alıkoymak, birini öldürmek üzere hapsetmek, (el-masburah: öldürülmek üzere hapsedilen kişi), sıkıca yakalamak⁵⁶², ("katalehu sabran", onu sıkıca yakalayarak öldürdü)⁵⁶³, birini bağlamak, birisinden öç almak, cezalandırmak, misillemede bulunmak, kısas yapmak, birine kefil olmak⁵⁶⁴ gibi anlamlara gelmektedir.

Kelime bazı baplarda şu anlama gelmektedir: Esbera-isbâr-birini bir şeye zorlamak, (örneğin hâkimin birini zorlaması)⁵⁶⁵. Sütün ekşidiğini ifade etmek için de bu fiil kullanılmıştır (esbare'l-leben). İstesbera-istisbâr-: bir şeyin yoğunlaşması demektir.⁵⁶⁶

İsim şeklinde sabrın, aşağıdaki anlamlara geldiği görülmektedir: Sabır, katil anlamına gelirken masbûr da maktul anlamına gelmektedir. Masbur kelimesi işkenceye maruz kalan savaş esirleri ve şehitler için de kullanılır.⁵⁶⁷ Hadislerde İslâm'a uygun olmayan bir şekilde, eziyet edilerek öldürülen hayvanlar için de mâsbur kelimesi kullanılmıştır.⁵⁶⁸ Ragıb el-İsfahani sabrı şöyle tanımlamaktadır: "Aklîn ve şeriatin gerektirdiği durumlarda nefsini hapsetmek, kendine hâkim olmaktır. Bunun umumi bir bana ifade ettiğini belirten yazar, durumlara göre farklı lafızlarla isimlendirildiğini belirtmektedir. Mesela, savaş meydanında savaşın çeşitli sıkıntılarına karşı kişinin kendisini alıkoyması, kendisine hâkim olması şeklinde gös-

⁵⁶⁰ Bakara, 2/45, 153, 155, 177, 249, 250; Ali İmran, 3/17, 20, 120, 125, 142, 146, 186, 200; Nisa, 4/25, Enfal, 6/34, Araf, 7/126, 128, 137; Enfal, 8/46, 66; Yunus, 10/109; Hud, 11/88, 123; Yusuf, 12/67; İbrahim, 14/11, 12; Nahl, 16/99; İsrâ, 17/2, 65; Furkan, 25/58; Şuara, 26/217...

⁵⁶¹ Nahl, 16/127-128.

⁵⁶² İbni Manzur, *Lisanu'l-Arab*, IV, s. 438; ez-Zebîdî, *Tacu'l-Arus*, Beyrut, 1966, III s. 327; Cevheri, *es - Sihah*, Mısır, 1956, II, s.706.

⁵⁶³ Wensinck, A.J., "Sabır", *İslam Ansiklopedisi*, X, MEB Yayınları, İstanbul 1966.

⁵⁶⁴ İbni Manzur, *age.*, IV, s. 438; ez-Zebîdî, *age.*, III, s. 327; Cevheri, *age.*, II, s. 706.

⁵⁶⁵ Cevheri, *age.*, II, s. 706.

⁵⁶⁶ İbni Manzur, *age.*, IV s. 438.

⁵⁶⁷ Wensinck, A.J., "Sabır", *age.*, X.

⁵⁶⁸ *Buhari*, Zebâih, 25; *Müslim*, Sayd, 58; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/171.

termiş olduğu sabra şecaat(yiğitlik), sır saklama konusunda gösterilen sabra da kitman-i nefis denmektedir.⁵⁶⁹

Râzî'ye göre ise sabır, "nefsi, şehvet gereği olan arzulardan alıkoymaktır." Bu sabretme eylemi cinsi arzulara karşı olursa iffet, öfke ve kızgınlığa karşı olursa hilm, sır saklama konusunda olursa kitman-i nefis, bolluk ve refah yaşamaya karşı olursa zühd gibi isimler alır.⁵⁷⁰ Cürcaniye göre sabır, "bela ve musibetlerden doğan üzüntüyü, Allah'tan başkasına şikâyet etmemektir."⁵⁷¹ Reşid Rıza'nın yaptığı tanıma göre sabır, "zorluklara tahammül ederek nefsi yenmek ve acele davranmamaktır." Buna göre sabır iki unsurdan oluşmaktadır. Acele etmemek ve direnmek. Yani sabırdan bahsedebilmek için bu iki durumun aynı anda olması gerekmektedir. Dışardan bakıldığında tepkisiz kalınan her tavırı da sabır olarak nitelememek gerekir. Bu tür bir davranış sergileyenlere sabırlı değil, belîd adı verilir.⁵⁷²

Sabır Kur'ân-ı Kerîm'de bazı kavramlarla birlikte kullanılmaktadır. Bunlardan birisi takva kavramıdır. Altı âyette sabır ve takva kelimeleri birlikte zikredilir. Bu âyetlerden bazıları şöyledir. "*Siz sabır gösterir ve Allah'tan sakınırsanız (tettkû), ve eğer onlar şu anda üzerinize gelseler, Rabbiniz savaş eğitimi görmüş beş bin melekle sizi takviye eder.*"⁵⁷³ "*Ey îman edenler, sabredin, sebat gösterin, (sınırlarda)nöbet tutun ve Allah'tan sakının ki başarıya eresiniz.*"⁵⁷⁴

Takvâ "günaha sevk eden şeylerden nefsi korumak, Allah'a itaat yoluyla onun cezalandırmasından kaçınmak," anlamına gelmektedir.⁵⁷⁵ Sabır, takvâ ilişkisinde öne çıkan husus, bu iki meziyeti kendisinde toplayan kişilerin "muhsin"ler diye adlandırılmasıdır. "*Süphesiz, kim sakınır ve sabrederse Allah muhsinlerin mükâfatını zayi etmez.*"⁵⁷⁶

Sabırla birlikte zikredilen bir diğer kavram da şükürdür.⁵⁷⁷ Sabır ve şükürün birlikte kullanılışlarına dikkat edildiği zaman, bunların birbiriyle iç içe olan, tek bir meziyet şeklinde takdim edildiği görülür. Çünkü insan her hâlükârda ya bir nimet ya da sıkıntı içerisinde bulu-

⁵⁶⁹ İsfahânî, *age.*, s. 273.

⁵⁷⁰ Râzî, *age.*, IV, s. 87.

⁵⁷¹ Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifat*, İstanbul 1253, s. 78.

⁵⁷² Reşid Rıza, Seyyid Muhammed, *Tefsiru'l-Menâr*, Mısır, 1954, II, s. 37.

⁵⁷³ Al-i İmran, 3/125.

⁵⁷⁴ Al-i İmran, 3/200.

⁵⁷⁵ İsfahani, *el-Müfredât*, s. 530.

⁵⁷⁶ Yusuf, 12/90.

⁵⁷⁷ "Gemilerin denizde Allah'ın lütfuyla yürüdüğünü görmez misin? Allah bununla size varlığının delillerini gösterir. Muhakkak bunda çok sabreden, çok şükreden herkes için ibretler vardır." (Lokman, 31/31; Sebe', 34/19; Şûrâ, 42/32-33; İbrahim, 14/5).

nur. Eğer nimet içerisinde ise hem şükür, hem de sabır gerekir. Şükür o nimete sahip olması ve elindeki o nimetin sabit kalmasının ve artmasının bir gereğidir. Sabır ise o nimeti elde ederken yerine getirilmesi gereken zahiri sebeplere sabredip, onun şartlarına katlanmanın bir gereğidir. Nimetin elde edilebilmesi açısından bakıldığında burada kişinin sabra olan ihtiyacı, bela anında sabra olan ihtiyacından daha fazladır. “Ayrıca bu iki huyun îman huylarından olması dolayısıyla burada “sabbar şekûr” ifadelerinin “mü’min” demekten kinaye olduğu söylenmiştir.”⁵⁷⁸

Kur’ân’da sabırla birlikte zikredilen kavramlardan birisi de tevekküldür.⁵⁷⁹ Sabrin tevekkül ile ilişkisi, şüphesiz anlamının onunla tamamlanan bir yönü olması dolayısıyla. Tevekkülün, sabrı şu yönüyle tamamladığı söylenebilir: “İnsan gerçekleştirmek istediği bir iş için gereken şartları yerine getirmeden; sabır, sebat göstermeden, sadece tevekkül ederse, sonuçta büyük bir üzüntü ve pişmanlık duyar, kendisini kınar. Şâyet gereken şartları yerine getirdikten; sabr-u sebat gösterdikten sonra sadece o sebeplere dayanır da, içinden Allah’a tevekkülü unutursa, emeğinin bir şekilde boşa gidip başarısızlığa uğraması durumunda ise daha büyük bir hayal kırıklığına uğrar ve ümitsizlikten ne yapacağını bilemez hale gelir. Başta Allah’a değil de şartlara (sebeplere) tevekkül edip O’nu unuttuğu için, sabır ve sebatı hatırına getiremez. Bu nedenle Allah (c.c) sabır ile tevekkülü birçok yerde birlikte zikretmiştir.”⁵⁸⁰

Kur’ân-ı Kerîm’in muhtelif yerlerinde sabır kelimesi “salât” (namaz) ile birlikte zikredilmiştir. Bu âyetlerin bir kısmında sabır ve namazla Allah’tan yardım talebinde bulunulması tavsiye edilir: “*Ey îman edenler, sabır ve namaz ile Allah’tan yardım isteyin. Çünkü Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir.*”⁵⁸¹ Bu şekilde birçok âyette sabır ile namaz arasında bağlantı kurulmuştur. Bu şekildeki bağlantı bize sabır ile ibâdet arasındaki bağlantıyı göstermektedir. Fatiha sûresindeki “*Ancak sana ibâdet eder ve ancak senden yardım isteriz*” meâlindeki âyet, ibâdet ile yardım isteme arasındaki ilişkiyi genel bir tarzda dile getirmiştir. Diğer âyetlerdeki “sabır ve namazla Allah’tan yardım isteme” emri, Fatiha sûresindeki sözkonusu mücmel âyetin tefsiri mahiyetindedir diyebiliriz. Söz konusu âyetlerde sabrın na-

⁵⁷⁸ Elmalılı, *age*, IV, s. 3015.

⁵⁷⁹ Peygamberlerle kâfirler arasındaki bir diyalogda “...bize verdiğiniz eziyetlere elbette sabredeceğiz. Tevekkül edenler yalnızca Allah’a tevekkül etsinler.” (İbrahim, 14/12; diğer ayetler: Nahl, 16/42; Ankebut, 29/59; Müzzemmil, 73/9-10).

⁵⁸⁰ Reşid Rıza, *age.*, IV, s. 208.

⁵⁸¹ Bakara, 2/153; diğer ayetler için bkz.: Bakara, 2/45; Hacc, 22/35; Meâric, 70/19-23.

mazdan önce zikredilmesi ise, namazın ancak sabırla tamamlanan bir ibâdet olması gerçeğine işaret etmektedir.⁵⁸²

Kur'ân bağlamında sabırla ilgili bir diğer ifade de sabr-ı cemîl'dir. Bu meziyet Kur'ân'da peygamber lisanıyla övülerek zikredilen üstün bir sabır çeşididir. Hz. Yakup (a.s.), başına gelen musibete karşılık, artık bana düşen güzel bir sabırdır. Sizin anlattıklarınıza göre yardımına sığınılacak ancak Allah'tır"⁵⁸³ demesiyle bu çeşit sabra misal gösterilmiştir.

Sabr-ı cemil, şikâyetsiz sabır demektir.⁵⁸⁴ Buradaki şikâyetten maksat insanlara yapılan şikâyettir. Allah'a yapılan şikâyet ve yalvarmanın sabr-ı cemile aykırı olmadığı söylenmiştir. Şâyet sıkıntılarının Allah'a şikâyeti sabrı cemile aykırı olsaydı Hz. Yakup (a.s.), "*ben gam ve kederimi ancak Allah'a şikâyet ediyorum*" sözünü söylemezdi denmiştir. Yine Kur'ân'da, insanların efendileri olan peygamberlerin benzer durumlarda Allah'a yöneldiklerine dair misaller mevcuttur.⁵⁸⁵ "Bu sözlü şikâyet ve dualarından dolayı Allah onları övmektedir."⁵⁸⁶

Kur'ân-ı Kerîm, dini hükümlerin yanında ahlâki ilkelerin de kendisinden çıkarıldığı ilahi bir kaynaktır.⁵⁸⁷ Kur'ân'a göre, insan ahlâkinin temeli ilahi ahlâka dayanmalıdır. Allah ise her zaman insanları bağışlamaya ve müşfik davranmaya hazır olduğu için insanın da başkalarını mazur görmeye ve affetmeye,⁵⁸⁸ gerektiği yerde sabırlı davranmaya hazır olması gerekmektedir: "...Bağışlasınlar, ferâgat gösterebilirler. Allah'ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz? Allah çok bağışlayandır, çok merhametlidir."⁵⁸⁹ Ahlâki açıdan davranış özelliği kazandıran âyetler şunlardır: "Eğer ceza verecekseniz, size yapılanın misliyle ceza verin. Ama sabrederseniz, elbette bu, sabredenler için daha hayirlidir."⁵⁹⁰ "Bir kötülüğün cezası ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükafatı Allah'a aittir... Kim sabreder ve affederse şüphesiz bu hareketi, yapılmaya değer işlerdendir."⁵⁹¹ "İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel bir tavırla önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse,

⁵⁸² Âlûsî, *age.*, I, s. 394.

⁵⁸³ Yusuf, 12/18.

⁵⁸⁴ Cürçânî, *et-Ta'rifat*, İstanbul 1253, s. 78.

⁵⁸⁵ Enbiya, 21/83,87; Yusuf, 12/86; Kasas, 28/24.

⁵⁸⁶ Menbecî, Muhammed b. es-Salih, *Teselliyetü Ehli'l-Mesâib*, Beyrut, ts., s. 218-219.

⁵⁸⁷ Erdem, Hüsamettin, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Konya 1996, s. 19.

⁵⁸⁸ İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, (çev. Selahattin Ayaz),

İstanbul 1991, s. 40.

⁵⁸⁹ Nûr, 24/22.

⁵⁹⁰ Nahl, 16/126.

⁵⁹¹ Şura, 42/40-43.

sanki yakın bir dost olur. Bu haslete ancak sabredenler kavuşturulur. Buna ancak (hayırdan) büyük pay sahibi olan kimse kavuşturulur."⁵⁹²

Bu âyetlere göre insan bir kötü davranışa maruz kaldığı takdirde kendisine yapılan bu kötülüğe çeşitli şekillerde karşılık verebilir. Çünkü "Kur'ân-ı Kerîm belirlenebilir her fiil içerisinde ayırıcı ve yeterince açık işaretler verdiği iki iyi derecesini insanlara göstermektedir: Birincisi göstermiş olduğu sınırın altına inilemeyecek olan asgarî miktar, ikincisi de âzamîyi asmaksızın daha üstte bulunan miktardır."⁵⁹³ "Vazifelerin en aşağı derecesi, başkalarına karşı Adâleti gözetmek, kendine karşı ise 'ruhsat', yani kolaylık- genişlik çerçevesinde davranmaktır. Daha üstün derece ise başkalarına karşı iyilik, kendine karşı da 'azîmet' yani, yapılması gereken her işe gönül bağlayarak, onu mutlaka yapmak azmi ile hareket etmektir."⁵⁹⁴

Sabrın en üst derecesi yapılan kötülüklere iyilikle mukabelede bulunmaktır: "İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel bir tavırla önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki yakın bir dost olur. Bu haslete ancak sabredenler kavuşturulur. Buna ancak (hayırdan) büyük pay sahibi olan kimse kavuşturulur."⁵⁹⁵ Sabırdan bahseden bu âyetin hemen gerisinde iyilikle kötülüğün eşit olmadığı vurgulanmaktadır. "Yani bu, iyilik de kötülük de kendi aralarında derecelere ayrılırlar demektir."⁵⁹⁶ Bunun için "eşit olmak şöyle dursun her iyilik de bir olmaz, her kötülük de bir olmaz. Hem güzel huyların, iyi amellerin eserlerde ve hükümlerde mertebeleri çeşitlidir; hem de kötülüklerin"⁵⁹⁷ "sözgelişi kötülük yapan bir kişiye iyilikle mukabelede bulunmak en üstün bir derecedir. Çünkü bu davranış affetmekten daha üstün bir fazilettir. Bu fazilete ise ancak içindeki intikam alma duygusunu bastırabilen sabırlı kişiler;"⁵⁹⁸ "yani sabrın kendilerinde bir karakter, bir seciye haline geldiği kişiler erişebilir."⁵⁹⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de Rasûlullah'in "yüce bir ahlâk üzere olduğu"nu söyleyen âyet-i kerime burada Hz. Peygamber'(s.a.v)'in katlandığı sıkıntılara sabretmekle bize örnek olmaktadır. Bu düşünceyi destekleyen Zemahşerî'nin izahı şu şekildedir: "Rasûlullah(s.a.v)'in ahlâki kavmi-

⁵⁹² Fussilet, 41/34-35.

⁵⁹³ Draz, Muhammed Abdullah, *Kur'ân Ahlâkı*, (çev. Prof. Dr. Ünver Günay, Prof. Dr. Emrullah Yüksel), İstanbul 1993, s. 44.

⁵⁹⁴ Babanzâde Ahmet Nâim, *İslam Ahlâkının Esasları*, İstanbul, 1963, s. 82.

⁵⁹⁵ Fussilet, 41/34-35.

⁵⁹⁶ Zemahşerî, Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi 't-Tenzil ve Uyûnu 'l-Ekâvil*, Mısır 1354, III, s. 397.

⁵⁹⁷ Elmalılı, *age.*, V, s. 4206.

⁵⁹⁸ Bursevi, İsmail Hakkı b. Mustafa, *Tefsiru Ruhu 'l-Beyan*, İstanbul, 1385, I, s. 136, VIII, s. 262.

⁵⁹⁹ Âlûsî, *age.*, XIII, s. 189.

nin kendisine verdiği sıkıntılara çok ciddi bir şekilde katlandığı için tazim edilmiştir.⁶⁰⁰ Bütün hayatını sade bir şekilde sürdüren ve karşılaştığı olaylara sabırla muamele eden Peygamber(a.s.), Müslümanların da aynı şekilde hareket edip Allah'ın rızasını kazanmalarını istemiştir. *"Servet ve oğullar, dünya hayatının süsüdür; ölümsüz olan iyi işler ise Rabbinizin nezdinde hem sevapça daha hayırlı, hem de ümit bağlamaya daha layıktır."*⁶⁰¹ âyet-i kerimesinin hayatta en güzel tatbiki bizzat Peygamber (a.s.)'da vücut bulmuştur. *"Benden sonra size dünya nimetlerinin ve ziynetlerinin açılıp onlara gönlünüzü kaptıracağınızdan korkuyorum."*⁶⁰² diye buyuran Allah'ın elçisi, hem gelecek için büyük bir endişesini dile getirmiş, hem de Müslümanlara açık bir uyarıda bulunmuştur.

*"Ey iman edenler, sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin; çünkü Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir."*⁶⁰³ ve *"Asra yemin ederim ki insan gerçekten ziyan içindedir. Bundan ancak iman edip iyi amel işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler müstesnadır."*⁶⁰⁴ âyet-i kerimelerde buyurulan vasıflara uygun bir insan olmaya gayret etmeliyiz.

2. İnsanın Çevresine Karşı Ahlâkî Görevleri

Kur'ân birçok yerde imandan sonra imanın gereği olarak veya inancın pratiğe dökülme sahası olarak salih ameli zikreder. Dolayısıyla insan başta kendisine sonra hemcinslerine karşı sonra da çevresinde olan diğer mahlûkata karşı yapmak zorunda olduğu bir takım ahlâki davranışlar vardır. İnsan bu davranışları sergilediği zaman Allah'a karşı sorumluluklarını da otomatikman yerine getirmiş sayılmaktadır. Kur'ân'da yer verilen ahlaki davranışlar bize bunu göstermektedir. Sûremizde yer alan bu davranışlara değinmeye çalışalım.

İlk olarak bu konu ile karşımıza çıkan âyet-i kerime şudur: *"Hayvanları da O yarattı. Onlarda sizin için ısıtıcı (şeyler) ve birçok faydalar vardır. Onlardan bir kısmını da yersiniz."*⁶⁰⁵ Allah Teâla, insanı konu edindikten sonra, insana bağışlarından bahsederek hayvanları da yarattığını söylemektedir. el-En'âm: deve, inek ve koyun türüdür.⁶⁰⁶ Çoğunlukla develer için kullanılan bir ifadedir. En'âm kelimesi hem müzekker, hem de müennestir. Allah Teâla:

⁶⁰⁰ Zemahserî, IV, s. 126; bkz. el-Beyzâvî, Abdullah b.Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Beyrut, 1990, IV, s. 304; Âlûsî, age., XV, s. 42.

⁶⁰¹ Kehf, 18/46.

⁶⁰² *Buhari*, Rikak 53, 7, Cenaiz 73, Menakıb 25, Megazi 17, 27; *Müslim*, Fezail 30(2296).

⁶⁰³ Bakara, 2/153.

⁶⁰⁴ Asr, 103/1-3.

⁶⁰⁵ Nahl, 16/5.

⁶⁰⁶ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, XII, s. 587; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kamusu'l-muhit*, s. 1298.

(مما فى بطونها) onların karınlarından⁶⁰⁷ buyurduğu gibi, başka yerde; (مما فى بطونها): onların karınlarından⁶⁰⁸ diye buyurmaktadır.

Bu âyet-i kerimenin "*birçok menfaatler vardır*" buyruğu ile ilgili olarak hayvanların sırtlarına binmek, yük vurmak, etinden, sütünden, yününden, yağından faydalanmak gibi çıkarımlar yapılmıştır. Yün ile ilgili kısmı bizim konu başlığımızla alakalı olduğu için burada bu âyete değinmek istedik. Şöyle ki bu âyet-i kerime, yün giyilebileceğine dair delil gösterilmiştir. Rasûlullah(s.av) da, ondan önceki Musa ve diğer peygamberler de yün giyinmişlerdir. Muğire yoluyla gelen hadiste şöyle denilmektedir: "*Peygamber(s.a.v) üzerinde yenleri dar, Şam'dan gelme, yünden bir cübbe bulunduğu halde yüzünü yıkadı.*"⁶⁰⁹ İbnü'l-Arabî der ki: Yün giyinmek, takva sahiplerinin işidir, salihlerin giyimi, sahabe ve tâbiinin alameti idi. Zahid ve ariflerin tercih ettikleri giyimdir. Mutasavvıflar da "sufiyye(yün)" buna nisbet edilir. Çünkü onların çoğunlukla giydiği yündür.⁶¹⁰ Yukarıda insanın toplumsal bir varlık olduğunu söylemiştik. Burada da toplumdaki örnek şahsiyetlerin giyinme ahlâkından bahsedilerek, toplumdaki insanlara ahlâki kuralları öğreten ve böyle bir misyon yüklenmekle işlev gören tasavvuf ehlinin giyinme ahlâkına değinilmiş ve başta Rasûlullah olmak üzere sahabe ve tâbiinden bu şekilde örnek alındığı dile getirilmiştir.

Bir sonraki âyet-i kerime ise bize hayvanlara karşı ahlâkımızın nasıl olması gerektiğini haber vermektedir: "*Bu hayvanlar sizin ağırlıklarınızı, ancak güçlülere katlanarak varabileceğiniz bir memlekete taşırlar. Şüphesiz Rabbiniz çok şefkatli, pek merhametlidir.*"⁶¹¹ Allah Teâla bu âyet-i kerimede genel olarak bütün davarları lutfettiğini bildirirken, özel olarak develeri diğer davarlardan farklı olarak ağır yükleri taşımak özellikleriyle sözkonusu etmiştir. Çünkü koyunlar otlaklara salınması ve boğazlanması için, inek türü ekin için, deve türü yük taşımak içindir. Müslim'in Sahih'inde Ebu Hureyre'den şöyle dediği nakledilmektedir: Rasûlullah(s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Bir adam, üzerine yük vurduğu bir ineği önüne katıp gütmekte iken, inek ona döndü ve: Ben bunun için yaratılmadım. Ben, ancak tarla sürmek için yaratıldım, dedi. Bunun üzerine insanlar hayret ve dehşet içerisinde: Sübhânallah, hiç bir inek konuşur mu? dediler:" Rasûlullah(s.a.v) da şöyle buyurdu: "*Şüphesiz ki ben de, Ebu Bekir de, Ömer de buna îman ediyoruz.*"⁶¹² Bu hadis-i şerif, ineklere yük vurulmayacağına ve sırtlarına

⁶⁰⁷ Nahl, 16/66.

⁶⁰⁸ Mü'minûn, 23/21.

⁶⁰⁹ Müslim, Tahare 79; Ebu Davud, Tahare 60.

⁶¹⁰ Kurtubî, age., X, s. 113.

⁶¹¹ Nahl, 16/7.

⁶¹² Buhari, Fedailu Ashabi'n-Nebiy 5, Enbiya 54; Müslim, Fedailu's-Sahabe 12; Müsned, II, 245.

binilmeyeceğine, ancak tarla sürmek, etlerinin yenmesi, besin ve sütlerinin alınması için yaratıldıklarına delildir. Burda dikkat edilmesi gereken husus yük yüklemeye aşırıya gidilmemeli, taşıyabilecekleri kadar olmasına dikkat edilmeli ve süratleri konusunda yumuşak davranmalı, zora koşulmamalıdır. Rasûlullah, hayvanlara şefkat göstermek ve onları rahatlatıp dinlendirmeyi emrettiği gibi, onların yemlerine, sulanmalarına gereken dikkatin gösterilmesini de emretmiştir. Müslim'in rivâyetine göre Ebu Hureyre şöyle demiştir: Rasûlullah(s.a.v) buyurdu ki: *"Sizler, bolluk ve verimli zamanlarda yolculuk yaptığınız vakit develere, yerden hakettikleri paylarını veriniz. Şâyet kıtlık ve verimsiz zamanlarda yolculuk edecek olursanız, o takdirde de devenizin gücünü tüketmeden önce varacağınız yere varmakta elinizi çabuk tutunuz."*⁶¹³

Matar b. Muhammed rivâyetle der ki: Bize Ebu Davud anlattı, dedi ki: Bize Ebu Davud anlattı, dedi ki: Bize İbn Halid anlattı dedi ki, bize el-Müseyyib b. Âdem anlattı, dedi ki: Ben, Ömer b. el-Hattab(r.a)'ı, bir deve güdücüsüne vurduğunu ve ona şöyle dediğini gördüm: Devene güç yetiremeyeceği yükü mü vuruyorsun?⁶¹⁴

a. Doğruluk-Dürüstlük

Kur'ân-ı Kerim'de doğrulukla ilgili kullanılan kavramların başında "sâdık" ve "istikâmet" gelmekte olup, doğruluk üzere olanlar için "sâdık" bunun bir ileri derecesinde olanlar için ise "siddîk" kavramı kullanılmıştır. Doğruluk ve dürüstlük fertler açısından önemlidir. Bu durum kişilerin karakterist özelliğini ortaya koymaktadır. Toplum da fertlerden oluştuğu için toplumların sağlam karakterli olmaları fertlerin bu özelliklere sahip olması ile mümkündür. Bu durumun aksi olacak olursa toplumda yalan alır başını gider ve birbirini kandıran, niyet ve davranışları farklı olan yani içi farklı dışı farklı, görüldüğü gibi olmayan bireyler yetişir ki böyle bir toplumun ne kendine ne de bir başkasına hayrı dokunur. Kur'ân bu karakterdeki insanlar için münafık tabirini kullanmaktadır. Bu tür insanların cezası ise cehennem en alt tabakasında yer almak olduğu âyette vurgulanmaktadır.⁶¹⁵ Sûremizde geçen konu ile ilgili âyetleri inceleyelim:

Konumuzla alakalı sûrenin devamında gelen âyet-i kerime bize yalan söylemenin ve Allah Teâla başta olmak üzere başkası hakkında uydurma, iftira atma eyleminin cezasının ateş olduğunu bildirmektedir: *"Kendilerinin hoşlarına gitmeyen şeyleri Allah'a isnat ediyorlar. En güzel sonucun kendilerinin olduğunu anlatan dilleri de yalanın örneğini veriyor. Hiç şüphesiz*

⁶¹³ Müslim, İmare 178; Müsned, II, 378; Muvatta, İsti'zan 38.

⁶¹⁴ Kurtubî, age., X, s. 118.

⁶¹⁵ Nisa, 4/145.

onlar için sadece ateş vardır ve onlar, (ateşe) terkolunacaklar."⁶¹⁶ Burada müşriklerin Allah'a kız çocuklarını isnad etmeleri kötü bir ahlâk olarak zikredilmektedir. Bunun apaçık yalan olduğunu, mesnedsiz bir söz olduğu ortaya konmaktadır. Âyette yalan kelimesi(كذب) çoğul kullanılmıştır. Çok yalan söyleyenler için kullanılan bir kelimedir. Onlar en güzel akibetin yani en güzel mükâfatın kendilerinin olduğunu iddia ederler. Âyet ise onların mükâfat olarak elde edeceklerinin ateş olduğunu ifade etmektedir. Bununla ilgili diğer bir âyet-i kerime şöyledir: *"Şüphesiz bunlar, âhirette en çok ziyana uğrayanlardır."*⁶¹⁷ Bu zıyanın ateş olacağı âyetin sonunda tekrarlanmakta bize de bu konuda aynı hataya düşmememiz konusunda uyarı yapılmaktadır. Burada değinilmesi gereken diğer bir konuda evlatlar arasında cinsiyetlerine göre değer farkı görmenin de yanlış olduğudur. Hele hele kendilerine göre daha aşağı gördükleri kız evlatlarını Allah'a nisbet etmek daha büyük bir suçtur.⁶¹⁸

Konumuzla alakalı sûremizde sırayı takip eden âyet-i kerime şöyledir: *"Antlaşma yaptığınız zaman, Allah'ın ahdini yerine getirin ve Allah'ı üzerinize şahit tutarak, pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın. Şüphesiz Allah, yapacağınız şeyleri pek iyi bilir."*⁶¹⁹ Öncelikle bu âyet-i kerimede değinmemiz gereken bölüm *"Allah'ın ahdini eksiksiz yerine getirin "* buyruğudur. Bu buyruk dil ile akdolunan ve insanın yükümlülük üstlendiği alış-veriş, akrabalık bağını gözetmek veya dine uygun herhangi bir husustaki antlaşmaların tümünü kapsayan umumi bir lafızdır. Bu âyet-i kerime bir önceki âyetde geçen *"Şüphesiz ki Allah Adâleti, ihsanı... emreder"*⁶²⁰ buyruğunu da kapsamaktadır. Çünkü bu âyet-i kerimede Allah Teâla bazı şeylerin yapılmasını bazı şeylerden ise uzak kalınmasını istemektedir.

Bu âyet-i kerimenin sebab-i nüzûlü hakkında gelen rivâyetlere baktığımızda şunları görürüz: Katâde ve Mücahid bu âyet-i kerimenin cahiliye devrinde "iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamak" üzere yapılmış olan ahidleşmeler hakkında nazil olduğunu söylemişlerdir. İbn Zeyd'den gelen bir rivâyet bunu biraz açar: Cahiliye devrinde bir kabile, başka bir kabile ile antlaşmış ve birbirlerine ahd vermişlerdi. Bu antlaşmalı kâbilelerden birisine bir başka kâbile geldi ve :*"Biz, onlardan daha çoğuz, daha güçlüyüz ve sizden düşmanlarının baskısını daha iyi savarız; binaenaleyh onlarla antlaşmanızı bozun, gelin bize dönün"* dediler, onlar da eski antlaşmalı oldukları kâbile ile antlaşmalarını bozarak bu yeni kâbile ile anlaştılar. Âyet bu

⁶¹⁶ Nahl, 16/62.

⁶¹⁷ Hud, 11/22.

⁶¹⁸ İbn Âşûr, *age.*, XIV, s. 191.

⁶¹⁹ Nahl, 16/91.

⁶²⁰ Nahl, 16/90.

duruma dikkat çekmektedir. İbn Cerir ve İbn Ebi Hatim'in Mezide İbn Cabir veya Büreyde'den rivâyetlerine göre ise âyet, müslüman olanların İslâm üzere Rasûlullah(s.a.v)'a biat etmeleri hakkında inmiştir.⁶²¹

Sahih'te, Cubeyr b. Mut'im'den şöyle dediği rivâyet edilmektedir. Rasûlullah(s.a.v) buyurdu ki: *"İslâm'da hilf(hak üzere dayanışmak için sözleşme)'e gerek yoktur. Ancak, cahiliye döneminde bu türden ne kadar antlaşma yapılmış ise, İslâm ancak onun gücünü artırır."*⁶²² Bununla hakkın yardımına koşulması, hakkın yerine getirilmesi ve hak sahiplerinin gözetilmesi kastedilmektedir. İbn İshak'ın sözünü ettiği Hilfu'l-Fudul buna örnek gösterilebilir. İbn İshak der ki: Kureyş Kâbileleri şerefi ve nesebi dolayısıyla Abdullah b. Cüd'an'ın evinde toplandılar. Bunlar Mekke'de ister Mekkeli olsun ister olmasın, haksızlığa uğramış birisini buldular mı, mutlaka onun haksızlığı giderilinceye kadar yanında yer alacaklarına dair akidleştiler ve antlaştılar. Kureyş, o bakımdan bu antlaşmaya "Hilfu'l-Fudul" adını verdi. Yani faziletlere dair yapılmış antlaşma. Burada sözü geçen fudul "fadl"ın çoğuludur. İbn İshak'ın, İbn Şihab'dan rivâyetine göre, o şöyle demiş: Rasûlullah(s.a.v) buyurdu ki: "Ben, Abdullah b. Cud'an'ın evinde bir antlaşmaya dâhil oldum, bu antlaşmayı kırmızı develere değişmem. İslâm geldikten sonra bile şuan o antlaşma gereğince yardıma çağrılısam, hiç şüphesiz bu çağrıya icabet ederim."⁶²³

İşte cahiliye döneminde yapılmış bulunan bu antlaşmayı İslâm daha bir pekiştirmiş, Peygamber(s.a.v) de, "İslâm'da hilf yoktur." buyruğunun genel kapsamı dışında tutarak, ona özel bir konum vermiştir. İslâm'da böyle bir antlaşmaya gerek yoktur; çünkü şeriat zâlimden hakkın alınması hükümlerini ihtiva etmektedir. Ondan alınan hakkın mazluma ulaştırılmasını emretmiştir. Bu, esasen mükellefler arasından gücü yeten herkes üzerinde umumi bir görev olarak şeriatın asli hükümleri gereğince vacip kılınmış bir şeydir. Şeriat, bu hükümleri gereğince zâlimlere karşı kullanılacak ve izlenilecek yolu tesbit etmiş bulunuyor. Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Ancak insanlara zulmedenler ve yeryüzünde haksız yere taşkınlık gösterenler aleyhine yol vardır. İşte bunlar için çok acıklı bir azab vardır."*⁶²⁴

Sahih'te ve diğer hadis kaynaklarımızda şöyle buyrulmaktadır: *"Zâlim yahut mazlum olsun kardeşine yardımcı ol."* Onlar, Ey Allah'ın Rasulü! Haydi, mazlumken ona yardım ettik.

⁶²¹ Taberî, *age.*, XIV, s. 110; Âlûsî, *age.*, XIV, s. 220; İbn Kesîr, *age.*, IV, s. 517.

⁶²² *Müslim*, Fedâilu's-Sahabe 206; *Ebu Davud*, Ferâiz 17; *Tirmizi*, Siyer 30; *Darimi*, Siyer 81; *Müsned*, I, 190, 317, 329, II, 180, 205, 207..., IV, 83, V, 61.

⁶²³ Kurtubî, *age.*, X, s. 262.

⁶²⁴ Şura, 42/42.

Zâlimken nasıl yardım edebiliriz. Hz. Peygamber: *"Onu alıkoyarsın-bir rivâyette de: Zulmünü engellersin- işte ona yardım etmek budur"* diye buyurdu.⁶²⁵ Başka bir rivâyette Rasûlullah *"İnsanlar zâlimi görüp de, onun ellerini zulümden çekmeyecek olurlarsa, aradan fazla bir zaman geçmeksizin, kendi nezdinden onların hepsini kuşatacak bir azap gönderir."*⁶²⁶ buyurmuştur.

Burada dikkat çekilen önemli bir ahlâki kural da yeminlerin ağır ifadelerle sağlamlaştırılmasından sonra bozulmamasıdır. Ağır ifadeler kısmını âyetin devamında gelen *"Hem Allah'ı üzerinize kefil yapmışken, onu şahid tutmuşken nasıl bozarsınız?"* buyruğu açıklamaktadır. Burada yüce Allah'ın *"sağlamlaştırdıktan sonra"* buyruğu ile azim ve kararlılıkla pekiştirilmiş yemin ile lağiv yemini⁶²⁷ arasındaki farka işaret edilmektedir.

Yahya b. Said de şöyle demektedir: Burada sözü edilenler, ahidlerdir. Ahid de bir yemindir. Ancak aralarındaki fark, ahidin keffaretinin olmayışıdır. Peygamber(s.a.v) de şöyle buyurmuştur: *"Kıyamet gününde ahidini bozan herkesin bu ahidine hainliği miktarınca onun arka yanı başında bir sancak dikilir ve bu filanın ahidine hainliğidir denilir."*⁶²⁸ İbn Ömer de der ki: Yeminin pekiştirilmesi, bir kimsenin iki defa yemin etmesiyle olur. Tek bir defa yemin edecek olursa, bunda keffaret söz konusu değildir.⁶²⁹ Bu konu ile ilgili diğer âyet-i kerime şöyledir: *"Allah sizi kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden ötürü sorumlu tutmaz, fakat bilerek ettiğiniz yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle âzat etmektir. Buna imkânı olmayan ise üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğinizde (bozarsanız) yeminlerinizin keffâreti işte budur. Yeminlerinize bağlı kalın. Allah âyetlerini sizin için bu şekilde açıklıyor ki şükredesiniz."*⁶³⁰

⁶²⁵ Buhari, Mezalim 4, İkraah 7; Tirmizi, Fiten 68; Darimi, Rikaak 40; Müsned, III, 99, 201.

⁶²⁶ Tirmizi, Fiten 8, Tefsir 5. sure 17; Müsned, I, 9.

⁶²⁷ Yemin, lügatte, kuvvet mânasına gelir. Dindeki mânası ise, bir işi yapmak veya yapmamak hususunda iddiayı kuvvetlendirmek için ya Allah'a kasem edilerek veya talâk (boşanma) gibi birşey'e bağlayarak yapılan akid demektir. Allah'a kasem şeklinde yapılan yeminler üçe ayrılır. Bunlar: 1) Yemin-i Lağv, 2) Yemin-i Gamus, 3- Yemin-i Mün'akide. Yemin-i Lağv şu demektir: Yanlışlıkla veya doğru zannıyla yalan yere yapılan yemindir. Bir kimsenin borcunu ödemediği halde ödediğini zannederek "vallahî ödedim" diye yemin etmesi gibi. Bu nevi yeminden dolayı yemin sebebine keffâret gerekmez. Allah'ın afvı ve bağışlaması umulur. Ağızdan yemin kastedilmeksizin yanlışlıkla irade dışı çıkan vallahî sözü de bu yemin kısmına girer. Bununla ilgili âyet-i kerime şöyledir: "Yeminlerinizin kasıtlı olmayanlarından dolayı Allah sizi sorumlu kılmaz, fakat kalplerinizin yöneldiği yeminden sizi sorumlu tutar. Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir." (Bakara, 2/225.) (Bkz: Serahsî, Mebsût, VIII, 204-212)

⁶²⁸ Buhari, Cizye 22, Edeb 99; Müslim, Cihad, 11-16; Ebu Davud, Cihad, 150; Tirmizi, Siyer 28, Fiten 26; İbn Mace, Cihad 42; Darimi, Buyu' 11; Müsned, I, 417, 441, II, 16, 48.

⁶²⁹ Kurtubî, age., X, s. 263.

⁶³⁰ Maide, 5/89.

Hz. Aişe'den gelen rivâyete göre bu âyet-i kerime bir kimsenin "Evet vallahi, hayır vallahi" diye yemin kastı olmaksızın yemin etmesi hakkında nazil olmuştur. Bu âyet-i kerime, aynı zamanda yeminlerin bozulması halinde bir keffaret getirmesi sebebiyledir ki Hz. Aişe'den gelen diğer bir rivâyette de babası Hz. Ebu Bekr(r.a)'in, bu âyetin inmesine kadar hiçbir yemininden dönmediği, bu âyet-i kerimenin nüzûlü ile "Eğer yemin eder de yeminimden başkasını daha hayırlı görürsem Allah'ın verdiği bu ruhsatı kabul eder ve o daha hayırlı olanı işlerim." dediği rivâyet edilmektedir.⁶³¹

İbn Abbâs'tan gelen rivâyete göre âyetin nüzûl sebebi, helal ve temiz olan yiyecek, giyecek ve hanımları kendilerine haram kılan kimselerdir. Onlar bu hususa yemin ettiler. Fakat: "*Allah'ın size helal kıldığı o en temiz ve en güzel şeyleri haram kılmayın.*"⁶³² âyeti nazil olunca, yeminlerimizi ne yapacağız diye sormaları üzerine bu âyet-i kerime nazil olmuş ve yeminlerini keffaretlemeyle emrolunmuşlardır.⁶³³

Burada bizim ahlâki açıdan dikkat etmemiz gereken hususlardan biri olarak şu durum gözler önüne seriliyor: yemin eden bir kimsenin, "mutlaka yapacağım ve eğer yapmazsam..." şeklindeki sözleri emir gibi, "yapmayacağım ve eğer yaparsam..." şeklindeki sözleri de nehiy gibi değerlendirileceğidir.. Birinci durumda hakkında, yemin ettiği şeyin tamamını yapmadığı sürece yeminini yerine getirmiş olmaz. Mesela, şu ekmeği yiyeceğim diye yemin edip onun bir bölümünü yerse tamamını yemediği sürece, yeminini yerine getirmiş olmaz. Çünkü o ekmeğin herbir parçası hakkında yemin edilmiştir. Şâyet -mutlak olarak- Allah'a yemin ederim ki muhakkak yiyeceğim diyecek olursa, yeme isminin hakkında kullanılabilceği asgari miktarını yerine getirmekle yeminini gerçekleştirmiş olur. Çünkü yeme mahiyeti fiilen ortaya konulmuştur.

Olumsuz yemin durumunda ise, o ismin hakkında kullanılabilceği asgari şeyi yapmakla yeminini bozmuş olur. Çünkü nehyin muktezası gereğince nehyedilen şeylerin birimlerinden herhangi birisinin ortaya çıkmaması gerekir. Eğer bir eve girmek üzere yemin etse de iki ayağından birisini o eve soksa yeminini bozmuş olur. Buna delil de şudur: "*Babalarınızın nikâhladığı kadınları nikâhlamayınız.*"⁶³⁴ Buna göre, bir kimse bir kadınla nikâh akdi yapacak olsa, onunla gerdeğe girmeyecek olsa dahi o kadın hem babasına, hem oğluna haram olur. Fakat üç talak dolayısıyla ilk kocasına haram olmuş bir kadının tahli, hulle; ikinci bir koca ile

⁶³¹ *Buhari*, Tefsiru'l-Kur'ân, 5/8.

⁶³² Maide, 5/87.

⁶³³ Taberî, *age.*, VII, s. 10.

⁶³⁴ Nisa, 4/22.

evlenmesinden sonra ilk kocasına helal olabilmesi için ismin ilk kullanılabilirdiği durum ile yetinmeyerek: "*Hayır, sen onun balcağızından tatmadıkça...(olmaz)*" diye buyurmuştur.⁶³⁵

Bu âyet bize kimin adına yemin edebileceğimizin ahlâkını da öğretmektedir. Adına yemin edilen (el-mahlûfu bih) şanı yüce Allah ve O'nun Rahman, Rahim, Semi', Âlim, Halîm gibi güzel isimleri ile buna benzer diğer isim ve yüce sıfatlarıdır. İzzeti, Kudreti, İlmi, İradesi, Kibriyası, Azameti, Ahdi, Misakı ve zatının diğer sıfatları gibi. Çünkü bütün bunlara yapılan yemin mahlûk olmayan Rahim olan yüce Zat'a yemindir. Bunları zikrederek yemin eden kimse, yüce Allah'ın zatına yemin etmiş gibi olur. Rivâyet edildiğine göre Cebrail(a.s) cennete bakıp yüce Allah'ın huzuruna geri dönünce şöyle demiş: İzzetine and olsun ki, bunun varlığını ve bu halini işiten herkes mutlaka buraya girer. Cehennem hakkında da şöyle demiştir: *İzzetin hakkı için onun bu halini işitip de oraya giren kimse bulunmaz.*⁶³⁶ Tirmizi ve Nesâî ile başkaları da İbn Ömer'den şöyle dediğini rivâyet etmektedirler: Peygamber(s.a.v) " (و مقلب القلوب لا): *Kalpleri evirip çeviren hakkı için hayır*" diye; bir diğer rivâyete göre de: (و مصرف القلوب لا): *Kalpleri evirip çeviren hakkı için hayır*" diye yemin ederdi.⁶³⁷ İbnü'l-Münzir der ki: Rasûlullah(s.a.v)'in da şöyle dediği sabit olmuştur: "*Allah'a yemin olsun (ve eymullah) o, gerçekten emirliğe layıktır.*"⁶³⁸ Bu son hadis-i şerif de bize kişinin eymullah lafzı ile yemin etmesi halinde kalbinin bu konudaki kastı dolayısıyla yemin yerine geçer.

Bir de bu konuda Allah'ın dininden çıkmayı ifade eden sözler söylemenin hükmü hakkında Ebu Hanife şöyle demştir: Yahudi olayım, hıristiyan olayım yahut İslâm'dan, Peygamberden, Kur'ân'dan uzak olayım yahut Allah'a şirk koşmuş, Allah'ı inkâr etmiş olayım gibi sözler söyleyen kişi bu sözleri söylemek birer yemindir ve bunlardan dolayı da keffaret gerekir.⁶³⁹ Fakat yahudilik, hıristiyanlık hakkı için, Peygamber ve Ka'be hakkı için deyip, bunlar yemin kipinde kullanırsa keffaret gerekmez. Bu hususta dayanağı, Darekutni tarafından Ebu Rafi' yoluyla gelen şu rivâyettir: Ebu Rafi'nin sahibi olan kadın, hanımı ile kendisini ayırmak istemiş ve; "eğer onları birbirinden ayırmayacak olursam, bir gün yahudi, bir gün hıristiyan olayım, bütün kölelerim hür olsun. Ne kadar malım varsa, Allah yolunda olsun" diye yemin

⁶³⁵ *Buhari*, Talak 7, 37, Libas 6,23, *Müslim*, Nikâh 111-115; *Ebu Davud*, Talak 49; *Nesâî*, Talak 9; *İbn Mace*, Nikâh 32; *Muvatta*, Nikâh 17, 18; *Müsned* II, 62, 85, III, 284, VI, 42, 62, 96, 193.

⁶³⁶ *Ebu Davud*, Sünne 22, *Tirmizi*, Sıfatu'l-Cenne 21; *Nesâî*, Eyman 3; *Müsned*, II, 333, 354, 373.

⁶³⁷ *Buhari*, Eyman 3, Kader 14, Tevhid 11; *Tirmizi*, Nüzur 13, *Nesâî*, Eyman 1, 2, *İbn Mace*, Keffarat 1; *Darimi*, Nüzur 13; *Muvatta* Nüzur 15; *Müsned* II, 26, 67, 68, 127, III, 112, 257.

⁶³⁸ *Buhari*, Eyman 2, Fedailu's Ashabi'n Nebiyy 17, Meğazi 42, 87; *Müslim*, Fedailu's-Sahabe 63, 64; *Tirmizi*, Menakıb 39; *Müsned*, II, 20.

⁶³⁹ Serahsî, Şemsü'l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed, *Mebisüt*, İstanbul 2015, VIII. cilt, s. 232-234.

etmiş ve bu durumu Ebu Rafi' Aîşe, Hafsa, İbn Ömer, İbn Abbâs ve Ümmü Seleme'ye sormuş, hepsi de ona: Sen, Harut ile Marut gibi mi olmak istiyorsun(bunun için mi onu hanımından ayırmak istiyorsun) demişler, yeminine keffarete bulunup onları serbest bırakmasını emretmişler.⁶⁴⁰

b. Adâletli Olmak

Konumuzla alakalı can alıcı âyet-i kerimemiz şimdiki ele alacağımız âyettir. Bu âyet-i kerime bize Kur'ân-ı Kerîmin üstün ahlâki değerlere önem verip bunlara çağrı yaptığının en bariz delillerindendir: *"Muhakkak ki Allah, Adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor."*⁶⁴¹ Bu âyetin sebab-i nüzûlü ile ilgili gelen bir rivâyet şöyledir: Abdullah İbn Abbâs rivâyet ediyor: Allah'ın Rasulü(s.a.v) bir gün Mekke'deki evinin avlusunda oturuyorken Osman İbn Maz'un O'na uğramış, mütebessim bir tavırla yaklaşınca Efendimiz: "Oturamaz mısın?" demiş. O da "olur, oturayım." demiş ve karşısına oturmuş. Rasûlullah onunla konuşurken birden gözlerini göğe çevirmiş, bir süre bakmış, sonra gözlerini yere doğru indirmeye başlamış ve yerdeki bir tümseğe kadar gözüyle takip etmiş, sonra da Osman'ın yanından kalkarak gözünün takıldığı yere gitmiş. Orada kendisine söyleneni anlamaya çalışır gibi başını sallamış. Daha sonra ilk seferinde yaptığı gibi tekrar gözlerini göğe doğru çevirip gözüyle takip ettiği kaybolana kadar gözüyle takip etmiş ve Osman'ın yanına dönmüş. Osman: " Ey Muhammed, daha önce de sana gelir gider, seninle oturdum ama bugünkü yaptığını daha önce yaptığını hiç görmemiştim." demiş. Hz. Muhammed(s.a.v): "Benim ne yaptığımı gördün?" diye sormuş. Osman: "Gördüm ki gözlerini göğe diktin, sonra sağ tarafında bir yere indirdin, yanımdan ayrılıp o gözlerini indirdiğin yere gittin. Orada sanki sana söyleneni daha iyi duymak ister gibi başını hareket ettirmeye başladın." dedi. Rasûlullah: "Bunu gerçekten gördün mü?" diye sordu. Osman'ın evet cevabı üzerine şöyle buyurdu: "Biraz önce sen burada otururken Allah'ın elçisi Cibril bana geldi." Osman: "Allah'ın elçisi mi?" diye sordu. O: "Evet" buyurdu. "Sana ne dedi?" diye sordu. Rasûlullah: *"Bana: Muhakkak ki Allah, Adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt verir, dedi."* buyurdular. Osman bunun üzerine: *"İşte o anda îman kalbimde yer etti ve Muhammed(s.av)'i sevdim."*⁶⁴²

⁶⁴⁰ Darakutni, VI, 163-164.

⁶⁴¹ Nahl, 16/90.

⁶⁴² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 318; Vahidi, *age.*, s. 196-197.

Osman ibn Maz'un anlatmaya şöyle devam eder: Hemen Ebu Talib'e gittim ve gördüklerimi haber verdim. "Ey Kureyş topluluğu, kardeşimin oğluna tâbi olun, doğru yola ulaşmış olursunuz. Söylediklerinde doğru olsun, yalancı olsun; o size ancak mekarim-i ahlâkı emrediyor." dedi. Allah Rasûlü(s.a.v) amcasından bu yumuşaklığı görünce îmanı konusunda ona: "Ey amca, insanlara bana uymalarını emrediyor da kendini bırakıyor musun?" deyip îmana gelmesi için ısrar ettiyse de o, îman etmemekte diretti ve işte bunun üzerine de: "Elbette sen, sevdiğini hidâyete ulaştıramazsın..."⁶⁴³ âyeti nazil oldu.⁶⁴⁴

İkrime der ki: Peygamber(s.a.v) el-Velîd b. el-Muğire'ye: "*Şüphesiz ki Allah Adâleti, ih-sanı... emreder*" âyetini sonuna kadar okudu. el-Velîd ona: Kardeşimin oğlu, bir daha oku demiş. Hz. Peygamber bir daha bu âyeti ona okuduktan sonra, el-Velîd şunları söylemiş: Allah'a yemin ederim, bu sözün kendine has bir farklılığı, bir çekiciliği vardır. Onun gövdesinin yaprakları bol, üstü de meyve vericidir. Kesinlikle bu bir insan sözü değildir. İbn Mes'ud der ki: Bu, Kur'ân-ı Kerîm'de, uyulacak her bir hayrın ve uzak durulması gereken her bir şerrin dile getirildiği en kapsamlı âyet-i kerimedir. en-Nakkâş da şöyle demektedir: Deniliyor ki, adlin zekatı ihsan, güç yetirmenin affetmek, zenginliğin iyilik yapmak, makam ve mevkinin zekatı ise, kişinin kardeşlerine mektup yazmasıdır.⁶⁴⁵

Bu âyette Adâlet ve ihsan kelimeleri önemli bir yer teşkil etmektedir. Sözlükte "Adâlet, iyiliğe karşı iyilik, kötülüğe karşı kötülük olmak üzere yapılabilecek bir şekilde karşılık vermektir; ihsan ise iyiliğe daha fazlasıyla, kötülüğe daha azıyla karşılık vermektir."⁶⁴⁶ diye geçmektedir. Adâlet kavramının sözlük anlamı, "doğru hareket etmek, hakka ve hakikate göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak" gibi manalara gelen bir isim olup ahlâk ve hukuk terimi olarak, "bireysel ve sosyal yapıda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik esaslarına uygun şekilde davranmayı sağlayan bir erdem veya hukuk ilkesi" anlamında kullanılır. Aynı kökten bir masdar-isim olan adl kelimesi, "Adâletli" anlamında Allah'ın isimlerinden biri olarak da kullanılır. Adâlet Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde genellikle "düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hüküm verme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık"

⁶⁴³ Kasas, 28/56.

⁶⁴⁴ Râzî, *age.*, XX, s. 100.

⁶⁴⁵ Kurtubî, *age.*, X, s. 255.

⁶⁴⁶ İsfahani, *age.*, "adl" md. s. 968.

gibi manalarda kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de kıst kelimesi de yer yer Adâletin eş anlamlısı olarak geçmektedir.⁶⁴⁷

Adâlet ve ihsan kavramlarına tefsirlerimiz başlıca şu manaları vermişlerdir: a) Adâlet kelime-i şehadeti benimsemek, ihsan Allah'ın buyruklarını yerine getirmek, Allah rızası için gerektiğinde çeşitli maddi ve manevi sıkıntılara katlanmak; b) Adâlet insanın içiyle dışının bir olması, ihsan içinin dışından daha da temiz olması, c) Adâlet insafı olmak, ihsan özveride bulunmak; d) Adâlet kişinin Allah'a ortak koşmasından sakınması, ihsan Allah'ı görür gibi ibâdet etmesi ve kendisi için istediği iyilikleri başkaları için de istemesi; e) Adâlet tevhd, ihsan tevhdde samimiyet.⁶⁴⁸ Hemen hemen bütün tefsirlerin ifade ettiği gibi bu âyet "Kur'ân'ın en kapsamlı âyeti" olarak gösterilebilir. Çünkü bu âyette yer alan Adâlet ilkesi kâinâtın her alanında olan nizamı bize gösterir. Gerek fert bazında ahlâki kişilik olsun, gerek insanların birbirleriyle münâsebetlerinde olan toplumsal ilişkilerde olsun vazgeçilmez bir ilkedir. Ahlâk kitaplarında bireyin ahlâki kişiliğinin gelişmesi için gerekli görülen dört temel erdemin sonuncusu Adâlettir; hatta Adâlet erdemi, hikmet, şecaat ve iffet şeklinde sıralanan diğer erdemleri de kuşatan bir fazilet olarak kabul edilir.

Adâlet kavramı, aynı zamanda "eşitlik ve denklik" anlamını da içermektedir. Nitekim İslâm kültüründe eşitlik ilkesi genellikle adâlet kavramıyla ifade edilmiştir. Ancak eşitlikte her zaman adâlet olmayabilir. Mesela "*çocuklarınıza verdiğinizde adâletli davranınız*"⁶⁴⁹ anlamındaki hadiste Adâlet eşitliği ifade eder. Fakat genellikle sosyal Adâleti emreden hükümlerde esas olan dengedir. Çünkü insanlar gerek fiziki gerekse zihni bakımdan farklı düzeydedirler. Bu durumda eşitlikçi davranmak haksızlık doğurur; hatta bazen eşitliğin ötesine geçmek Adâletten de üstün bir erdem olabilir. Âyetin devamında gelen ihsan kelimesi bunu açıkça göstermektedir. Sözlükte "başkasına iyilik etmek" ve "yaptığımı güzel yapmak" şeklinde kısmen iki farklı anlam taşıyan ihsan, dini ve ahlâki bir kavram olarak, "hayırlı bir işi bile rek ve en iyi şekilde yapma, Allah'a ihlasla ibâdet etme, başkalarına hak ettiklerinden daha fazlasını verme" gibi anlamlarda kullanılır.⁶⁵⁰

Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde ihsan kavramı hem Allah'a hem de insanlara nisbet edilmektedir. Allah'a nisbet edildiğinde, O'nun kusursuz yaratıcılığını: "*O yarattığı her şeyi güzel*

⁶⁴⁷ Bakara, 2/282; Al-i İmran, 3/18, 21; Nisa, 4/3, 58, 127, 129, 135; Maide, 5/8, 42, 95, 106; En'am, 6/115, 152; A'raf, 7/29, 159, 181; Enfal, 8/58; Yunus, 10/4, 47, 54; Nahl, 16/76, 90.

⁶⁴⁸ Taberî, *age.*, XIV, s. 162-163; Râzî, *age.*, XX, s. 101; Şevkani, *age.*, III, s. 212-213.

⁶⁴⁹ *Buhari*, Hibe, 12.

⁶⁵⁰ Heyet, *age.*, III, s. 434.

yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır."⁶⁵¹ "Allah gökleri ve yeri hikmetli olarak yarattı, size şekil verdi, şeklinizi güzel yaptı. Dönüş de ancak O'nadır."⁶⁵² veya kullarına lütfkarlığını, cömertliğini ifade eder: "Allah'ın sana verdiğiinden âhiret yurdunu kazanmaya bak ve dünyadan nasibini unutma! Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de insanlara ihsanda bulun. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışma! Şüphesiz Allah bozguncuları sevmez."⁶⁵³ "İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanları karanlıklardan aydınlığa çıkarsın diye size Allah'ın apaçık âyetlerini okuyan bir elçi gönderdi. Kim Allah'a îman eder, rızâsına uygun davranırsa, onu içinde ebedî kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetlere koyar. İşte böylece Allah ona gerçekten güzel bir rızık ihsan etmiştir."⁶⁵⁴ Rasûlullah'ın, "Allah'ım! Yarattılışımı güzel yaptığın gibi ahlâkımı da güzel yap"⁶⁵⁵ anlamındaki duasında Allah için kullanıldığında yukarıdaki iki anlam arasında kesin bir farkın olmadığı görülür. Çünkü Allah'ın fiillerinin güzelliği ve mükemmelliği aynı zamanda O'nun lütfkarlığıdır.

İhsanın insana nisbet edildiği âyet ve hadislerde bu kavram iki bağlamda kullanılır: a) İhsan, kulun Allah'a karşı hissettiği derin saygı, bağlılık ve itaat ruhunu ve bu ruh halinin ürünü olan iyi davranışları kapsar. Rasûlullah(s.a.v)'ın, "Cibril hadisi" diye bilinen hadiste geçen "İhsan, Allah'ı görür gibi ibâdet etmendir; çünkü sen O'nu görmesen de O seni görmektedir."⁶⁵⁶ şeklindeki meşhur açıklaması, bu bağlamdaki ihsanın en güzel tanımı kabul edilmiştir. İhsanın bu kapsamı bilhassa takva terimiyle yakından ilgili görünmektedir. Nitekim çeşitli âyetlerde bu iki kavram semântik bir bağlantı içinde kullanılmıştır.⁶⁵⁷

b) İkinci bağlamında ihsan, hilm erdeminden kaynaklanan bir anlayışla insanın, başta ana-babası olmak üzere başka insanlar karşısındaki sevgiye dayalı özverili tutumunu ifade eder. Nitekim çeşitli âyetlerde "muhsinler" nitelemesiyle anılan müminlerin hilm ruhunu yansıtan bazı seçkin özelliklerine değinilmiş ve bu sûretle ihsan kavramının içeriğine giren erdemlere de işaret edilmiştir. Bu erdemlerin bazıları şunlardır: Öfkeye hâkim olma, affetme, hoşgörü, sabır⁶⁵⁸, işlerde aşırılıktan sakınma, kararlılık ve cesaret⁶⁵⁹, tok gözlülük ve cömertlik⁶⁶⁰

⁶⁵¹ Secde, 32/7

⁶⁵² Teğabün, 64/3.

⁶⁵³ Kasas, 28/77.

⁶⁵⁴ Talak, 65/11.

⁶⁵⁵ Müsned, I, 403; VI, 68, 155.

⁶⁵⁶ Buhari, Tefsir, 31/2; İman, 37; Müslim, İman, 5-7

⁶⁵⁷ Bkz: Maide, 5/93; Yusuf 12/90; Zariyat 51/15-16.

⁶⁵⁸ Bkz: Al-i İmran 3/133-134; Maide, 5/13; Yusuf 12/90; Hud 11/115.

Konumuz olan bu âyet-i kerimeyi tefsir kitaplarının yanında ahlâk ve tasavvuf kitaplarında görmemiz mümkündür. Taberî, bu âyetteki adâleti "kelime-i tevhîd", ihsanı ise "Allah'ın emir ve yasaklarına uymak, zorluklara katlanmak hususunda gösterilen sabır" şeklindeki görüşü tercih etmekte ve bu âyetin "iyilik ve kötülük konusunda Kur'ân'ın en kapsamlı âyeti" olduğu yönündeki görüşü benimsemektedir.⁶⁶¹ İhsan terimini diğer tefsir âlimlerinin açıklamalarını da baz alarak şu şekilde tanımlanabilir: insanın, hem Allah'a hem de yakın ve uzak çevresine, bütün insanlara, hatta tâbiata karşı yaklaşımında, tutum ve davranışlarında adâlet ölçüsünün, farz ve vacip sınırlarının da ötesine geçerek imkan ve kâbiliyetlerine göre kulluğun, özverinin ve erdemin nicelik ve nitelik olarak en yüksek seviyesine ulaşması" anlamına gelmektedir.⁶⁶² Bununla birlikte toplumsal hayatta adâlet, ihsandan daha önemli ve önceliklidir; çünkü İslâm âlimlerinin de vurguladığı gibi "yer ve göklerin düzeni adâletle kaimdir."⁶⁶³ Bu yüzden Hz. Peygamber, "*Hüküm verirken adâletli olanlar, ailesine karşı ve yönetimi altında bulunanlar hakkında adil davrananlar, kıyamet gününde nurdan minberler üzerindedirler.*" buyurarak adâletin Allah nezdindeki değerine işaret etmiştir.⁶⁶⁴

Yüce Allah: "*Akrabaya vermeyi emreder*" buyruğu ile onlara malından vermeyi kastetmektedir. Nitekim yüce Allah'ın: "*Akrabaya hakkını ver*"⁶⁶⁵ buyruğu da buna işaret etmektedir. Özellikle burada akrabaların zikredilmesi, akraba haklarının daha sağlam ve onları gözetmenin daha vacip oluşundan dolayıdır. Çünkü şanı yüce Allah'ın ismini, kendisinin Rahman isminden türettiği "rahim(akrabalık)" hakkını pekiştirmek ve bu bağı gözetmeyi, kendi zatının haklarını gözetmek olarak gördüğünü vurgulamak içindir. Nitekim sahih bir hadiste şöyle buyrulmaktadır: "*Yüce Allah rahime, akrabalık bağına dedi ki: seni gözeteni Benim de gözetmeme, senin bağını koparanı da Benim de koparmama razı gelmez misin?*"⁶⁶⁶

Âyette ifade edilen diğer ahlâki konu ise "Fahşayı, münker ve bağıy yasaklar" buyruğunda geçen durumlardır. Hayâsızlık diye de terceme edilen "fahşa" kelimesi, aynı kökten gelen fuhuş kelimesiyle eş anlamlı olup çirkin sözler ve fiiller için kullanılır.⁶⁶⁷ İbn Abbâs, zina diye açıklamıştır. Münker ise şeriatın o işi nehyetmek sûretiyle reddettiği her şeydir. Ma-

⁶⁵⁹ Bkz: Al-i İmran 3/147-148.

⁶⁶⁰ Bkz: Bakara, 2/236; Al-i İmran 3/133.

⁶⁶¹ Taberî, *age.*, XIV, s. 162.

⁶⁶² Bkz: Ebu Bekir İbnü'l-Arabi, *Ahkâmü'l-Kurân*, Kahire 1974, II, s. 1172-1173; Râzî, *age.*, XX, s. 100-104; Kurtubî, *age.*, X, s. 172-176.

⁶⁶³ Râzî, *age.*, XX, s. 103.

⁶⁶⁴ *Müslim*, İmare, 18.

⁶⁶⁵ İsra, 17/26.

⁶⁶⁶ *Buhari*, Tefsir 47. sure 1; *Müslim*, Birr 16; *Ebu Davud*, Zekât 45; *Tirmizi*, Birr 9; *Müsned*, I, 191, 194.

⁶⁶⁷ İsfahani, *el-Müfredât*, "fhş" md. s. 1109.

ruf kavramının zıddı olarak kullanılır ve genel olarak bütün masiyetleri, kötü ve aşağılık davranışları kapsar. Bununla ilgili diğer âyet-i kerimeler şöyledir: *"Ey îman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl değildir. Apaçık bir edepsizlik yapmadıkça, onlara verdiğinizin bir kısmını ele geçirmek için -evlenme ve boşanma konusunda- engel çıkarmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmazsanız, Allah'ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz."*⁶⁶⁸ Onlar, ellerindeki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere uyarlar. Peygamber onlara iyiliği emreder ve onları kötülükten meneder; yine onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırıklarını kaldırır, üzerlerindeki zincirleri çözer. O peygambere inanan, onu koruyup destekleyen, ona yardım eden ve onunla birlikte gönderilen nura uyanlar, işte bunlardır kurtuluşa erenler.⁶⁶⁹

Bağy; kibir, zulüm, kin ve haddi aşarak haksızlık yapmak demektir. Gerçek mahiyeti sınırı aşmaktır. Bu münkerin kapsamına girer. Ancak yüce Allah, zararının çokluğu dolayısıyla ona verdiği önemi belirtmek üzere özellikle söz konusu etmiştir. Rasûlullah(s.a.v)'da bir hadis-i şerifinde şöyle buyurmaktadır: *"Yapılan bir haddi aşmadan(bağy), dolayı daha çabuk cezası verilen hiçbir günah yoktur."*⁶⁷⁰ Buhari, sahihinde şöyle bir başlık açmıştır: "Yüce Allah'ın: *"Şüphesiz Allah Adâleti, ihsanı, akrabaya vermeyi emreder. Fahşayı, münker ve bağyi yasaklar. İyice dinleyip tutasınız diye size öğüt verir."* buyruğu ile: *"Sizin taşkınlığınız ancak kendi aleyhinedir"*⁶⁷¹; *"Sonra yine ona haksızca saldırılırsa, elbette Allah ona yardım eder."*⁶⁷² buyrukları ve müslüman aleyhine olsun, kafir aleyhine olsun kötülüğü kışkırtmayı terk etmek.⁶⁷³

Sonuç olarak bu âyet-i kerime genel manasıyla iyiliği emredip münkerden alıkoyma gereğini ihtiva etmektedir. Bununla ilgili diğer âyetler şöyledir: *"Allah'ın âyetlerini inkâr edenler, haksız yere peygamberlerin canlarına kıyanlar ve adâlet isteyen insanları öldürenler var ya, onlara can yakan bir azabı müjdele! İşte onlar dünyada da âhirette de emekleri boşa giden kimselerdir. Onların hiç yardımcıları da yoktur."*⁶⁷⁴ Bu âyetlerin sebep-i nüzûlu ile ilgili olarak Ebu'l-Abbâs el-Müberred der ki: İsrailoğullarından birtakım kimselere kendilerini aziz ve celil olan Allah'a davet eden peygamberler geldi. Onlar da peygamberleri öldürdüler. Daha

⁶⁶⁸ Nisa, 4/19.

⁶⁶⁹ A'raf, 7/157.

⁶⁷⁰ Ebu Davud, Edeb 43; Tirmizi, Sıfatu'l-Kiyame 57; İbn Mace, Zühd 23; Müsned, V, 36,38.

⁶⁷¹ Yunus, 10/23.

⁶⁷² Hacc, 22/60.

⁶⁷³ Buhari, Edeb 57.

⁶⁷⁴ Al-i İmran, 3/21-22.

sonra bazı mü'minler kalkıp onlara İslâm'a bağlanmalarını emrettiler. Onları da öldürdüler. İşte bu âyet-i kerime onlar hakkında nazil olmuştur.⁶⁷⁵

İbn Mes'ûd'dan da şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Peygamber(s.a.v) buyurdu ki: "İnsanlardan adâleti emredenleri öldüren topluluk ne kötü bir topluluktur! İyiliği emretmeyip kötülükten sakındırmayan bir topluluk ne kötü bir topluluktur! Mü'minin aralarından takiyye yaparak yürüdüğü topluluk, ne kötü bir topluluktur!"⁶⁷⁶ Yine Peygamberani bir görev olduğuna dair gelen şu hadis-i şerif bize ahlâki yönden tutmamız gereken yola işaret etmektedir: "Her kim iyiliği emreder, kötülükten alıkoyarsa o Allah'ın yeryüzündeki halifesidir. Rasulünün halifesidir, kitabının halifesidir."⁶⁷⁷ Yine Ebu Leheb'in kızı Dürre'den gelen bir rivâyette şöyledir: Peygamber(s.a.v) minber üzerinde hutbe irad eder iken adamın birisi gelip dedi ki: Ey Allah'ın Rasulü, insanların en hayırlısı kimdir? Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "*Aralarında ma'rufu en çok emreden, münkerden en çok sakındıran, Allah'tan en çok korkan, akrabalık bağlarını en çok gözetendir.*"⁶⁷⁸

Kur'ân'da bu konu ile gelen diğer âyet-i kerimeler şöyledir: "*Münafik erkekler ve müna-
fik kadınlar birbirlerindendirler. Onlar münkeri emreder, maruftan alıkoyarlar.*"⁶⁷⁹ Daha sonra şöyle buyrulmaktadır: "*Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar da birbirlerinin velisidirler. Bun-
lar da iyiliği emreder, kötülükten vazgeçirmeye çalışırlar.*"⁶⁸⁰ Bu âyetlerden de anlaşıldığı gibi yaüce Allah(c.c) iyiliği emredip kötülükten sakındırmayı mü'minler ve münafıklar ara-sındaki fark olarak göstermektedir. Mü'minin en belirgin özelliklerinden birisinin bu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla ilgili diğer bir âyet-i kerimde Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: "*O mü'minlere ki eğer Biz yeryüzünde bir iktidar mevki verirse, onlar namazlarını dosdoğru kılalılar, zekâtı verirler, iyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar.*"⁶⁸¹ Bu âyetten de anlaşıldığı üzere mü'minin ahlâki gücü yettiği sürece münkerleri değiştirmek olmalıdır. Değiştirme gücü bulunmayan bir münkeri gören bir kimse için kalbinden o münkerden tiksinişi gerekmektedir. Nitekim Rasûlullah(s.a.v) bu konuda şöyle buyurmaktadır: "Ebu Said el-Hudri'den nakle-dilmektedir: Rasûlullah(s.a.v) şöyle buyururken dinledim: "*Sizden biriniz bir kötülük gördüğü zaman onu eliyle değiştirsin, buna gücü yetmezse diliyle değiştirsin, buna da gücü yetmez ise*

⁶⁷⁵ Kurtubî, *age.*, IV, s. 148.

⁶⁷⁶ Azizi, *es-Siracu'l-Münir*, Mısır 1312, II, s. 139.

⁶⁷⁷ Suyuti, *el-Camiu'l-Kebir*, IV, 171.

⁶⁷⁸ *Müsned*, VI, 432.

⁶⁷⁹ Tevbe, 9/67.

⁶⁸⁰ Tevbe, 6/71.

⁶⁸¹ Hacc, 22/41.

*kalbiyle değiştirsın. Bu ise imanın en zayıf halidir.*⁶⁸² Bununla ilgili bir rivâyette şöyle buyrulmaktadır: İbn Lehia el-A'rec'den, o Ebu Hureyre'den şöyle dediğini rivâyet etmektedir: Rasûlullah(s.a.v) buyurdu ki: "Mü'minin kendisini zelil kılması helal değildir." Ey Allah'ın Rasulü, kendisini zelil kılması ne demektir? diye sorulunca şöyle buyurdu: "*Altından kalkamayacağı şekilde birtakım belalara kendisini maruz bırakmasıdır.*"⁶⁸³ Kişi kendisine saldırılmasından, öldürülmesinden korkuyorsa bu işe kalkışmasının bir mantığı olmamakla birlikte böyle durumlarda sabredilmesi gerektiğini yine bize âyet-i kerime haber vermektedir: "*Ma'rufu emret, münkerden alıkoy Ve sana isabet edenlere de sabret...*"⁶⁸⁴

İlim adamları derler ki: El ile marufu emretmek, yöneticilere; dil ile ilim adamlarına; kalb ile değiştirmek ise zayıflara yani insanlar arasındaki avama ait bir görevdir. Şâyet münkerin onu yasaklayan tarafından dil ile ortadan kaldırılması mümkün ise onu yapsın. Eğer ancak cezalandırmak yahut öldürmekle bu münkeri ortadan kaldırabilecekse onu da yapsın. Öldürmekten daha aşağısı ile münkeri izale etmek mümkünse öldürmek caiz değildir.⁶⁸⁵ Bu ise yüce Allah'ın şu buyruğundan çıkartılmaktadır: "*O haddi aşan grupla Allah'ın emrine dönünceye kadar çarpışın.*"⁶⁸⁶

İyiliği emredip kötülükten alıkoymanın terkedilmesine dair Enes b. Malik'ten şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Ey Allah'ın Rasulü! Biz ne zaman iyiliği emretmeyi münkerden alıkoymayı terkedelim? diye soruldu. Şöyle buyurdu: "Sizden önceki ümmetlerde başgösteren şeyler aranızda başgösterdiği takdirde." Ey Allah'ın Rasulü, bizden önceki ümmetlerde neler başgösterdi? Şöyle buyurdu: "Yöneticilik küçükleriniz arasında, ahlâksızlık büyükleriniz arasında, ilim de sizin ayak takımınız arasında olursa." Zeyd der ki: Rasûlullah(s.a.v)'ın "*İlim de ayak takımınız arasında*" buyruğu fasıklar arasında ilim yayılırsa demektir.⁶⁸⁷

Fahreddin er-Râzî'nin de ifade ettiği gibi mevzumuz olan 90. âyet-i kerimede Allah Teâla yükümlülükle ilgili farz ve nafîle mahiyetindeki ilkeleri; ahlâk ve âdâba dair genel ve özel konuları bir araya getirmiştir. Yine aynı müfessire göre bu âyet, Kur'an'ı her konuda yani insanlığın muhtaç olduğu ve ilahi bir aydınlatma olmadan ulaşamayacağı helal-haram, sevap-ceza konularında açıklama getiren bir rehber olarak tanıtan bir önceki âyetin tasdiki mahiye-

⁶⁸² Müslim, İman 78; Ebu Davud, Salat 242; Melahim 17; Tirmizi, Fiten 11; Nesâî, İman 17; İbn Mace, İkametu's-Salat 155; Müsned, III, 20, 49, 53.

⁶⁸³ Tirmizi, Fiten 67; İbn Mace, Fiten 21; Müsned, V, 405.

⁶⁸⁴ Lokman, 31/17.

⁶⁸⁵ Kurtubî, age., IV, s. 152.

⁶⁸⁶ Hucurat, 49/9.

⁶⁸⁷ İbn Mace, Fiten 21; Müsned, III, 187.

tindedir.⁶⁸⁸ Bu âyetin buyruğuna uyarak her durumda adâletli olan, gerektiğinde özveride bulunabilen, yakınlarına cömertçe iyilik eden; bunun yanında edepsizlik ve hayâsızlıktan, kötülük ve çirkinliklerden, saldırgan davranışlardan uzak duran insan, aslında bu sûretle ruhunun yükselişi için gerekli olan iyilikleri yapar ve kötülüklerden uzak durur hale gelmiş demektir.

c. İslâm'a Davet

Konumuzla alakalı sûremizde geçen ve daha önce 'nübüvvet' ana başlığı altında değindiğimiz âyet-i kerime ahlâki bir ölçü olarak Peygamberimiz(s.a.v)'e hitaben biz müslümanlara İslâm'a davet üslubunu öğretmektedir: "*(Resûlüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et!*"⁶⁸⁹ Arapçada d-a-v kökünden türeyen davet kelimesi sözlük anlamıyla yiyeceğe ve içeceğe çağırarak demektir.⁶⁹⁰ Kelimenin kökünde çağırarak, istemek, ad koymak, bir şeyi yapmaya teşvik etmek, yardım istemek, ibâdet etmek, Allah'a yönelmek gibi anlamları vardır.⁶⁹¹ Terim olarak davet, İslâm'a ve onun esaslarının uygulanmasına çağrı anlamını ifade eder.⁶⁹² Tebliğ, irşad, vaaz, nasihat, inzar, tebşir, emri bil ma'ruf, nehyi anil münker gibi terimler sözlük anlamı itibariyle davetten farklı olmakla birlikte, uygulama veya gayeleri bakımından aynı veya yakın manaları ifade eden, birbirinin yerine kullanılan benzer ve özdeş kavramlardır.⁶⁹³ Bu âyet-i kerime zâlim ve gaddar olan Mekkelilere karşı Allah'ın dinine çağırma noktasında Hz. Peygamber'e nazik ve yumuşak bir dille, azarlamadan, sert ve kaba ifadelerle başvurmadan meramını anlatmasını istemektedir. Günümüzde bu iş müslümanlara düşmektedir. Şu âyet-i kerime davet kelimesiyle beraber müslümanların vazifesi olan emri bil maruf, nehyi anil münker kavramlarını birlikte zikretmektedir: "İçinizden hayra çağırarak, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."⁶⁹⁴

Davetin amacı, dine uygun, faziletli, sulhun hâkim olduğu hayat tarzıdır. Davet konusunda fertlerin görevi, eğitime, uyarma, aydınlatma gibi barışçı teşebbüsler ve iyiliğe ortam hazırlamakla sınırlıdır. Bu konuda yaptırımli fiili müdahaleler resmi kurumlara aittir.⁶⁹⁵ Bununla birlikte davet, sadece öğüt vermeden ibaret görülmemeli, bu konudaki üslup sözlü mü-

⁶⁸⁸ Râzî, *age.*, XX, s. 100-105.

⁶⁸⁹ Nahl, 16/125.

⁶⁹⁰ Ebu'l Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ, *Mucemu Mekâyisi'l-luğa*(thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Daru'l-Ciyl, Beyrut-ts., II, s. 279; İbn Manzur, *age.*, XIV, s. 260.

⁶⁹¹ İsfahani, *age.*, s. 315; İbn Manzur, *age.*, XIV, s. 257-260.

⁶⁹² Çağrıcı, Mustafa, "Da'vet", *DİA*, İstanbul-1994, IX, s. 16.

⁶⁹³ Çağrıcı, Da'vet, IX, 16; Soysaldı, Mehmet, "Kur'an'da Tebliğ Yöntemleri İle İlgili Kavramların Analizi", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt 39, Sayı 3, Temmuz-Ağustos-Eylül-2003, s. 63.

⁶⁹⁴ Al-i İmran, 3/104.

⁶⁹⁵ Çağrıcı, "Emir bil maruf, nehyi anil münker", *DİA*, XI, s. 139.

dahaleler şeklinde olmamalıdır.⁶⁹⁶ Çağımız insanına zorla ve zorbalıkla bir şeyi kabul ettirmenin imkânsız olduğunu hepimiz biliyoruz. Çünkü insan akıllı ve aynı zamanda aciz bir varlıktır. Allah Teâla bunu bildiği için dine girme konusunda zorlama olmayacağını bildirmektedir.⁶⁹⁷ Verilen akıl sayesinde kişi doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü, hak ile batılı bir birinden ayırt edebilir. Kaldı ki Allah Teâla bu konuda kullarına yardımcı olmakta, vahiy göndermekte ve vahyi açıklama ve uygulama noktasında örneklilik teşkil edecek nebi ve rasuller göndermiştir.⁶⁹⁸ Bu nebi ve rasüller gönderilen toplumun içinden seçilmiş kişilerdir. Yani davet edeceği toplumun kültürel, sosyal, ekonomik yönlerini bilen kimselerdir. Bu saydığımız yönlerden kişilerin hakikati görme noktasında engelleri olabilir. Bu yüzden bu durumları dikkate alarak Hakk'ı, hakikati anlatma cihetine gitmeliyiz. Öbür taraftan daveti kabul eden kişi ve kişiler tarafından da bu türden sıkıntıların, engellemelerin olacağını unutmamamız gerekir. Böyle durumlarda orta yol bulunmalı akıl ve mantığın uygun gördüğü şekilde hareket edilmelidir.

Nitekim Rasûlullah'(s.a.v)n şu buyruğu bize davetin kapsama alanının genişliğini göstermektedir: *"Kim bir kötülük görürse onu eliyle düzeltsin, buna gücü yetmezse diliyle düzeltsin, buna da gücü yetmezse kalbi ile buğz etsin. Bu îmanın en zayıf noktasıdır."*⁶⁹⁹ Hadiste kötülükleri kalben çirkin görmenin temel kaide olduğu görülmektedir. Çünkü diğer merhalelerin temelinde de bu durum yatmaktadır. Dil ve el unsuru ise bu temel ve sürekli kalbi bilinci gerçekleştirme aracıdır. Bu yüzden daveti, Kur'ân'î ilkeler çerçevesinde⁷⁰⁰ icra edebilmeyi sağlayan el ve dil unsurunu bu âyetler çerçevesinde ve doğrultusunda iyi kullanmak gerekmektedir.

Bu konu ile Kur'ân'da geçen diğer âyet-i kerime şöyledir: "Sen onlara sırf Allah'ın lütfu sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi."⁷⁰¹ Görüldüğü gibi âyet-i kerimeler bize hal ve kâl dilimizin nasıl olması gerektiği konusunda bilgi vermektedir. Buna göre baştaki âyeti baz almak sûretiyle güzel öğüt; Kur'ân'dan ve Sünnet'ten bilgi verme, yumuşak⁷⁰² ve etkili⁷⁰³ söz söyleme, müjdeleme⁷⁰⁴ ve kolaylık gösterme⁷⁰⁵ yoluyla olur. Bu durum herkes için kolay olmayabilir. Çünkü saydığımız

⁶⁹⁶ Nuh, Seyyid Muhammed, *İslam'a Davetin Öncelikleri* (Trc. M. kasadar), Ravza Yayınları, İstanbul 2010, s. 36.

⁶⁹⁷ Bakara, 2/256.

⁶⁹⁸ Ahzab, 33/21.

⁶⁹⁹ *Müslim*, İman, 78; *Tirmizî*, Fiten. 1; *Nesâî*, iman 17; *İbn Mâce*, Fiten, 20.

⁷⁰⁰ Nahl, 16/125; Yusuf, 12/108.

⁷⁰¹ Al-i İmran, 3/159.

⁷⁰² Taha, 20/44.

⁷⁰³ Nisa, 4/63.

⁷⁰⁴ Bakara, 2/25; *Buhari*, İlm 12; *Müslim*, Cihad 6.

⁷⁰⁵ Bakara, 2/185; Hacc, 22/78.

durumların olabilmesi için iyi bir Kur'ân ve Sünnet bilgisine sahip olmak gerekir. Bu yüzden bu iş özelde âlimlerin işi olsa da genelde başta da belirttiğimiz gibi her mü'minin üzerine vacip bir durumdur.⁷⁰⁶ Bu âyetdeki min edatını beyan olarak alıp şu şekilde mana verilirse: "*Ey müslümanlar, hepiniz hayra çağıran, iyiliği emreden, kötülüğü meneden bir topluluk olunuz.*" Buradaki min emrin muhataplara olduğunu tekid etmektedir. Bununla ilgili Kur'ân'da kullanılan diğer örnek şu âyettedir: "*...Putlardan uzak durun ve asılsız sözlerden kaçının.*"⁷⁰⁷ Burada putların bütününden uzak durma murâd edilmiştir.⁷⁰⁸ Buna göre davet işini bizzat yapabilenler bu işi yapmalı, diğerleri de bu kimselere yardımcı olmak sûretiyle dolaylı olarak bu vazifeyi yerine getirmelidirler.⁷⁰⁹ Bu durumda müslümanlar güç ve imkânları doğrultusunda davet görevini yerine getirmeli; ayrıca bir davet grubu oluşturmalı, bu grupta görev alacak olanlar belirlenmeli, desteklenmeli, bu gruptakilere yardımcı olunarak onları kontrol etmek sûretiyle herkes üzerine düşen görevi yerine getirmelidir.⁷¹⁰ Özellikle zamanımızda dünyanın çeşitli yerlerinde şirk, putperestlik, cahiliye hüküm sürmektedir. Buralardaki insanları Hakk'a davet etmek bütün müslümanların, gücü yettiği oranda malıyla, bilgisiyle, fikriyle, gücüyle, katılacağı büyük çabalara ihtiyaç duymaktadır.⁷¹¹ Müslümanlar, gelişen bilim ve teknolojiye ayak uydurmalı kendisini hem bu yönde hem de dini bilgiler yönünde geliştirmeli, çift kanatlı olmalıdır. Çünkü bugün bu gelişimler sayesinde sınırlar kalkmış, bu durum ise hem leyhte hem aleyhte kullanılabilir hale gelmiştir. Bu durumda göz önünde bulundurularak adımlar atılmalıdır.

⁷⁰⁶ Al-i İmran, 3/104.

⁷⁰⁷ Hacc, 20/30.

⁷⁰⁸ Beğavi, Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud, *Meâlimu't-Tenzil* (Tahk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd.), Daru Taybe, Riyad 1409, II, s. 84-85.

⁷⁰⁹ Nuh, *İslam 'a Davetin Öncelikleri*, s.163.

⁷¹⁰ Önkal, Ahmet, Resûlüllah'ın *İslam 'a Davet Metodu*, Konya 1989, s. 55-59.

⁷¹¹ Zeydân, Abdulkerim, *Usulü'd-Da've*, İstanbul 1979, s. 314.

SONUÇ

Allah Teâla'nın bizlere verdiği nimetler o kadar çoktur ki saymakla bitmez.⁷¹² Bu nimetlerin başında insan olarak yaratılmamız gelir.⁷¹³ Diğer her şey ise insan için yaratılmıştır.⁷¹⁴ İnsan ise Allah için.⁷¹⁵ İnsan olarak yaratılmakla beraber bizi diğer yaratılmışlardan ayıran en önemli ikinci bir nimet akıldır. Akıl sayesinde düşünür ve irade sahibi oluruz. Bu bize sorumluluk yükler. Her insan aklıyla ve bunun sonucunda gelen hür iradesiyle attığı adımdan sorumlu tutulur. Bir üçüncü nimet olarak birçoğumuza verilen sağlıklı ve engelliz bir vücut. Bununla beraber müslüman bir ailede, beldede dünyaya gelmemiz. Yaratılış gayemiz olan Allah'a kulluğumuzu⁷¹⁶ bildiren rehberlerimizin olması.

Rehberlerimizin biri kutsal kitabımız Kur'ân-ı Kerim'dir. Diğeri ise son elçi, âlemlere rahmet olarak gönderilen Efendimiz(s.a.v)'dir. Bu iki rehber asırlar önce rabbimizin verdiği yukarıda saymaya çalıştığımız nimetleri unutup yoldan çıkan insanlar için gönderilmiş olup, günümüze kadar doğruluğunu ve yol göstericiliğini devam ettirmiş, kıyamete kadar da devam ettirecek olan yegâne başvuru kaynaklarıdır.⁷¹⁷ Biz de elimizden geldiğince bu kaynakların bize sunduğu yol haritasını anlamaya gayret ettik. Bunun için asli kaynağımızın sûrelerinden biri olan Nahl suresini incelemeye çalıştık. Bu sûrede Kur'ân'ın ana konuları olarak bilinen ulûhiyet, kâinat, insan, nübüvvet, ibâdet, ahlâk, âhîret hakkında bilgi sahibi olduk.

Sûrenin, iman ile şirk arasındaki mücadele devri olarak geçen Mekkî dönemin sonlarına doğru indirildiği görülmektedir. Bu dönemde iman, tam manasıyla yerleşmemiş, müşriklere galip gelememişti. O günlerde müşrikler mü'minlere şu şekilde dikleniyorlardı: "Bizi, gelmesiyle tehdit ettiğiniz azap nerede?" Bunun üzerine Allah Teâla şöyle sesleniyordu: "*Allah'ın emri yerine gelecektir; artık onun bir an önce gelmesini isteyip durmayın. Allah, onların ortak koştukları her şeyden uzaktır ve yücedir.*"⁷¹⁸ Sûrenin birçok yerinde Allah'a ortak koşulmaması gerektiği, onun zat ve sıfatlarının hiçbir şeye ve hiçbir kimseye yüklenemeyeceğini bu âyette de olduğu gibi vurgulanmaktadır.

Sûrenin devamında Allah Teâla vahyi, Ruh olarak isimlendirmektedir; çünkü vahiy yani rehberimiz, fertlere ve toplumlara hayat verir: "*Allah kendi emriyle melekleri, kullarından*

⁷¹² İbrahim, 14/34; Nahl, 16/18.

⁷¹³ Tîn, 95/4.

⁷¹⁴ Bakara, 2/29; Casiye, 45/13.

⁷¹⁵ Bakara, 2/156.

⁷¹⁶ Zâriyat, 51/56.

⁷¹⁷ Hicr, 15/9.

⁷¹⁸ Nahl, 16/1.

dilediği kimseye vahiy ile "Benden başka tanrı olmadığına dair kullarımı uyarın ve benden korkun, diye gönderir."⁷¹⁹ Başta müşrikler olmak üzere Kur'an-ı Kerim yoldan çıkmış ve sapıtmış insanlara hidâyet kaynağı ola gelmiştir. Vahiy insanı vezir yapar. Şöyle ki vahiy dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayacak kuralları getirir. Bunla gönlünü ve amellerini süsleyen insan kulluğunun gereğini yerini getirmiş olur. Böylelikle yaratana karşı vazifesini yapmış olur. Bu vazifeyi yapan kişi bu durumunu hal ve kâl diliyle başkalarına anlatmalıdır. Bu durum Kur'ân'ın diğer sûrelerinde de dile getirilmektedir. Bu sûrede ise meselenin mefhum-u muhalefetine dikkat çekilmekte: "Onlara, "Rabbiniz ne indirdi?" diye sorulduğunda "eskilerin masallarını!" diye cevap verirler. Sonuç olarak, kıyamet gününde kendi günahlarını eksiksiz yükledikleri gibi bilgisizce saptırdıkları kimselerin günahlarından da yüklenmiş oldular. İşte görün, yüklendikleri şey ne kadar kötü!"⁷²⁰ diye buyrulmaktadır. Burada bizim olması gereken durumun tam söz konusu bahis mevzudur. Burada önu çeken kimseler kendileri yoldan çıkıp sapıttıkları gibi, kendilerine uyanları da sapıtmışlardır. Efendimiz(s.a.v)'de bu duruma dikkat çekmiştir: "Kim bir sapıklığa çağırırsa, ona tabi olanların günahı, çağırana kimseye verilir. Kim de bir kimseyi hayra (hüdaya) çağırırsa, kendisine uyanların sevaplarının bir misli ona aittir. Bu sevap (kendisine uyanların) sevaplarından birşey eksiltmez."⁷²¹

Bu şekilde davrananların ahiretteki hallerine de dikkat çekilen sûremizde ilgili âyet şöyledir: Sonra kıyamet gününde Allah onları rezil eder ve der ki: "Uğruna mücadele ettiğiniz ortaklarım hani nerede?" Kendilerine ilim verilmiş olanlar, "Şüphesiz bugün rezillik ve kötülük inkâr edenlerin başına!" derler. Kendilerine kötülük edip dururken canlarını meleklerin aldığı kimseler, "Biz hiçbir kötülük yapmadık" diyerek boyun büküp teslim olurlar. "Hayır! Allah yaptıklarınızı çok iyi bilmektedir!"⁷²² Bu âyet dünyada sapıtıp insanları günahlara sevk edenler içindir. Bir sonraki âyet-i kerime ise dünyada iyi işler yapanlara verilecek mükâfattan bahsetmektedir: "Allah'a karşı gelmekten sakınanlara, "Rabbiniz size ne indirdi?" diye sorulur. Onlar, "Hayır indirdi" derler. Bu dünyada iyilik yapanlara güzel sonuçlar vardır. Ahiret yurdu daha da hayırlıdır. Allah'a karşı gelmekten sakınanların yurdu ne güzel!"⁷²³ Ahiret yurdunda ise alacakları mükâfat olarak cennetten bahsedilmektedir: "Onlar, meleklerin, "Se-

⁷¹⁹ Nahl, 16/2.

⁷²⁰ Nahl, 16/24-25.

⁷²¹ Buhari, VIII, 92; Nesâi, V, 99-100.

⁷²² Nahl, 16/27-28.

⁷²³ Nahl, 16/30.

lâm size; yaptıklarınıza karşılık girin cennete!" diyerek mutluluk içinde ruhlarını teslim alacağı kimselerdir."⁷²⁴

Allah Teâla, insana rahat ve bolluk içinde yaşaması için çeşitli lütuflarda bulunuyor ve mâlik olduğu ile emrine verilen diğer yaratılmışların hakkını vererek çalışmasını, kendisine sunulan bu servetin farkında olmasını ve nankörlük etmemesini salık veriyor: *"Gökten su indiren O'dur. Ondan hem kendiniz için içecek su hem de hayvanlarınıza yedireceğiniz bitkiler verir. Allah o su ile size ekin, zeytin, hurma, üzüm ve daha türlü türlü ürünler de bitirir. İşte bunda düşünen bir topluluk için büyük ibret vardır.*"⁷²⁵ Burada bilimsel verileri de kullanarak yaratıcının büyüklüğünü görmemiz gerekiyor. Yağmurun nasıl yağdığını, bu yağmurun toprağa can vererek karnından çeşitli tohumların, çiçeklerin, yiyeceklerin çıktığını görüp yaratana hatırlamamız gerekiyor. Allah Teâla, kullarından kendisinden gafil olmalarını ve şükretmeleri için birçok nimet bahsettiğini görüyoruz. Sûremizde bu nimetlere çokça yer verildiği için "Nimetler Sûresi" olarak da isimlendirildiği hatırlatmak isteriz.

Allah Teâla'nın bize bahsettiği diğer bir nimet ise kendi nefislerimizden yaratılan eşlerdir. Allah, evliliği, insan neslinin devam etmesi için bir vesile kılmıştır. Evliliğin anlamını kavrayamayan maymun iştahlı kimseler baba ve dede olmaktan kaçarak gayri meşru ilişkilere yönelirler. Evliliğin omuzlara yüklediği sorumluluktan kaçanlar Allah'ın sunduğu eş nimetine nankörlük edenlerdir. Bu konu ile ilgili sûremizde değinilen âyet-i kerime şudur: *"Allah size kendi cinsinizden eşler yarattı, eşlerinizden de sizin için oğullar ve torunlar türetti; sizi güzel ürünlerle rızıklandırdı. Onlar yine de bâtila inanıp Allah'ın nimetine karşı nankörlük mü ediyorlar?"*⁷²⁶ Bu duruma daha öncede değindiğimiz gibi insanların, heva ve heveslerini kendilerine rehber edinmeleridir. Bu rehber yeri gelir insanı bir taş ve odun parçasına, yeri gelir diğer kullara kulluğa yönlendirir. Bu özellikle günümüzde şehvetine yenik düşerek hatunların kölesi olma durumuna gelenler için böyledir. Bu duruma düşüpte halinden pişmanlık duymayıp silkelenme ve temizlenme ihtiyacı hissetmeyenler için kapsamlı bir hesap günü vardır ve bir gün bu günün gelmesi haktır. Allah bu günde dünya sahnesinden kıyamete kadar gelip geçenleri toplayarak hesap görecektir: *"Göklerin ve yerin gaybı Allah'a aittir. Kıyamet bir göz kırpması kadar yahut daha da kısa olacaktır. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.*"⁷²⁷

⁷²⁴ Nahl, 16/32.

⁷²⁵ Nahl, 16/10-11.

⁷²⁶ Nahl, 16/72.

⁷²⁷ Nahl, 16/77.

Kıyamet sahnelerinden biri olarak dikkat çekilen diğer bir durum ise şu âyette geçmektedir: *"Yine o gün her ümmetin içinden kendileri hakkında birer tanık çıkaracağız; seni de bu kimseler hakkında tanık yapacağız. Bu kitabı sana her konuda açıklama getiren bir rehber, bir hidâyet ve rahmet kaynağı, Allah'a gönülden bağlananlar için bir müjde olarak indirdik."*⁷²⁸ Efendimiz(s.a.v)'in bize açıkladığı konuları yerine getirme konusunda sıkıntılarımız var. Gönülden bağlı olduğumuz yaratıcımıza karşı sorumluluklarımızı yerine getirme konusunda gevşeklik yaşıyoruz. Bu konuda zorlandığımız emirlerin başında şu âyet-i kerimede geçen ve Kur'ân'ın geneline hamledebileceğimiz buyruklar gelmektedir: *"Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza almanız diye size böyle öğüt veriyor."*⁷²⁹ Burada zikredilen temel esaslar toplumu ayakta tutan, kişilere güven ve huzur içinde Kur'ân'a yönelik bir yaşam sunan ilkelerdir. Adalet, insanın öncelikle kendine karşı olan sorumluluklarını yerine getirmekle ortaya çıkan olgunluk, söz ve davranışlarında denge, attığı adımlarda isabetlilik durumudur. Bu durum kişinin ailesi başta olmak üzere devlet idaresine kadar her kademedede ve sosyal ilişkilerinde doğru, dürüst ve hakka hukuka riâyet etmek gibi hususları içeren olmazsa olmaz bir hassasiyettir. Bunu ihsan takip etmektedir. İhsan, başta kişinin rabbine karşı olan ödevlerini yerine getirmesinde, diğer mahlûkata da sırf Allah rızası için, onun huzuruna varıp hesap vereceği için, hesap anında yüzü olması için kem gözle bakmamayı şiar edinenlerin sıfatı ve konumudur.

Akrabaya yardım ise ihsan kapsamında olup, önemine binaen hususi olarak zikredilmiştir. Günümüzde akrabalar arasında yaşanan sıkıntılara baktığımız zaman bu duruma ne kadar da ihtiyacımız olduğunu göreceğiz. En basitinden bugün sayıları giderek artan huzur evleri düştüğümüz durumu gözler önüne çok açık bir şekilde sergilemektedir. Âyette insanlara uzak durmaları gereken hususlar da bildirilmiştir. Bu hususların hepsi İslam'ı ayakta tutan ve toplumun düzenini sağlayan vazgeçilmez unsurlardır. Toplumun temel yapı taşı olan aileyi koruma adına yasaklanan zina ve fuhuş, toplumu sarsan en büyük felaketlerdendir. İçerdiği mana olarak daha geniş manaları kapsayan münker ise, akıl ve sağduyuya aykırı olan dinin koyduğu bütün yasaklardır. Bağy ise dengesizlik ve haddi aşma durumunda ortaya çıkan zulüm, haset, tecavüz gibi uç noktalardır. Mü'minler bu konularda birbirlerine yardım etmeli bu konuda Peygamber(s.a.v)'in tavsiyelerine önem vermelidirler. Bütün bunları bildiren ve hidâyet kaynağımız olan Kur'ân-ı Kerim bize sunulan nimetlerin başını çekmektedir. İnsanlar bu nimetle-

⁷²⁸ Nahl, 16/89.

⁷²⁹ Nahl, 16/90.

rin kadrini kıymetini bilmeli, bunun içinde önce iman sonra şükretmelidirler. Bu nimetleri görmezden gelip doğru yoldan sapanlar için üstelik bunla kalmayıp nankör olanların ahir ve akibeti için sûremiz şöyle buyurmaktadır: *"Allah şöyle bir şehri örnek veriyor: Bu şehir güvenlikli ve huzurluydu; her yerden oraya bol rızık geliyordu. Derken ahalisi Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük etti, Allah da onlara yapıp ettikleri yüzünden genel bir açlık ve korku felâketini tattırdı."*⁷³⁰ Nankörlük verilen nimetlere şükretmemenin adıdır. Şükür, nimetlerin ön şartıdır. İman ise, bu nimetlerin yetiştiricisi ve koruyucusudur. Allah insanları hem verip verdiklerinin gereğini yerine getirip getirmemeleriyle, hem alarak yani vermeyerek yoklukla imtihan eder ki insanlar isyan etme yoluna gidecekler mi? Bu âyette örnek gösterilen ülke, imtihanı kaybetmiş ve verilen nimetleri kaybetmekle cezalarını çekmişlerdir. Bununla beraber yaratan, engin merhamet sahibi olduğunu kullarına bildirmekte, hataya düşüp hatasının farkına varıp kendisine döndüğünde doğru yolda olacaklarını ilan etmektedir. İman edip günaha düşenler, günahlarına tevbe edip durumlarını düzelttiklerinde iman ve bu iman gereği olarak yaptıkları amellerini boşa çıkarmayacaktır: *"Sonuç olarak senin rabbin cahillikle kötülük işleyen, ama bunun ardından tövbe edip kendilerini düzelterek yardımıcısıdır; onların bu dönüşünden sonra, bilesin ki, artık rabbinin mağfiret ve rahmeti de çok geniştir."*⁷³¹

Bütün bunlardan sonra sûremiz şu şekilde bitmektedir: *"Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış. Kuşkusuz senin rabbin, yolundan sapanların kim olduğunu en iyi bilendir; O, doğru yolda bulunanları da çok iyi bilir."*⁷³² Bu âyet insana verilen aklın neticesinde doğan iradesi ve seçme hürriyetinin olduğunu hatırlatarak, kişilerin kararlarını kendilerinin vereceğini, karşı gelip Peygamber(s.a.v)'e sataşanlarla veya bugün inanmak istemeyip çeşitli deliller sunan insanlara karşı tavrımızın, hikmet ve güzel öğütle çağrı yapılarak mücadele edilmesi gerektiğini, zira Rabbimizin kendi yolundan sapanları çok iyi bildiğini, bununla beraber yolundan gidip hidâyete erenleri de en iyi tanıyan olduğunu bildirmektedir. Burada dikkat çekmemiz gereken bir hususta şudur: Bu ayette bahsedilen mücadele için biz ilahiyatçılar başta olmak üzere kendini ilme ve İslam'a adayanlar üzerine düşen görev başta kitabımız Kur'an-ı Kerimi ve sünnet-i seniyyeyi çok iyi kavramalı ve kendini çağın ilmi donanımıyla donatmalıdır.

⁷³⁰ Nahl, 16/112.

⁷³¹ Nahl, 16/119.

⁷³² Nahl, 16/125-128.

KAYNAKÇA

ABDÜLBAKİ, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, İstanbul 1984.

ADAL, Erhan, *Hukuhun Temel İlkeleri*, İstanbul 1993.

AKSEKİ, Ahmed Hamdi, *İslâm*, İstanbul 1966.

ALÛSÎ, Ebû's-Sena Şehabeddin Mahmud b. Abdullah, *Rûhu'l Meanî-fi Tefsiri'l Kur'ân'il-azim ve's-seb'ul-mesan-î*, Beyrut 1985.

ATAY, Hüseyin, "Semantik" adlı basılmamış makale, Ankara, 1993.

AZİZİ, Ali, *Es-Siracu'l-Munir Şerhu'l-Camii's-Sağir*, Mısır1312.

BABANZÂDE, Ahmet Nâim, *İslam Ahlâkının Esasları*, İstanbul, 1963.

BAKIR, Muhammed, *Kur'ân Okulu*, (ter. Mehmet Yolcu), Ankara 1995.

BEĞAVÎ, Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud (516), *Meâlimu't-Tenzil* (Tahk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd.), Daru Taybe, Riyad 1409.

BEYDAVÎ, Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Beyrut, 1990.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1990.

BUHARÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, ty, *Sahihü'l-Buhari*, Darü'l-Erkam, Beyrut ts.

BURSEVÎ, İsmail Hakkı b. Mustafa, *Tefsiru Ruhu'l-Beyan*, İstanbul 1385.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 2011.

_____ *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988.

CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhah Tâcu'l-Lüga ve Sıhâhu'l-Arabiyye*,(thk. Ahmet Abdülgaffar Attar)Riyad 1982.

COŞKUN, Ahmet, *Belağat İlminin Tefsire Tatbiki*, Ders Notları, Kayseri, 1995.

CÜNDİOĞLU, Dücâne, *Kur'ân'ı Anlamanın Anlamı*, I. Kur'ân Haftası Kurân Sempozyumu, Ankara 1995.

CÜRCANÎ, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf Dâru'n-Nefâis*, (çev. Ömer Türker), Kırk gece Yay. 2003.

_____ *et-Ta'rifat*(çev. Abdurrahman Acer), Litera Yay. İstanbul, 2014.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Da'vet", *DİA*, İstanbul 1994.

_____ "Emir bil maruf, nehiy anil münker", *DİA* 1994.

ÇANGA, Mahmud, *Kur'ân Kelimelerinin Anahtarı*, İstanbul 1986.

ÇANTAY, Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hâkim ve Me'al-i Kerim*, İstanbul 1959.

ÇETİNER, Bedreddin, *Fâtiha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl*, İstanbul 2016.

DÂREKUTNÎ, *es-Sünen*, Beyrut 1966.

DARİMÎ, Ebu Muhammed Abdullah İbn Abdurrahman, *es-Sünen*, Çağrı Yay. İstanbul, 1992.

DEĞAMİN, Ziyad Halil Muhammed, *Menheciyetü'l-bahs fi't-tefsiri'l-mevdui*, Amman 1995.

DEMİR, Ömer, *Sosyal Bilimsel Sözlüğü*, İstanbul ts.

DEMİRAY, Kemal, *Temel Türkçe Sözlük*, İstanbul 1994.

DEMİRCİ, Muhsin, *Konulu Tefsire Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.

_____ *Kur'ân'ın Ana Konuları*, İstanbul 2016.

_____ *Tefsir Tarihi*, İfav. İstanbul, 2011.

_____ *Tefsir Usûlü*, İfav. İstanbul, 2012.

_____ *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İfav Yay. İstanbul 2014.

_____ *Vahiy Gerçeği*, İstanbul 1996.

DİHLEVÎ, Şah Velîyullah, *Hüccetullahi'l-bâliğa*, (ter. Mehmet Erdoğan), İstanbul 1994.

DRAZ, M. A., *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, (Çev: Salih Akdemir) İstanbul 1983.

_____ *Kur'ân Ahlâkı*, (çev. Prof. Dr. Ünver Günay, Prof. Dr. Emrullah Yüksel), İstanbul, 1993.

_____ *Kur'ân'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar* (terc. Ayaz, Selahaddin), Pınar Yay. İstanbul. 384 s.

DOĞAN, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, İstanbul, 1994.

DUMLU, Ömer, *Konulu Tefsir ve Düşündürdükleri*, Tefsirin Dünü ve Bugünü Sempozyumu, Samsun 1992. Kur'ân'da Allah Meselesi, sayı.44 Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara.

EBU ABDULLAH, el-Halîmî, *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân* (nşr. Hilmî M. Fûde), Beyrut 1399/1979.

EBU BEKİR, İbnü'l-Arabi, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Kahire, ts. IV c.

EBU DAVUD, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî, es-Sicistanî, *Sünen-i Ebî Davud*, Daru İbn Hazm, Beyrut 1997.

EBU HAYYAN, Ebu 'Abdullah Muhammed, *el-Bahru'l-Muhit*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1983.

EBU'L-HUSEYN, Ahmed b. Faris b. Zekeriya(444), *Mucemu Mekâyisi'l-luğa*(thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Daru'l-Ciyl, Beyrut-ts.

ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Azim Yay. İstanbul 1992..

ERDEM, Hüsamettin , *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Konya, 1996.

FÂRÛKÎ, İsmail Râci, *Tevhidin Düşünce ve Hayata Yansımaları*, İstanbul 1987.

FERRÂ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî, *Me'âni'l-Çur'ân*, Beyrut ts.

FIĞLALI, E. Ruhi, *İmamiyye Şiası*, İstanbul 1984.

FİRÛZÂBÂDÎ, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed, *el-Kamusu'l-Muhit*, Mektebetu't- Tefikiyye, Beyrut 2009.

_____ *Besâiru't-Temyîz*, Mısır 1986.

GAZZÂLÎ, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, İstanbul 1974.

_____ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, Mısır 1329.

GÖRMEZ, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara 2014.

GUİRAUND PIERRE, *Anlambilim*, (çeviren: Berke Vardar), Ankara, 1984.

GÜNGÖR, Mevlüt, *Kur'ân Araştırmaları I*, Kur'ân Kitaplığı Yay. İstanbul 1995.

GÜVEN, Şahin, *Konulu Tefsir Metodu*, Şura Yay. İstanbul 2001.

HALİMÎ, Ebu Abdullah Hüseyin b. Hasan b. Muhammed el-Buhari, *el-Minhac fî şuabi'l iman*, (thk. Hilmi Muhammed Fude), Darü'l-Fikr, yy., 1979.

HARMAN, Ömer Faruk, "Yahudilik", GA., İstanbul 1997.

_____ "Teslis", GA., İstanbul 197.

HAYDAR, Ali, *Şerhu-Mecelleti'l-Ahkami'l-Adliyye*(çev. Raşit Gündoğdu, Osman Erdem), Osmanlı Yayınevi, İstanbul 2014.

HEYSEMİ, Nureddin Ali Bin Ebi Bekr, *Mecmeu'z-Zevaid ve Menbeu'l Fevaid*(thk. Muhammed Abdul Kadir Ata), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye ts.

HİCAZİ, Mahmud, *et-Tefsiru'l-Mevzûiyyeti fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Kahire 1970.

HÛLÎ, Emin, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (Çev: Mevlüt Güngör), Ankara, 1995.

İZUTSU, Toşihiko, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*(terc. Ayaz, Selahaddin), Pınar Yay. İstanbul 1984.

_____ *Kur'ân'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul, 1991.

İBN AŞUR, Muhammed Tahir, *Tefsiru't-Tahrîr ve't-Tenvir*, Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, Tunus 1984.

İBN ATİYYE, el Endülüsî Muhammed Abdü'l-Hak, "*Tefsiru İbn Atiyye*" El- Muharreru'l-Vecîz Fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz, Tahkik, Heyet, Katar Emiri Halife b. Hamid es-Sânî 1981.

İBNU'L-CEVZİ, Ebil Ferec Cemaleddin Abdurrahman bin Ali bin Muhammed El Cevzi, *Zadu'l-Mesir fi ilmi't-Tefsir*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.

İBN EMİR-İ PADİŞAH, *Teysiru't-Tahrir*, ts.

İBN FÂRİS, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, Mısır 1969.

İBN HANBEL, Ebû Abdullah Ahmed B. Muhammedeş-Şeybâni Ahmed, *El- Müsned*, Çağrı yayınları, İstanbul 1992.

İBN KESİR, Ebu'l Fida İsmail İmamüd-din İbn Ömer ed-Dımaşki, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, İstanbul 1984.

İBN MÂCE, Ebû Abdullah b. Yezid el-Kazvinî, es-Sünen, Çağrı Yay. İstanbul 1981.

İBN MANZUR, Ebû'l-Fadl Celâleddin b. Mükrim el-İfrikî el-Mısırî, *Lisanu'l- Arab*, Daru'l-Fikr (Daru Sadır), Beyrut ts.

İBN TEYMİYYE, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Daru'l kutubi'l İlmîyye, Beyrut 1988.

_____ *Mukaddime fi usûli't-tefsir*, Mısır, ts.

İSFEHÂNÎ, Ebu'l-Kasım Hüseyin Rağıb, *El-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân*, Daru'l Fikr, Beyrut 1993.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Ankara 1981.

KAPTAN, Saim, *Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri*, Ankara 1995.

KARAMAN, Hayrettin, "İslâm Hukukunda Zaruret Hâli I" *Diyanet İlmi Dergi* [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi], cilt: XIII, sayı: 3, Ankara 1974.

KASAR, Veysel, Halimi'ye ait Şuabu'l-İman Adlı Eserin Kelam ilmindeki Yeri (Basılmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa, 2002.

KAVİK, Hikmet, "Sâd Sûresinin Konulu Tefsir Çalışması."Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi 2011.

KILAVUZ, Ahmet Saim, "Şirk", *GA.*, İstanbul 1997.

_____ "Ahiret", *GA.*, İstanbul 1997.

_____ *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam'a Giriş*, İstanbul 2012.

KOMİSYON, Türkiye Diyanet Vakfı Meali, Diyanet Vakfı Yay. Ankara 2001.

KOMİSYON, Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara 2007.

KURTUBÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr, *el-Cami'u li Ahkami'l-Kur'ân*, Beyrut ts.

KUTSAL KİTAP, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), Ohan Matbaacılık Ltd. Şti., İstanbul, 2001.

KUTUB, Seyyid, *Fizilâl'il Kur'ân*, (trc. M. EminSaraç, Bekir Karlığa, İ. Hakkı Şengüller), Birleşik Yay. İstanbul 1972.

MALİK B. ENES, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri, *el-Muvatta*, Daru İhyai'tTürasi'l-Arabî, Kahire ts.

MÂVERDÎ, Ebü'l-Hasan, *en-Nüket ve'l-uyûn*, Beyrut ts.

MENBECÎ, Muhammed b. es-Salih, *Teselliyetü Ehli'l-Mesâib*, Beyrut, ts.

MEVDUDÎ, Ebu'l Â'lâ, *Tefhimu'l Kur'ân*, Fecr Yay. İstanbul 1996.

MİHLAVÎ, Muhammed Abdurrahman, *Teshilü'l-Vusul ila i'lmi'l-Usul*, el-Halebi, ts.

MİCHAEL, Schwarz, Hasan Basri'nin Kader Risalesi Üzerine Bir İnceleme, (trc. Muhit Mert), *Gazi Ü. Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, Sayı 3, 127.

MUKÂTİL b. Süleyman, *Kur'ân Terimleri Sözlüğü*, İşaret Yay. 2004.

_____ *Kitabu't-Tefsiri'l-Kebir* (thk. Ahmet Ferit), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Mekke, ts.

MÜRSÎ, Seyyid İbrâhim el-Beyyûmî, *Dirâsât fi't-Tefsîri'l-Mevzûi*, Mısır, 1975.

_____ *Menâhicü't-Tefsîr*, Mısır, ts.

MÜSLİM, Mustafa, *Kur'ân Çalışmalarında Yöntem*, Ankara 1993.

_____ *Mebahis fi't-tefsiri'l-mevzui*, Şam 1989.

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünenü'l-Kübrâ* (nşr. Hasan Abdülmün'im Şelebî), Beyrut Müessesetü'r-Risâle 2001.

NİSABURÎ, Ebu Abdullah El Hakim , *El Müstedrek Alel Sahiheyn*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ts.

NUH, Seyyid Muhammed, *Fiku'd Da'veti'l-Ferdiyye* (çev. Mustafa Kasadar), Ravza Yayınları, İstanbul 2010.

ÖNKAL, Ahmet, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, Kardelen Yayınları, İstanbul 2014.

ÖZLER, Mevlüt, Tevhid maddesi, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Ankara 2012.

PAÇACI Mehmet, Anlama(Fıkıh) Usulüne dair, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 8, s. 2, Bahar Dönemi, 1995.

PARET, Rudi, *Kur'ân Üzerine Makaleler*,(çev. Ömer Özsoy), Ankara 1995.

PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995.

RAVAMÎ, Fahd b. Abdurrahman İbn Süleyman , *Buhus fi 'Usûli't-Tefsir*, Riyad 1993.

RÂZÎ, Fahru'd-dîn, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, İstanbul, 1308.

RIZÂ REŞİD, *Tefsîru'l-Menâr*, Mısır 1966.

SABBÂĞ, Muhammed b. Lütfî, *Buhus fi Usuli't ve Menahicîhi*, Suudi Arabistan 1993.

SÂBÛNÎ, M. A., *Safvetu't Tefasir*, Beyrut 2003.

SADR, Muhammed Bakır, *Kur'ân Okulu*, Ankara 1995,

SAİD, A. Fethullah, *el-Medhal ile't-tefsiri'l-mevzûi*, Kahire 1991.

SA'LEBÎ, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbûrî , *el-Kesf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kurân*, Beyrut ts.

SCHWARZ, Michael, Hasan Basri'nin Kader Risalesi Üzerine Bir İnceleme, (trc. Muhit Mert), *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II. Sayı 3.

SERAHSÎ, Şemsü'l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed, *Mebûsât*, İstanbul 2015(trc. Mustafa Cevat Akşit Editörlüğünde heyet)

SERDAR, Ziyâüddîn, *Reformist Fikirler ve Müslüman Aydınlar: Gerçek Dünyanın Talepleri*, İstanbul 1994.

SİBEVEYHÎ, Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitab*, Beyrut ts.

SOFUOĞLU, Mehmet, *Tefsire Giriş*, İst. Çağrı Yay., 1981.

SOYSALDI, Mehmet, "Kur'ân'da Tebliğ Yöntemleri İle İlgili Kavramların Analizi", *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt 39, Sayı 3, Temmuz-Ağustos-Eylül-2003.

SUYUTÎ, Celâleddîn 'Abdurrahman, *el-Câmiu's-Sağir*, Kahire, 1985.

_____ *el-Camiu'l-Kebir*, Kahire, 1985.

_____ *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut ts.

_____ *el-Eşbah ve'n-nezair*, Beyrut ts.

_____ *ed-Durrul Mensur Fi Tefsir'ul Me'sur*, Beyrut ts.

_____ *Tefsiru'l Celaleyn Mael Mushaf ve Bi Hamişehu'l Lübabu'n Nukul Fi Esbabu'n Nüzül*, (ter. Abdulcelil Alpkıray) İstanbul 2016.

ŞATIBÎ, Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhamed el-Gırnafî, (trc. Mehmet Erdoğan), *Muvafakat*, İz Yay. İstanbul 1993.

ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali, *Fethul-Kadîr*, Dâre'l Hadis, Mısır 1964.

_____ *Neylû'l-Evtar Şerhu Müntaka'l-Akhabâr Min Ahâdis-i Seyyidi'l-Akhyâr*, Kâhire, ts.

ŞİMŞEK, Mehmet Said, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, Beyan Yay. İstanbul 1999.

TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'ül Beyan fî-Tefsiri'l Kur'ân*, Beyrut 1995.

TAFTAZÂNÎ, *Kelâm İlmi ve İslam Akâidi*, (ter. Süleyman Uludağ) İstanbul 1982.

TİRMİZİ, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevra es-Sülemî, *Sünenü't- Tirmizi*, Darü'l-Marife. Beyrut 2004.

TİRMİZİ, Ebi Abdullah Muhammed bin Ali el-Hakim, *Nevadiru'l-Usul Fi Marifeti Ahbari'r-Resul*, Daru'l-Minhac ts.

TOPALOĞLU, Bekir-Yavuz, Yusuf Şevki-Çelebi, İlyas, *İslam'da İnanç Esasları*, İstanbul 1988.

_____, Bekir, "Cennet", *DİA.*, İstanbul 1992.

_____ Bekir, *Mâturidiyye Akâidi*, Ankara 1979.

TOPRAK, Süleyman, "Ölüm", *GA.*, İstanbul 1997.

TÜRK DİL KURUMU, *Türkçe Sözlük*, Ankara 2011.

ULUTÜRK, Veli, *Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, İzmir 1985.

VÂHİDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed, *Esbâbü'n-Nüzûl* (nşr. İsam b. Abdülmuhsin el-Humeydân), Demmâm: Daru'l-Islâh, 1992.

VARDAR, Berke, *Başlıca Dilbilim Terimleri*, İstanbul, 1978.

_____ Guiraund Pierre, *Anlambilim*, (çeviren: Berke Vardar), Ankara, 1984.

WENSİNCK, A. J. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1966.

YAKIT, İsmail, Doğru Bir Kur'ân Tercümesinde Semantik Metodun Önemi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Isparta 1994.

ZE BİDİ, Seyyid Muhammed Murtadâ el-Hüseyin, Tâcu'l- Arûs, Matbaatu'l- Hayriyye, Mısır 1306.

ZECCÂC, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, Beyrut ts.

ZEHEBÎ, et-Tefsir ve'l-müfessirûn, Mısır 1396.

ZEMAŞERÎ, Ebu Kasım Carullah Mahmut İbn Ömer, *el-Keşşaf-an Hakaiki't Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi-Vucühi't Te'vil*, Mısır 1354.

ZÜRKÂNÎ, Muhammed 'Abdulazîm, *Menâhilü'l-'İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır ts.

ZERKEŞÎ, *el-Burhan fi ulumi'l-Kur'ân* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Mısır 1972.

ZEYDAN, Abdülkerim, *İlâhî Kanunların Hikmetleri*, İhtar Yay. İstanbul 1974.

_____ *İslam Davetinin Esasları*, Çıra Yay. İstanbul 2011.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öz Geçmiş

Mustafa GÖKSU, 1991 Konya-Karatayda doğdu. İlkokulu Şekibe Aksoy ilköğretim okulunda okudu. Dr. Ali Rıza Bahadır İmam Hatip Lisesini 2007 yılında bitirdi. Lise yıllarında Şimşek Eczanesinde kalfa olarak çalıştı. Bir sene dershaneye gitti ve akabinde 2009 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesini kazandı. 1 sene Arapça hazırlık okuyarak 2014 yılında mezun oldu. Aynı yılın yaz ayında pedagojik formasyon derslerini alarak belgesini aldı. Yine aynı sene içinde Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Bölümünde tezli yüksek lisans yapmaya başladı. "Nahl Sûresinin Konulu Tefsir Çalışması" konu başlığı altında tezini tamamladı. 2015 senesinin 2. ayında Milli Eğitim Bakanlığınca ataması yapıldı ve ilk görev yeri olarak Mardin-Kızıltepe/Işıkli Ortaokulunda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak çalıştı. Ağustos 2016 yılında evlendi. Şuan görevine Antalya/Konyaaltı Gazi Mustafa Kemal Ortaokulunda devam etmektedir.